

**УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ**

5' 90

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносів**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **Р. Я. Пиріг**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спірін**, **В. П. Чугайов**, **І. М. Хворостяний**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **А. І. Романенко**, **В. В. Стехун**, **П. Г. Яковенко**, **Н. А. Ярко**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор **М. В. Коваль**,
канд. іст. наук **В. М. Волковинський**,
канд. іст. наук **В. М. Ричка**

Художній редакт
Технічний редакт
Коректор **Л. П.**

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 5 (350)
ТРАВЕНЬ 1990

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Количев В. Г. (Москва). ЦК ВКП(б) у 1938—1941 рр. 3
Савушкін Р. О. (Москва). Радянська воєнна наука напередодні фашистського вторгнення 10

ПОВІДОМЛЕННЯ

*45-річчя Перемоги радянського народу
у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.*

- Чайковський А. С. Партизанський рух у Криму: роздуми над проблемами і фактами 20
Довганіч О. Д. (Ужгород), Пашкевич В. Г. (Ужгород). Чехословацькі антифашисти в партизанських формуваннях України і Білорусії 30
Мухаметдінов Г. Р. (Уфа). Виробнича діяльність на Уралі колективів евакуйованих з УРСР підприємств 39

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Гломозда К. Ю., Яневський Д. Б. Історичні гербові відзнаки та прапоріві барви України (закінчення) 45
Барштейн Ю. А. Пам'ятні медалі, приєвчені подіям Великої Вітчизняної війни 64

Питання вітчизняної історії в зарубіжній історіографії

- Мицик Л. М. (Ватутіне). Сучасна англо-американська історична література про партизанський рух на Україні (1941—1945 рр.) 72

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Соснов Ю. О. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х — першій половині 60-х рр. 79

ІНТЕРВ'Ю В ОСОБАХ

- Кириченко Д. В., Шаповал Ю. І. О. І. Кириченко: історія однієї політичної долі 87

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Нові документи про початок Великої Вітчизняної війни

Комуністи України в 1941 р. 98

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Лункін Г. М. (Херсон). Зброєю стало слово 109

Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста (продовження) 116

НАШ КАЛЕНДАР

До 100-річчя Першого травня

Барварцев М. М. Назрілі питання вивчення першотравневого руху на Україні 126

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Костомаров М. І. Мазепа (продовження) : 134

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Греченко В. А. (Харків). Про минуле заради майбутнього 146

Шевчук В. П., Колесник В. Ф. Партия первопроходцев 147

Марчук Л. І. (Дніпропетровськ), Нікільов А. Ф. (Дніпропетровськ).

П. П. Панченко, В. С. Чишко. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60—80-е годы) 149

Беспалов М. Є. (Донецьк), Бут О. М. (Донецьк). В. К. Якунин. На пути к правде истории 151

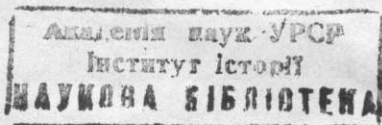
Балабанов К. В. В. И. Федосов. Международная деятельность ВЛКСМ: дружба, сотрудничество, интернационализм. 1945—1987 152

Мигаль Б. К. (Харків), Орбинський П. Д. (Харків). Н. Н. Олейник. Деятельность Коммунистической партии по укреплению Советов 154

Плохій С. М. (Дніпропетровськ). Ф. Сисин. Між Польщею і Україною: Дилема Адама Киселя. 1600—1653 156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Нем'ятий Василь Миколайович 159



В. Г. Количев (Москва)

ЦК ВКП(б) у 1938—1941 рр.

Автором висловлено багато цікавих ідей і міркувань про передвоєнний період в історії ВКП(б) (чистки, репресії і т. д.).

Напередодні Великої Вітчизняної війни, незважаючи на пов'язані з культом особи Сталіна і порушеннями соціалістичної законності величезні труднощі, Комуністична партія продовжувала спрямовувати зусилля народу на зміцнення економічної і оборонної могутності Радянського Союзу, на попередження воєнного нашествия на СРСР фашистських і милітаристських держав, на підвищення матеріального й культурного рівня життя народу.

Комуністи зосереджували свої зусилля на виконанні рішень XVIII з'їзду ВКП(б), який відбувся у березні 1939 р. Серед основних завдань, що постали перед партією, з'їзд визначив такі: проведення й далі політики миру і зміцнення ділових зв'язків з усіма країнами, дружби й солідарності з трудящими; далі піднесення народного господарства СРСР, зокрема, поліпшення роботи промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту та зв'язку, зростання продуктивності праці, удосконалення техніки, підвищення врожайності всіх сільськогосподарських культур, поліпшення матеріального і культурного рівня трудящих; неухильне дотримання Конституції СРСР і далі зміцнення Радянської держави; систематичне удосконалення складу Комуністичної партії шляхом індивідуального добору тільки перевірених і відданих ідеям комунізму товаришів, централізації справи добору кадрів, партійної пропаганди, піднесення теоретичного рівня останньої¹.

Однак наступні події показали, що ряд положень XVIII з'їзду партії не відповідав тодішньому історичному моменту. З'їзд визначив зміст нового періоду в розвитку радянського суспільства як завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму, що було явним забіганням уперед, оскільки на той час соціалізм було побудовано в основному, та й то з великими деформаціями й викривленнями лєнінського його розуміння. З'їзд порушив питання про основне економічне завдання СРСР — наздогнати й перегнати найбільш розвинуті капіталістичні країни, в тому числі США, за виробництвом продукції на душу населення. Це було нереальне завдання, тому що країна не мала умов для випередження провідних капіталістичних країн в економічному відношенні, до того ж, міжнародна обстановка, що склалася на той час, потребувала зосередження величезних зусиль партії і народу, значної частини матеріальних ресурсів на зміцненні обороноздатності Радянської країни.

Комуністична партія в цілому і кожний комуніст зокрема розуміли, що Радянському Союзові, мирному соціалістичному будівництву загрожує воєнна небезпека, яка дедалі посилюється, що головними ворогами радянського народу були німецький фашизм на заході і японський милітаризм на сході. Це змушувало партію зосереджувати дедалі більшу увагу на зміцненні бойової могутності Радянських Збройних

¹ Див.: XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), 10—21 марта 1939 г. : Стеногр. отчет.— М., 1939.— С. 15, 27, 37.

Сил. XVIII з'їзд ВКП(б) у своїх рішеннях вказав на необхідність всебічного посилення бойової могутності Червоної Армії й Військово-Морського Флоту, дотримання обережності, щоб не дати противникам втягнути країну у військові конфлікти (щоправда, наприкінці 30-х років СРСР двічі був втягнутий у такі конфлікти — в районі р. Халхін-гол влітку 1939 р. і внаслідок помилкових рішень сталінського керівництва у радянсько-фінляндську війну наприкінці того ж року). За рішенням з'їзду почалося створення другої економічної бази в східних районах країни. Накреслені були й інші заходи посилення обороноздатності СРСР. У центрі уваги делегатів XVIII Всесоюзної партійної конференції (лютий 1941 р.) перебували питання прискореного розвитку соціалістичної індустрії, насамперед тих її галузей, від яких залежала оборонна могутність країни. В умовах другої світової війни, що вже почалася, і навислої над СРСР прямої загрози фашистської агресії конференція вказала на необхідність зосередити максимум зусиль на роботі промисловості й транспорту, поліпшенні партійного керівництва цими важливими для оборони галузями економіки. Вона розробила політичні й організаційно-господарські заходи, які, по суті, були підготовчими для переведення промисловості і транспорту на військові рейки².

Щоб очолити зусилля радянського народу, спрямовані на розв'язання висунутих завдань, потрібна була сильна за складом, згуртована й високо організована Комуністична партія. В той період становище у внутрішньому житті її було далеко не простим і не однозначним. За кількісним складом ВКП(б) досягла найвищого за всі 30-ті роки кількісного рівня до 1 січня 1933 р., коли вона налічувала 3 млн. 210,6 тис. членів і кандидатів у члени ВКП(б)³. Однак потім почалося щорічне скорочення кількості комуністів, яке тривало до початку 1938 р. і внаслідок якого в партії залишилося 1 млн. 920 тис. чол.⁴ Отже, протягом п'яти років чисельність комуністів зменшилась майже на 1,3 млн. чол. З них трохи більш як 400 тис. вибули з партії механічно, померли або загинули за різних обставин та вийшли з її складу добровільно. Але основну масу тих, що вибули, становили виключені з ВКП(б).

За рішенням січневого (1933 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) пройшла масова чистка, яка була спрямована, за тодішньою термінологією, на «...очищення партійних рядів від усіх ненадійних, нестійких і таких, що примазалися, елементів»⁵. З тих, які пройшли чистку 1-ї і 2-ї черги в 1933—1935 рр., а їх було 1 млн. 916 тис. чол., позбавили звання комуніста близько 313 тис. чол. і перевели до розряду співчуваючих понад 111 тис. кандидатів у члени партії — загалом більш як 20%⁶. Після чистки в 1935—1936 рр. проводилися перевірка і обмін партійних документів, у ході яких виключеними з ВКП(б) виявилися близько 324 тис. членів і кандидатів у члени партії⁷.

Значних втрат зазнала Комуністична партія в 1937—1938 рр. внаслідок необгрунтованих репресій, здійснених Й. В. Сталіним та його оточенням. З партії було виключено близько 216 тис. комуністів⁸. Репресованими комуністами вважали звичайно тих, хто звинувачувався у ворожій політичній діяльності, пособництві «ворогам народу», прихо-

² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1974.— Т. 5.— Кн. 1.— С. 41.

³ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 7, спр. 186, арк. 7 (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).

⁴ Там же, ф. 71, оп. 30, спр. 964, арк. 3.

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Переклад з восьмого російського видання.— К., 1980.— Т. 5.— С. 96. (далі — КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів...).

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 7, спр. 429, арк. 7—8.

⁷ Там же, спр. 457, арк. 1.

⁸ Там же, спр. 307, арк. 45 зв.; ф. 71, оп. 30, спр. 964, арк. 16; ЦДАДА, ф. 9, оп. 36, спр. 4297, арк. 15, 16.

уванні зв'язків з ними, притупленні більшовицької пильності. Підозрювані в таких злочинах чи вчинках люди виключалися з партії, багатьох з них заарештовували і згодом розстрілювали або висилали в табори у віддалені райони на тривалий строк. Нерідко, коли того чи іншого комуніста заарештовували органи НКВС, його потім автоматично виключали з партії як «ворога народу».

Звичайно, певна частина комуністів справді була виключена з партії у ході чистки, перевірки та обміну документів за ворожі партії і державі дії, але багато й багато хто з них постраждали безвинно. Це, очевидно, розуміли тодішні керівники партії й сам Й. В. Сталін. Не випадково січневий (1938 р.) Пленум ЦК ВКП(б) прийняв постанову про помилки, допущені під час виключення комуністів з партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених з ВКП(б) і про заходи для усунення цих недоліків. І хоч уся вина за це покладалася на місцеві партійні організації, що йшли, як відзначалося в постанові, на поведінку у ворогів народу і не вжили потрібних кроків для ліквідації наслідків шкідництва⁹, хоч масове виключення з партії тривало і в 1938 р., у ВКП(б) йшов перегляд справ багатьох колишніх комуністів. У 1939 р. кількість відновлених у партії досягла 67,6 тис. чол. і більш як у 2,5 раза перевищила число виключених того ж року з ВКП(б)¹⁰. Протягом 1938—1940 рр. у партії було відновлено як неправильно виключених 164,8 тис. чол.¹¹

Сталінські репресії й порушення соціалістичної законності завдали особливо відчутного удару керівним партійним, радянським, військовим та іншим працівникам. Відомо, що з 1966 делегатів XVIII з'їзду ВКП(б) з часом було заарештовано 1108 чол. Із 139 членів і кандидатів у члени Центрального Комітету партії, обраного на тому з'їзді, 98 чол., або 70% складу, було репресовано¹².

Дуже часто на пленумах республіканських і місцевих партійних комітетів вирішувалися питання про виведення із складу бюро чи комітету й про виключення з партії членів виборних партійних органів, заарештованих органами НКВС. Деяких партійних працівників спочатку відкликали з місць у розпорядження ЦК ВКП(б), а потім заарештовували.

Грубе адміністрування щодо партійних кадрів мало місце під час обговорення звітів про партійну роботу на засіданнях партійних комітетів. Так, тільки протягом п'яти місяців 1938—1939 рр. на засіданнях Політбюро ЦК ВКП(б) було заслухано 11 звітів перших секретарів крайових і обласних комітетів партії з різних питань; десять з них після цього зняли з посад¹³. На XVIII партійній конференції зі складу членів Центрального Комітету виключили М. М. Анциловича, М. М. Литвинова, І. О. Лихачова й Ф. А. Меркулова і переведено із членів у кандидати в члени ЦК І. А. Бенедиктова та Ю. А. Щаденка «...як таких, що не забезпечили виконання обов'язків членів ЦК». З таким же формулюванням 15 чол. було виведено з кандидатів у члени ЦК ВКП(б) і 9 чол.—зі складу Центральної Ревізійної Комісії ВКП(б). Кілька наркомів — членів і кандидатів у члени ЦК партії дістали попередження, що в тому разі, коли вони не винесуть уроків з критики і не поліпшать своєї роботи, то будуть виведені із складу Центрального Комітету. Трьох наркомів було попереджено, що вони будуть зняті зі своїх постів¹⁴.

⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів... Т. 5.— С. 297—306.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 71, оп. 30, спр. 964, арк. 16; ЦДАДА, ф. 9, оп. 36, спр. 4297, арк. 14.

¹¹ Підраховано за: ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 71, оп. 30, спр. 964, арк. 16.

¹² Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 2.— С. 214.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, спр. 1002—1006.

¹⁴ Там же, ф. 476, оп. 1, спр. 8, арк. 188.

Величезні втрати, яких зазнала ВКП(б) у 30-ті роки, почали кількісно надолужуватися з листопада 1936 р., коли після чистки партії, перевірки і обміну партійних документів було відновлено прийом до її рядів. Однак на перших порах він відбувався мляво. Протягом усього 1937 р. кандидатами в члени ВКП(б) було прийнято тільки 33,6 тис. чол. Прийом до партії почав зростати з 1938 р. і становив того року 437 тис., наступного — 1,1 млн., а 1940 р. — 550 тис. чол.¹⁵ Отже, до XVIII з'їзду в партії налічувалося понад 2 млн. 477 тис. комуністів, а до 1 січня 1940 р. кількість комуністів була вищою, ніж на початку 1933 р.¹⁶ Велику Вітчизняну війну партія зустріла з 3,8 млн. комуністів.

Склад партії, таким чином, значно оновився. Якісно вона стала іншою, ніж була на початку і в середині 30-х років. 44,5% членів ВКП(б) мали до 1941 р. стаж менший п'яти років. Водночас тих, що вступили в більшовицьку партію за життя В. І. Леніна і становили стару ленінську гвардію, залишилося всього 6,1%¹⁷. Однак це не означає, як вважають деякі дослідники, що партія була перед війною знекровлена й мало не розгромлена.

У передвоєнні роки дещо зріс освітній рівень комуністів. Питома вага членів і кандидатів у члени партії з вищою і середньою освітою зросла з 18,8% у 1937 р. до 23,2% до початку 1941 р. На початок 1938 р. комуністами були 94,1 тис. інженерів і техніків, 27,7 тис. педагогів, 9,6 тис. лікарів, 10,7 тис. спеціалістів сільського господарства з вищою і середньою освітою¹⁸. На початок війни їх стало значно більше. І водночас 60% комуністів мали лише початкову освіту, а 4,6 тис. чол. були неписьменними. Від партійних комітетів і первинних партійних організацій вимагалось, не послаблюючи уваги до підвищення грамотності й культурного рівня всіх трудящих, виявляти особливе піклування про освіту й виховання комуністів.

Непросто розв'язувалося питання регулювання соціального складу ВКП(б). Комуністична партія була партією робітничого класу, і це мало підкріплюватися наявністю в її складі великої кількості робітників. Однак питома вага їх у партії неухильно знижувалася. Якщо в 1937 р. робітники становили 62,8%, то на початку 1941 р. — 43,7%. Знизилася за цей час і питома вага селян у партії — з 25,5 до 22,2%. Натомість збільшилася частка службовців — з 11,7 до 34,1%¹⁹. Щоправда, до службовців належали й кадрові військовослужбовці, і виробнича інтелігенція (інженери, техніки, агрономи, зоотехніки тощо), і працівники культури та мистецтва. Однак разом з цими категоріями інтелігенції зростали кількість та питома вага службовців різноманітних контор, главків, наркоматів, апарату державних, партійних і громадських органів.

Центральний Комітет ВКП(б), республіканські й місцеві партійні комітети вживали заходів до збільшення прийому в партію передових робітників, особливо провідних спеціальностей — металургів, машинобудівників, шахтарів, а в сільській місцевості — трактористів, комбайнерів, колгоспників. Однак тенденцію зниження питомої ваги в партії працівників сфери матеріального виробництва у передвоєнні роки подолати не вдалося.

Що ж стосується розстановки комуністів по галузях народного господарства і сферах діяльності, то напередодні війни значно збільшилася кількість членів і кандидатів у члени ВКП(б) в галузях, які безпосередньо впливали на зміцнення економічного потенціалу та обо-

¹⁵ Там же, ф. 71, оп. 30, спр. 964, арк. 13.

¹⁶ Там же, арк. 3.

¹⁷ Підраховано за: ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 7, спр. 374, арк. 4.

¹⁸ Там же, спр. 329, арк. 12.

¹⁹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. — Т. 5. — Кн. 1. — С. 25; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 7, спр. 457, арк. 8.

роноздатності держави. Майже вдвічі зросла їх чисельність протягом 1937—1941 рр. у промисловості і, що особливо важливо, в оборонних її галузях. Це сприяло розвитку основної бази піднесення всієї економіки країни, давало партії можливість оперативно впливати на збільшення виробництва техніки і озброєння для Червоної Армії та Військово-Морського Флоту. Крім того, зростання кількості комуністів у промисловості, на транспорті і в зв'язку розширювало можливості для поповнення армії і флоту найбільш технічно підготовленими й організованими бійцями та командирами.

Сталося різке збільшення кількості членів і кандидатів у члени ВКП(б) в Збройних Силах (із 178 тис. у 1937 р. до 560,8 тис. чол. на початку 1941 р.)²⁰ за рахунок прискореного переходу територіально-міліційних частин і розгортання їх у кадрові, часткової мобілізації військовозобов'язаних, загального зростання армії та флоту в 1939—1940 рр. й посилення роботи по прийому в партію кращих червоноармійців, червонофлотців і командирів. Воно було б ще помітнішим, особливо в якісному складі армійських і флотських парторганізацій, якби армія і флот не зазнали великих втрат внаслідок сталінських репресій 1937—1938 рр., коли у військових парторганізаціях було виключено з партії 17,4 тис. комуністів²¹.

Позитивне значення мало більш як дворазове збільшення кількості комуністів, які працювали в сільському господарстві, хоч питома вага селян у складі партії поступово знижувалася. У сільськогосподарському виробництві збільшилася частка робітників-трактористів, комбайнерів, інших механізаторів, а також ремонтників. Явно збільшився приплив на село комуністів-інтелігентів (учителів, працівників культурно-освітніх закладів, охорони здоров'я, агрономів, зоотехніків та ін). Особливо відрадним явищем було зростання чисельності комуністів у колгоспах. Якщо в середині 30-х років їх кількість зменшувалася і до 1938 р. на один колгосп у середньому припадало менше одного комуніста, то після XVIII з'їзду ВКП(б) було розгорнуто роботу по зміцненню колективних господарств комуністами. З 1937 р. до початку 1941 р. їх чисельність збільшилася в 2,3 раза. Це сприяло зміцненню колгоспів, що створило умови для забезпечення країни хлібом та іншими сільськогосподарськими продуктами в роки Великої Вітчизняної війни.

Рівень партійного керівництва підготовкою країни до оборони великою мірою залежав від методів і стилю роботи партійних організацій. Воно здійснювалося через Центральний Комітет, а також республіканські й місцеві партійні комітети, первинні партійні організації. На XVIII з'їзді ВКП(б) Центральний Комітет був обраний у складі 71 члена й 68 кандидатів, серед яких поряд з робітниками, колгоспниками, відомими партійними, радянськими й господарськими працівниками були представники Червоної Армії та Військово-Морського Флоту — наркоми оборони і ВМФ, деякі їх заступники, командуючі військовими округами й флотами, члени військових рад.

Напередодні війни в партії малося 15 центральних комітетів компартій союзних республік, які входили до складу ВКП(б) на правах обласних партійних організацій, 136 крайових і обласних парткомітетів, 18 окружних парткомів, 399 міськкомів, 395 міськрайкомів, 4046 сільських районних комітетів ВКП(б). Виробничі осередки партії представляли 298 заводських парткомів, 189 102 первинні парторганізації, 24 508 кандидатських і 3054 партійно-комсомольських груп²².

Основою партії були первинні партійні організації. Вони охоплювали своїм впливом усі ланки структури радянського суспільства, зв'язували маси робітників, селян та інтелігенції з керівними органами

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 7, спр. 419, арк. 3; спр. 329, арк. 22.

²¹ Там же, спр. 309, арк. 87.

²² Там же, спр. 419, арк. 3.

партії. Вони існували на більшості підприємств промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку, в більшості установ і навчальних закладів. Кількість їх безперервно зростала. В промисловості, зокрема, вона до початку 1941 р. порівняно з 1939 р. збільшилася в 1,2 раза, на транспорті і у зв'язку — 1,5, в будівництві — у 1,6 раза²³. Велику увагу партія приділяла створенню й зміцненню первинних парторганізацій в колгоспах, радгоспах і МТС. Кількість їх неухильно зростала й у 1938 р. становила 10 653, 1939 — 11 923, 1940 — 20 523 і на 1 січня 1941 р. — 29 723²⁴. У Червоній Армії і Військово-Морському Флоті в 1937 р. налічувалося 4959 первинних парторганізацій, 1938 — 5426, 1939 — 6039, на початок 1941 р. — 10 672²⁵.

У керівництві радянським суспільством, у тому числі й зміцненням оборони країни, дедалі більше ослаблялися демократичні засади і посилювався централізм. Після XVII з'їзду партії Центральний Комітет ВКП(б) вже рідше збирався на свої пленарні засідання, хоч за Статутом пленуми мали проводитися не менше одного разу на 4 місяці. В 1938 р. відбувся лише один пленум, 1940 — два й у 1941 р. — один. Розв'язання основних питань зосереджувалося в руках постійно діючого органу — Політбюро, а точніше — невеликої групи членів Політбюро і секретарів ЦК ВКП(б).

Посилилася, набувши гіпертрофованих розмірів, роль Генерального секретаря ЦК Й. В. Сталіна. Йому належало вирішальне слово під час обговорення питань у Політбюро, нерідко він формулював і диктував тексти рішень, а роль інших членів Політбюро зводилася лише до того, щоб схвалити ті чи інші його пропозиції. Досить часто питання, винесені на Політбюро, розв'язувалися опитувальним методом. Поступово він передавався республіканським і місцевим партійним комітетам, а також державним та громадським керівним органам. Слово першої особи в них відігравало вирішальну роль. Місцеві партійні комітети підхоплювали стиль роботи ЦК ВКП(б).

Посилення централізму позбавляло місцеві й первинні партійні організації самостійності та ініціативи, їхні керівники дедалі більше звикали до вказівок згори. Роль виборних партійних органів знижувалася, однак, зростала роль призначуваного партійного апарату, збільшувалася його чисельність, посилювалися бюрократичні методи керівництва. В 1939 р. відбулося різке збільшення складу апарату ЦК ВКП(б). Створюються великі управління — пропаганди й агітації і кадрів (до речі, сам термін «управління» свідчить про адміністративний, а не демократичний підхід до керівництва). До Управління кадрів, очолюваного секретарем ЦК Г. М. Маленковим, входило 45 відділів, які відали розстановкою кадрів буквально у всіх галузях народного господарства, у державній системі, в усіх суспільних організаціях²⁶.

Те ж саме відбувалося і в республіканських та місцевих партійних організаціях. Штат апарату ЦК Компартії України, наприклад, у 1939 р. розрісся до 222 відповідальних і 98 технічних працівників²⁷.

Незабаром після XVIII з'їзду партії поряд з розукрупненням наркоматів у ЦК ВКП(б), у республіканських і місцевих партійних комітетах почалося створення галузевих відділів — промисловості, транспорту, зв'язку, сільського господарства і т. д. Так, у Білорусії в 1940 р. у Центральному Комітеті було введено 8 посад секретарів — з промисловості, будівництва, залізничного й водного транспорту, авіаційної, лісової, текстильної і легкої, паливно-енергетичної промисловості й під-

²³ Підраховано за: ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 71, оп. 30, спр. 964, арк. 17, 19.

²⁴ Там же, ф. 17, оп. 7, спр. 419, арк. 3.

²⁵ Там же, арк. 56, 44, 37; ЦДАДА, ф. 9, оп. 36, спр. 3951, арк. 1 зв.

²⁶ Там же, ф. 17, оп. 3, спр. 1008, арк. 29—30.

²⁷ Там же, оп. 21, спр. 4696, арк. 37.

звітні їм галузеві відділи із завідуючими та кількома інструкторами²⁸. Подібні відділи створювалися і в інших республіканських та місцевих партійних комітетах.

Централізм у партії й розростання партійного апарату були складовою частиною адміністративно-командної системи, яка склалася в 30-х роках не лише в партії, а й в усіх галузях народного господарства, державного й господарського управління, у діяльності різноманітних громадських організацій. Вона пройняла всі пори радянського суспільства, суспільну свідомість і психологію, висунувши на перше місце вольові методи управління. Вона передбачала керівництво з центру господарською діяльністю підприємств, встановлення для них жорстких планових завдань, зосередження постачання в центрі.

Поступово партія взяла на себе в особі Центрального Комітету, і насамперед, його Політбюро керівництво всім життям країни. В Політбюро розглядалися й розв'язувалися не лише основні елементи партійної політики, а й буквально всі питання державного й господарського керівництва аж до розподілу матеріальних ресурсів і насінневих фондів. Політбюро, чи в окремих випадках Оргбюро, затверджували всі рішення центральних органів Радянської влади, а також громадських організацій — профспілок, комсомолу та ін. Без дозволу Політбюро й Оргбюро не вирішувалося жодне кадрове питання і навіть нагородження того чи іншого працівника урядовою нагородою.

Таке керівництво не властиве партії як політичному авангарду суспільства, що, на думку В. І. Леніна, має виробляти політичну лінію життя країни, проводити свою політику в діяльності радянських, господарських, військових і громадських організацій через комуністів, які в них працюють, правильно здійснюючи їхнє виховання, розстановку і контроль за роботою. Володимир Ілліч вважав неприпустимим втручання партії в безпосереднє керівництво життям країни, в процес творчої діяльності працівників літератури і мистецтва.

Однак склалося так, що адміністративно-командна система, яка виникла в екстремальних умовах громадянської війни і «воєнного комунізму» і яку під керівництвом В. І. Леніна партія успішно долала в роки непу, перемогла після смерті Ілліча. У значній частині тодішніх партійних лідерів і у багатьох комуністів взяло гору відчуття виправданості будь-яких рішучих заходів у процесі творення нового суспільства. Велику роль при цьому відіграли авторитарні амбіції Сталіна, що посідав ключовий пост у партії.

Процвітанню адміністративно-командної системи сприяла недостатня політична культура партійних і державних працівників, невміння їх вчасно спинити боротьбу лідерів за одноосібну владу, відрізнити ідеал істинний від вигаданого, замінити віру твердими знаннями. Досить сказати, що в 1939 р. 41% секретарів обласних, крайових і центральних комітетів союзних республік, 71,4 — міських та районних і 78,9% секретарів первинних партійних організацій не мали навіть середньої освіти²⁹. Такі працівники були добрими виконавцями вказівок згори, але не могли науково обґрунтувати висновки й рішення, не в змозі були пояснити собі й іншим роль народних мас і особи в історії та поточній практиці, розібратися в інших теоретичних питаннях. Вони прийшли на зміну старій партійній гвардії, в більшості вибитій сталінськими репресіями, й щиро вважали, що все можна вирішити вказівками згори й чітким бездумним виконанням унизу.

Об'єктивно оцінюючи адміністративно-командні методи керівництва, слід відзначити не тільки їхню зумовленість, а й певну позитивну роль у житті радянського суспільства в передвоєнні роки. У цьому полягає парадокс цієї системи стосовно конкретних історичних умов.

²⁸ Там же, оп. 22, спр. 194, арк. 13—14.

²⁹ Там же, ф. 477, оп. 1, спр. 71, арк. 6, 8, 12—13.

Зосередження керівництва в партійних комітетах, і насамперед, у ЦК ВКП(б) (та, звичайно, не в руках однієї людини) сприяло забезпеченню верховенства політики в управлінні суспільством, а міжнародна обстановка, що дедалі ускладнювалася, й небезпека війни, що посилювалася, нагально потребували рішучості й оперативності в роботі. Зосередження влади в центрі давало можливість не розпорошувати зусилля й засоби, а цілеспрямовано використовувати обмежені матеріальні ресурси та робочу силу на головних для зміцнення економічної незалежності і обороноздатності країни напрямках.

Звичайно, багато від чого в адміністративно-командній системі треба було відмовитися, і насамперед, від репресій, порушень соціалістичної законності, від підміни колективних методів керівництва одноосібністю Сталіна, що слід вважати спотворенням будь-яких прийнятних методів, а тим більше соціалістичних. Та пам'ятатимемо, що культ особи Сталіна і ті викривлення ленінських принципів соціалізму, які були допущено в 30-ті роки, не паралізували діяльності Комуністичної партії по керівництву соціалістичним будівництвом, зміцненням оборони країни.

(Далі буде)

Одержано 12.01.90.

Автором висказано много интересных идей и рассуждений о предвоенном периоде в истории ВКП(б) (чистки, репрессии и т. д.).

Р. О. Савушкін (Москва)

Радянська воєнна наука напередодні фашистського вторгнення

Розробивши теорію глибокої наступальної операції та бою, радянська воєнно-теоретична думка завоювала широке світове визнання. На жаль, у другій половині 30-х років унаслідок розгорнутих сталінським керівництвом масових репресій у Збройних Силах СРСР радянському воєнному мистецтву було завдано жорстокого удару. Праці репресованих воєнних теоретиків вилучалися з обігу, оголошувалися шкідливими. Однак хід подій у світі зумовлював неминуче «відновлення у правах» їхніх творчих здобутків і дальший розвиток на цій основі радянської воєнної науки. Значну роль у цьому відіграла нарада вищого начальницького складу Червоної Армії, яка проходила 23—31 грудня 1940 р.

Радянсько-фінляндська війна виявила не тільки окремі недоліки у справі обмундирування та спорядження бійців і командирів Червоної Армії, у конструкції зброї та бойової техніки, в засобах зв'язку, організаційній структурі військ, навчанні та вихованні особового складу тощо, а й прорахунки у питаннях організації та ведення бойових дій, у воєнному мистецтві. Як же могло статися, що радянська теорія воєнного мистецтва, яка по праву пишалася своїми досягненнями, і насамперед уперше в світі розробленими нею глибокими формами збройної боротьби, виявилася не на висоті?

Можна, звичайно, зробити скидку на халатність і головотяпство військових та цивільних чиновників, що не забезпечили війська всім необхідним, не подбали про людей, їхню бойову і психологічну підго-

товку. Можна послатися й на незвичні морози та глибокий сніг, горбисту і лісисто-болотисту місцевість, міцність залізобетонних споруд лінії Маннергейма. Можна знайти ще тисячу причин для виправдань... Та в кінцевому підсумку принцип об'єктивності аналізу змушує дійти висновку, що радянське воєнне мистецтво у цій війні, особливо в перший її період, показало свою неспроможність.

Мабуть, багато хто у той час задавав собі запитання: чому ж не спрацьовує сталінсько-ворошиловська воєнна наука? І думка їхня несамохіть поверталася до революції у військовій справі, що відбулася в середині 30-х років і знаменувала тріумф радянського воєнного мистецтва, та до часів погрому військових кадрів 1937—1938 рр.—періоду забуття його досягнень.

Розробивши теорію глибокої наступальної операції і бою, радянська воєнно-теоретична думка завоювала широке світове визнання. Ідея одночасного подавлення оборони противника по всій її глибині погодженими діями стрілецьких військ, танків, артилерії, авіації та повітряних десантів, концепція поєднання глибокого прориву ворожої оборони таранним ударом могутнього броньованого угруповання з активними діями в тилу військ, що обороняються, введення в прорив рухомих груп завоювала уми військових спеціалістів провідних країн світу.

У підготовлених документах були сформульовані найважливіші принципи воєнного мистецтва, керуючись якими начальницький склад Радянських Збройних Сил успішно розв'язував навчально-бойові завдання. Найважливішими з цих принципів є такі: висока бойова готовність, постійне підтримання її на належному рівні; висока активність, рішучість, постійне прагнення до захоплення й утримання ініціативи; рішуче зосередження сил і засобів на напрямі головного удару у вирішальний момент; створення вигідного положення своїх військ щодо противника за рахунок умілого маневру силами й засобами; завдання невпинних ударів по ворогові, безперервність бойових дій; взаємодія — узгоджене застосування й використання всіх сил і засобів; несподіваність; всебічне забезпечення бойових дій, своєчасне відновлення використаних резервів; твердість і безперервність ефективного управління військами.

Однак у другій половині 30-х років все це було взято під сумнів, а радянському воєнному мистецтву завдано жорстокого удару. В 1937 р. розпочалася масова «чистка» командного складу Червоної Армії, яка супроводжувалася репресіями і фізичним знищенням відомих військових діячів і військових учених. Жертвами сталінської сваволі стало багато з тих, хто стояв біля колиски радянського воєнного мистецтва і рухав його вперед. Серед них — Я. І. Алксніс, С. М. Білицький, П. І. Вакулич, М. Є. Варфоломєєв, О. І. Верховський, О. М. Вольпе, Г. Д. Гай, А. В. Голубев, О. І. Єгоров, М. Є. Какурін, А. І. Корк, О. М. Лапчинський, О. Г. Седякін, О. А. Свечин, М. М. Тухачевський, І. П. Уборевич, Р. П. Ейдеман, Й. Е. Якір. Фактично воєнне мистецтво Червоної Армії виявилось обезглавленим. Розпочався ідейно-організаційний хаос.

Праці репресованих військових учених вилучалися з обігу як «шкідницькі». Оскільки репресованими виявилися всі командуючі військових округів, усі командири корпусів і ще тисячі й тисячі військових працівників, що володіли основами радянського військового мистецтва, різко уповільнилося впровадження його положень у навчально-бойову практику.

З 1937 р. помітно змінився характер документів з питань воєнного мистецтва, завдань на проведення навчань, звітів про підсумки бойової підготовки військових округів за рік, матеріалів, присвячених узагальненню досвіду маневрів, доповідей про результати проведених учень, стенограм засідань Військової ради (з березня 1938 р. Головної вій-

ської ради), Народного Комісаріату оборони (НКО) тощо¹. Замість творчого аналізу підсумків і перспектив роботи, характерного для документів недавнього минулого, тепер гору брала проста констатація недоліків, замість узагальнень і висновків — дріб'язкове копання в деталях, замість роздумів, гіпотез, пропозицій — догматичне слідування букві статуту.

Круто змінився й характер роботи Військової ради НКО. Нарком оборони К. Є. Ворошилов зосередив головні зусилля не на зміцненні РСЧА й розвитку воєнного мистецтва, а на очищенні армії від «ворогів народу». На засіданнях цього органу тон задавали не відомі військові діячі й теоретики, а здебільшого представники Першої Кінної армії з їхньою концепцією виняткової ролі червоної кавалерії у майбутній війні.

Зі сторінок наказу НКО СРСР № 0109 від 14 грудня 1937 р. «Про підсумки бойової підготовки РСЧА за 1937 р. і завдання на 1938 р.» зникли такі загальновизнані на той час терміни, як «глибокий бій», «глибока операція», а також інша наукова оперативно-тактична термінологія. Відбулося повернення до термінології 20-х років («складний бій», «складна операція»). Вся увага зосереджується не на актуальній проблемі глибоких форм збройної боротьби, а на, безумовно, дуже важливому, але частковому питанні про взаємодію військ і сил флоту.

Однак хід подій у світі і його поступове вповзання у «велику війну», що приховувала в собі загрозу ще одного імперіалістичного нашествия на Країну Рад, робили неминучими «відновлення у правах» досягнень радянського воєнного мистецтва і його нове піднесення. Поштовх до цього дала радянсько-фінляндська війна.

Виступаючи у квітні 1940 р. на засіданні Головної військової ради в Кремлі, Й. В. Сталін, який під впливом досвіду радянсько-фінляндської війни був змушений відмежуватися від своєї недавньої опори — представників Першої кінної і переорієнтуватися на молоді кадри, поставив вимогу «розкльовати культ поклоніння перед досвідом громадянської війни», оскільки він закріплює нашу відсталість². Далі Сталін сказав: «Досвід громадянської війни... недостатній на сьогодні, і хто цього не розуміє, той загинув. У нас є в командному складі засилля учасників громадянської війни, які можуть не дати ходу молодим кадрам. Потрібно висувати молоді кадри, які є нашою надією і зміною. Потрібно нам розкопати архіви німців, французів, росіян по імперіалістичній війні, потрібно танцювати від досвіду імперіалістичної і сучасної війни»³.

Підсумком роботи цього засідання стала постанова Головної військової ради «Про заходи по бойовій підготовці, організації і влаштуванню Червоної Армії на основі досвіду війни з Фінляндією і бойового досвіду останніх років». Образно кажучи, вона відкривала шляхи для перебудови системи підготовки командних кадрів, коригування бойової підготовки «згідно з вимогами сучасного бою»⁴.

У травні 1940 р. Головна військова рада прийняла постанову «Про забезпечення Червоної Армії статутами, розробленими на основі досвіду останніх воєн», у якій пропонувалося «переробити існуючі статuti і порадики Червоної Армії», розробити «Положення про Польове управління військами» і «Порадики по водінню військ Червоної Армії (армія — група армій)», переробити проект Польового статуту 1939 р. В постанові містилася вимога: «Всі статuti і порадики надалі видавати як стабільні статuti Червоної Армії, припинивши практику існу-

¹ Центр. держ. арх. Рад. Армії, ф. 31983, оп. 3, спр. 133, арк. 130; ф. 4, оп. 14, спр. 1823, арк. 1—5 (далі — ЦДАРА).

² Там же, ф. 4, оп. 14, спр. 2746, арк. 64.

³ Там же.

⁴ Там же, спр. 2745, арк. 81.

вання... «тимчасових статутів»⁵. На жаль, проекти Польового статуту (ПС-40, ПС-41) так довго обговорювалися, вдосконалювалися, доповнювалися, скорочувалися, що на початок війни він так і не був затверджений.

Значний вплив на розвиток воєнного мистецтва справила нарада вищого начальницького складу Червоної Армії, проведена Головною військовою радою 23—31 грудня 1940 р. Першим на ній виступив начальник Генерального штабу РСЧА генерал армії К. О. Мерецков, який зробив доповідь «Підсумки й завдання бойової підготовки сухопутних військ, ВПС та оперативної підготовки вищого начальницького складу». Він відзначив, що події 1939—1940 рр. виявили «недостатню оперативну підготовленість і військову культуру вищого командного складу, військових штабів, армійських, фронтових штабів і особливо авіаційних штабів»⁶. Пояснювалося це тим, що протягом багатьох років не існувало посібників з водіння великих сучасних з'єднань⁷. Справді, підготовлений у 1935 р. проект «Порадника з водіння вищих з'єднань РСЧА» («Порадник з ведення операцій») ⁸ був вилучений під приводом того, що його, мовляв, розробляли «вороги народу».

Залишав бажати кращого рівень бойової підготовки. Досвід війни показав, що існуюча раніше система виховання і бойової підготовки військ не забезпечувала їх належної виучки. Виховання на ідеалізованому досвіді боротьби періоду громадянської війни «привело до неправильних уявлень про суворі вимоги, що їх ставить хід війни»⁹. У доповіді К. О. Мерецкова містились пропозиції з найважливіших оперативно-тактичних проблем і питань удосконалення бойової підготовки військ¹⁰. Промовці, які взяли участь у дебатах, підтримали доповідача.

Надзвичайно важливе значення для розвитку стратегії та оперативного мистецтва мала доповідь командуючого військами Київського ОВО генерала армії Г. К. Жукова «Характер сучасної наступальної операції» та виступи в дебатах по ній П. С. Кленова, П. Л. Романенка, Г. М. Штерна, П. І. Голикова, М. А. Кузнецова, Ф. М. Ремізова¹¹.

У доповіді та виступах були відновлені основні положення глибокої фронтової (стратегічної) і армійської (наступальної) операцій, враховано досвід радянсько-фінляндської війни. Передбачуваній глибокій обороні противника протиставлялася глибока оперативна побудова наступаючих військ, а його спробам не допустити прориву своєї оборони за рахунок перекидання з глибини резервів корпусів, армій, групи армій — масована дія вогневими й ударними засобами на елементи оперативної побудови всієї глибини оборони. Все це мало забезпечити успішне розв'язання завдань на двох етапах проведення операції. На першому — прорив загальновійськовими арміями, які склали ешелон атаки фронту, 2 — 3-х смуг оборони противника. На другому — введення в прорив рухомих з'єднань та об'єднань, що утворюють рухому групу фронту, і здійснення ними маневру у фланг і тил ворожого угруповання.

Г. К. Жуков порушив у доповіді й питання про необхідність з урахуванням досвіду останніх воєн часткового повернення до теоретичних положень періоду 20-х років, які згодом були відкинуті у зв'язку з розробкою теорії глибокої наступальної операції. Так, у 20-ті роки через відсутність у Червоній Армії необхідних засобів для розгрому великого ворожого угруповання в одній операції вважалося за доцільне прово-

⁵ Там же, спр. 2746, арк. 114.

⁶ Там же, спр. 2742, арк. 18.

⁷ Там же.

⁸ Тираж «Порадника» був визначений у 1000 прим. Див.: Там же, ф. 37977, оп. 3, спр. 848, арк. 100—102.

⁹ Там же, ф. 4, оп. 14, спр. 2742, арк. 41—42.

¹⁰ Там же, арк. 20—23.

¹¹ Там же, арк. 1.

дити послідовно кілька наступальних операцій, «відкушуючи» від противника невеликі його частини. У 30-ті роки глибока наступальна операція мислилася як знищувальна, така, в результаті якої мало зникнути без залишку все вороже угруповання, що опинилося у смузі наступу фронту. На початку 40-х років життя змусило повернутися до ідеї послідовних операцій, але вже на більш високому рівні. «...Не завжди можна,— говорив Г. К. Жуков,— досягти перемоги однією операцією, як це іноді за сприятливих умов досягалось в операціях на Заході та при розгромі німцями польської армії. Потрібен буде ряд значних наступальних операцій, що проводяться послідовно одна за одною за принципом — бити противника по частинах»¹².

Відмінність цих положень від теоретичних настанов 20-х років полягала в тому, що розгрому противника намічалось досягати не методом «відкушування» невеликих частин від значного угруповання ворога, а шляхом відсікання великих шматків, до половини його загального складу. «Потужність першого удару,— говорив Г. К. Жуков,— повинна забезпечити розгром не менш $\frac{1}{3}$ або $\frac{1}{2}$ всіх сил противника і вивести наші сили в таку оперативну глибину, звідки створювалася б реальна загроза оточення решти сил противника». Наступні операції довершують його розгром¹³.

Положення доповіді дістали цілковиту підтримку в заключній промові наркома оборони Маршала Радянського Союзу С. К. Тимошенка, яка була видана окремою брошурою і розповсюджена серед вищого начальницького складу. Він підкреслив, що «до досягнення... кінцевої стратегічної мети здебільшого належить іти шляхом досягнення ряду проміжних цілей, з яких кожна може виявитися настільки значною, що стане змістом особливої фронтової операції — змістом цілого стратегічного етапу»¹⁴. Висловлені воєнними теоретиками і відомими військовими діячами положення підтвердилися в роки Великої Вітчизняної війни.

Форми фронтової глибокої наступальної операції були розширені. У доповіді Г. К. Жукова на грудневій нараді 1940 р. їх було названо три: 1) удар центром і його розвиток у глибину, для чого за ударною групою мала розташовуватися могутня група ешелону розвитку прориву; 2) удар з різних напрямків, що дає можливість швидко оточити і знищити головні сили противника; 3) удар одним крилом або удар обома крилами фронту чи армії¹⁵. У заключній промові С. К. Тимошенка на цій нараді була запропонована ще одна форма, яка вже у наші роки дістала назву «операції на дроблення».

Промовці, що виступили в дебатах, порушили питання про варіанти дій рухомих груп у глибині оборони противника, про необхідність створення механізованих армій і включення в оперативну побудову фронту другого ешелону у складі загальновійськової армії тощо¹⁶.

На ранковому засіданні 28 грудня 1940 р. доповідь на тему «Використання механізованих з'єднань в сучасній наступальній операції і введення мехкорпусу в прорив» зробив командуючий військами ЗахВО генерал-полковник Д. Г. Павлов. Він підкреслив, що головним при введенні механізованих з'єднань у прорив є правильний вибір ширини смуги введення і взаємодія родів військ. Значну увагу Д. Г. Павлов приділив також питанням маршу військ (шляхи, регулювання руху колон, охорона), організації управління та безпосереднім бойовим діям¹⁷.

¹² Там же, спр. 2743, арк. 20.

¹³ Там же, арк. 20—21, 14—15.

¹⁴ Тимошенко С. К. Заключительная речь на военном совещании 31 декабря 1940 г.— М., 1941.— С. 24.

¹⁵ ЦДАРА, ф. 4, оп. 14, спр. 2743, арк. 26, 27, 28.

¹⁶ Там же, арк. 63, 66, 72—76, 98, 104—105, 108—112, 119 та ін.

¹⁷ Там же, спр. 2745, арк. 1—47.

Торкаючись питань, пов'язаних з глибокою наступальною операцією, він запропонував здійснювати введення в бій механізованих корпусів одразу ж після прориву стрілецькими з'єднаннями першої смуги, а не всієї тактичної зони оборони противника. Д. Г. Павлов вважав, що механізований корпус сам спроможний «легко прорвати другу смугу і тим самим зекономити час для дій у глибині оборони противника»¹⁸. Проти цього виступив М. Г. Хацкилевич, який наполягав на введенні рухомих засобів після прориву другої смуги, оскільки, на його думку, при такому способі дій значно меншими були б втрати танків¹⁹. Цю дискусію вирішила практика Великої Вітчизняної війни. Той чи інший спосіб розв'язання даного завдання обирався залежно від конкретної обстановки.

С. М. Будьонний, який виступив у дебатах, поставив питання про єдність командування механізованими, кавалерійськими та моторизованими з'єднаннями, які входять до складу рухомих груп фронту й армії. Питання було розв'язане позитивно^{20–21}.

Потім на нараді з доповіддю «ВПС у наступальній операції і в боротьбі за панування у повітрі» виступив начальник Головного Управління ВПС Червоної Армії генерал-лейтенант П. В. Ричагов. Його доповідь, у якій конкретизувався й розкривався ряд проблем, поставлених на нараді Г. К. Жуковим, базувалася на положеннях виданих у 1940 р. «Бойового статуту бомбардувальної авіації» (БСБА-40) та «Бойового статуту винищувальної авіації» (БСВА-40). Зокрема, це стосувалося питань боротьби за панування у повітрі, участі «в авіаційній підготовці наступу», взаємодії з наземними військами тощо. Основна думка доповіді така: успіх піхоти і танків під час глибокої операції цілком залежить від найтіснішої взаємодії наземних військ і авіації.

Зростання оснащення Радянських Збройних Сил і досвід останніх воєнних подій поставили на порядок денний питання про уточнення нормативів фронтової глибокої наступальної операції. У промові наркома оборони С. К. Тимошенка ширина фронту наступу визначалася в 150—300 км, а в окремих випадках — до 450 км. При цьому ділянку прориву рекомендувалося встановлювати в межах 80—100, а іноді й 150 км. Вважалося, що глибина однієї операції досягатиме 150—200, а при сприятливих умовах — 250 км, темп наступу — 15—20 км на добу, тривалість — 20 діб. В цілому нормативи правильно відображали наявні можливості. Однак реалізувати їх у перший період Великої Вітчизняної війни через великі втрати Червоної армії не вдалося.

Відбулися значні зміни в поглядах на масштаб стратегічної операції, на сили, що залучаються до її проведення. Об'єктивно в міжвоєнний період на рівень стратегічної операції почала висуватися операція групи фронтів, що зародилася в роки громадянської війни в період боротьби з Денікіним (1919—1920 рр.) і білополяками (1920 р.). Одним з перших у міжвоєнні роки думку про необхідність використання двох фронтів при проведенні операції на оточення на головному театрі воєнних дій майбутньої війни висловив В. К. Тріандафіллов. У праці «Характер операцій сучасних армій» він писав: «При великій кількості дивізій, виділених для активних дій, при розгортанні на широкому фронті і при спрямуванні удару по оперативних напрямках, що схрещуються, корисно буде мати два фронти і безпосереднє оперативне керівництво операціями на головному театрі воєнних дій залишити за головнокомандуючим»²².

На грудневій нараді 1940 р. С. К. Тимошенко висловив думку про можливість на театрі війни одночасно вести 2—3 фронтові наступальні

¹⁸ Там же, арк. 45.

¹⁹ Там же, арк. 72.

^{20–21} Там же, арк. 52.

²² Т р и а н д а ф и л л о в В. К. Характер операций современных армий.— М., 1936.— С. 227.

операції²³. Це також підводило до постановки питання про необхідність розгляду перспектив використання у майбутньому операцій за участю групи фронтів. Однак до початку війни розробити теорію таких операцій не вдалося. Вони були практично освоєні і перевірені тільки в роки Великої Вітчизняної війни.

Великим упущенням грудневої наради стало цілковите заперечення необхідності ведення стратегічної оборони у майбутній війні. Оборонні дії у масштабі групи фронтів не передбачалися. З досвіду західного походу радянських військ 1939 р., подій на Халхін-Голі, радянсько-фінляндської війни, польської кампанії фашистської Німеччини було взято лише ту його частину, що стосувалася ведення наступу. За це Червоній Армії довелося дорого заплатити в роки Великої Вітчизняної війни. Майбутні помилки і поразки радянських військ на її початковому етапі сягали своїм корінням 1940 року.

Оперативне мистецтво, основним предметом якого стали питання підготовки й ведення армійських наступальних та оборонних операцій, у самостійну галузь воєнного мистецтва виділилося в 20-ті роки. У 30-ті роки була розроблена теорія глибокої наступальної операції ударної армії — загальновійськової армії посиленого складу, призначеної для дій на напрямі головного удару фронту. Її положення, минувши смугу забуття в 1937—1939 рр., були шляхом досвіду відроджені під час радянсько-фінляндської війни і знову гідно оцінені на грудневій 1940 р. нараді вищого начальницького складу. В доповіді Г. К. Жукова глибокій наступальній операції ударної армії були присвячені два розділи: 1) підготовка наступальної операції ударної армії; 2) ведення армійської наступальної операції²⁴.

Прийнявши як аксіому те, що глибока операція можлива за умови одночасного подавлення оборони противника на всю її глибину, Г. К. Жуков запропонував проводити операцію в три етапи: 1) прорив оборонної смуги противника (йшлося, очевидно, про армійську смугу оборони, яка, в свою чергу, складалася з трьох смуг) — тривалість — 2—3 дні; 2) розвиток успіху з виходом військ в оперативну глибину, оточення противника — 2—3 дні; 3) знищення противника. На всю операцію передбачалося затратити 7—10—12 днів²⁵.

Основний тягар при вирішенні завдань першого етапу операції, на думку доповідача, мав лягти на плечі першого оперативного ешелону, який складався б з 4—5 стрілецьких корпусів (трьох — на напрямку головного удару та одного-двох — на решті фронту)²⁶. Щоб уникнути непередбачених випадковостей та для підтримки з'єднань першого ешелону в резерв виділялося 2—3 стрілецькі дивізії²⁷.

В момент завершення першого етапу операції в прорив передбачалося ввести рухому групу армії (ешелон розвитку прориву), в яку міг бути включений один механізований або один посилений кавалерійський корпус²⁸. Після прориву третьої смуги рухома група мала розв'язувати завдання другого, а потім у взаємодії з військами першого ешелону — третього етапів.

Для підтримки дій першого ешелону і рухомої групи передбачалося виділення 7—9 артилерійських полків, які б утворювали армійську артгрупу, 7—8 дивізіонів зенітної артилерії для утворення армійської зенітно-артилерійської групи і 2—3 авіаційних дивізій армійської авіації²⁹. В такому складі ударна армія могла вести наступ на фронті 50—70 км на глибину 100—150 км³⁰.

²³ Тимошенко С. К. Указ. соч.— С. 30.

²⁴ ЦДАРА, ф. 4, оп. 14, спр. 2743, арк. 32, 44.

²⁵ Там же, арк. 39.

²⁶ Там же, арк. 30, 34.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, арк. 30.

²⁹ Там же, арк. 29.

³⁰ Там же, арк. 29, 33.

Велика увага зверталася на вибір напрямку головного удару. При цьому потрібно було керуватися: «1. оперативним значенням напрямку; 2. умовами місцевості; 3. станом оборони противника та іншими даними про нього»³¹.

Вмілий вибір напрямку головного удару, всебічне матеріально-технічне забезпечення та правильна оперативна побудова військ мали забезпечити успішне виконання завдань першого і другого етапів операції. При цьому підкреслювалося, що оперативний прорив можна вважати завершеним тільки тоді, коли «буде розгромлене угруповання противника, будуть знищені його оперативні резерви і буде усунута можливість використання противником тилової оборонної смуги для відновлення свого фронту»³².

Знаменним було повернення до ідеї використання в операції повітряних десантів, для втілення якої у бойову практику свого часу немало зробили М. М. Тухачевський та О. І. Єгоров, які загинули в роки репресій. Під час радянсько-фінляндської війни не згадували про десанти. І, мабуть, потрібна була певна мужність, щоб знову заговорити про це. На засіданні Головної військової ради РСЧА 21 квітня 1940 р. відзначалося, що раніше під час навчань ми часто скидали парашутні десанти, «в період же війни у Фінляндії ніхто не зробив пропозиції про те, щоб використати» їх³³. На грудневій нараді її учасники знову повернулися до цієї проблеми. Першим порушив питання про повітряні десанти Г. К. Жуков. «Авіадесант, — наголосив він, — повинен взаємодіяти з ешелонами розвитку прориву. Головне завдання — перетнути шляхи підходу резервів і відступу військ з першої і другої смуг у глибину, порушення системи управління»³⁴. Ідеальним результатом операції уявлялося знищення угруповання противника. Після її закінчення командуючий і штаб мали негайно приступити до підготовки та проведення нової операції³⁵.

Доповідь на тему «Характер сучасної оборонної операції» зробив на грудневій нараді командуючий Московського військового округу генерал армії І. В. Тюленев³⁶. Створювалося враження, що доповідач принципово не бажав користуватися термінологією «ворогів народу», демонстративно підкреслюючи, що він не має з ними нічого спільного і в теоретичному плані. Однак незалежно від своєї волі він змушений був постійно звертатися до ідей недавнього минулого, оскільки пологнення, сформульовані репресованими воєнними теоретиками, правильно відбивали об'єктивні процеси збройної боротьби. Серед них: глибока, багатосмугова побудова оборони; спосіб ведення оборони, що ґрунтується на принципі завдання противникові максимально можливої поразки в межах перших двох смуг тактичної зони оборони і здійснення контрудару з глибини по його основному наступальному угрупованню потужним ударним ешелонами у складі механізованого корпусу з метою зриву наступу та ін.

М. О. Пуркаєв, який виступив у дебатах, поставив питання про органічне поєднання протиартилерійської, протитанкової та протиповітряної оборони, про вироблення чітких поглядів на структуру побудови оборони³⁷. В. Є. Климовських звернув увагу на проблему несподіваності в обороні і висловив сумнів в доцільності включення до складу армії, яка обороняється, мотомеханізованих засобів. Вони, на його погляд, мають перебувати в руках командуючого фронтом³⁸. М. П. Кирпонос виступив проти запропонованого І. В. Тюленевим

³¹ Там же, арк. 39.

³² Там же, арк. 32.

³³ Там же, спр. 2746, арк. 64.

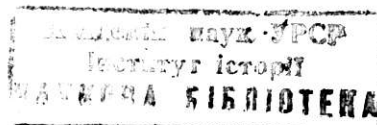
³⁴ Там же.

³⁵ Там же, арк. 59.

³⁶ Там же, арк. 60.

³⁷ Там же, спр. 2744, арк. 15.

³⁸ Там же, арк. 53.



поділу оборони на активну й пасивну та проінформував про ряд способів бойового застосування артилерії³⁹. О. І. Городовиков висловив деякі міркування з приводу використання кавалерії для боротьби з повітряними десантами противника⁴⁰. Несподіваною і до того ж слабо аргументованою була пропозиція М. С. Хозіна «перевернути» оборону, тобто основну масу сил і засобів розташувати не в тактичній, а оперативній зоні, зробивши саме її головною зоною опору⁴¹. Підтримки ця концепція не дістала. Ряд питань, що стосувалися різних аспектів доповіді І. В. Тюленева, було висвітлено в заключній промові С. К. Тимошенка.

В цілому вироблені в 30-ті роки погляди на цілі, характер, структуру і спосіб ведення оборони не зазнали істотних змін. Однак деякі нормативи були уточнені. В межах відведеної смуги армія мала завчасно підготувати три зони оборони: передову оперативну зону загороджень (глибина 25—30 км), тактичну (20—30 км) й оперативну (20—30 км). Допускалося, що за певних умов оборона могла організуватися у масштабі фронту. На цей випадок передбачалося створення тилової зони оборонних дій глибиною до 50 км⁴². Вважалося, що передова оперативна зона загороджень буде створюватися лише за умови завчасної підготовки до ведення оборони. Коли ж війська переходять до оборонних дій з безпосереднього зіткнення із противником, необхідність у ній відпаде. Для розв'язання бойових завдань у межах передової оперативної зони загороджень від кожної дивізії першого ешелону виділялися передові загони, підтримувані артилерією.

Головною зоною опору, де зосереджувалися основні зусилля фронту й армії, була тактична зона⁴³. Вона складалася з двох смуг — головної (основної) оборонної смуги (до 8—10 км) і другої («корпусної тилової») оборонної смуги. Тактичну зону обороняли стрілецькі корпуси першого ешелону армії⁴⁴.

Оперативна оборонна зона, яка складалася із зони маневру та тилового армійського рубежу, займалася резервами армії. Вона призначалася для боротьби з великими механізованими силами, які прорвалися через тактичну зону. У тилівій зоні розташовувалися фронтові резерви, органи управління й тилу.

Смуги оборони передбачалося обладнати головним чином засобами польової фортифікації. При організації оборони у масштабі фронту вважалося необхідним створення фронтових смуг.

На будівництво останніх повинно було відводитися більше часу, а зміцнювати їх намічалася в основному залізобетонними спорудами і потужними загородженнями за типом укріплених районів⁴⁵.

Зросли вимоги, що ставилися до оборони. В передвоєнних статутах, а також у документах грудневої наради начальницького складу Радянських Збройних Сил 1940 р. підкреслювалося, що оборона має бути: протиартилерійською, здатною зберігати живу та вогневі засоби від ураження масованим вогнем артилерії; протитанковою, здатною на вирішальних напрямках відбити масовані атаки танків противника з щільністю до 100—150 бойових машин на 1 км фронту; протиавіаційною, здатною протистояти сильним бомбовим і штурмовим ударам літаків противника⁴⁶.

Запорукою перемоги в обороні вважалися «величезна впертість, активність і рішучість дій, яка полягала в постійному прагненні військ не тільки відбити противника, що наступає, а й завдати нищівного

³⁹ Там же, арк. 60—62.

⁴⁰ Там же, арк. 67.

⁴¹ Там же, арк. 86.

⁴² Там же, арк. 17.

⁴³ Там же, арк. 18.

⁴⁴ Там же, арк. 22.

⁴⁵ Ушаков Д. Фортификация.— М., 1940.— С. 397.

⁴⁶ Тимошенко С. К. Указ. соч.— С. 14—15.

удару». Ведення сучасної оборони проти потужних ударних засобів наступу переросло рамки тактики і стало справою армій і фронтів⁴⁷⁻⁴⁸.

Основні показники оборони армії напередодні війни були такими: ширина смуги 80—100 км, глибина оборони 50—60 км⁴⁹. Фронт мав ширину смуги до 400 км, а глибину оборони — 100—110 км⁵⁰.

Передбачалося, що основу інженерного обладнання передової оперативної зони загороджень (передпілля) становитимуть дротяні загородження, рови, ескарпи, завали, протитанкові мінні поля, фугаси тощо. Для підготовки цієї зони необхідно було 70—80 т вибухових речовин (ВР), 30—50 т колючого дроту, 20 тис. протитанкових мін⁵¹.

В інженерне обладнання першої смуги тактичної зони оборони (ТЗО) мали органічно вплітатися протитанкові перешкоди та інженерні споруди, що забезпечували укриття військ від артвогню противника. Основу оперативної зони оборони мали становити протитанкові райони та проміжні позиції, насичені різного роду загородженнями на головних напрямках маршруту руху головних сил противника⁵².

Нових пропозицій з приводу оперативної побудови фронту внесено не було. Як і в 30-ті роки, передбачалося, що вона буде одноешелонною з виділенням резервів різного призначення. Оперативна побудова армії мала включати один ешелон (стрілецькі корпуси та окремі дивізії в лінію) і армійські резерви, посилені протитанковими засобами резерву головного командування (РГК). З останніх створювався артилерійсько-протитанковий резерв (АПТР). До складу резервів по можливості повинні були включатися танкові частини або з'єднання⁵³. Висловлювалася думка, що поряд з першим ешелоном може створюватися другий (дві стрілецькі та одна танкова дивізії)⁵⁴. У питанні використання мотомеханізованих з'єднань думки на грудневій нараді 1940 р. розділилися. Одні вважали, що вони повинні перебувати у розпорядженні командарма, інші — в руках командуючого фронтом⁵⁵. Для боротьби з повітряними десантами пропонувалося використовувати кінноту⁵⁶. Велика роль відводилася авіації — авіаційній групі. Принципово новим моментом оперативної побудови була відмова від поділу на сковуючі та ударні угруповання (ешелони).

Груднева нарада проходила під знаком посилення протитанкової оборони. В оперативному масштабі її основу мали становити протитанкові райони і артилерійсько-протитанкові резерви. Багато уваги було приділено й протиповітряній обороні. Однак порівняно з 30-ми роками у цю проблему не було внесено нічого принципово нового.

(Закінчення буде)

Одержано 18.09.89.

Разработав теорию глубокой наступательной операции и боя, советская военно-теоретическая мысль завоевала мировое признание. К сожалению, во второй половине 30-х годов вследствие развернутых сталинским руководством массовых репрессий в Вооруженных Силах СССР советскому военному искусству был нанесен жестокий удар. Труды репрессированных военных теоретиков изымались из обращения, объявлялись вредными. Однако ход событий в мире обуславливал неизбежное «восстановление в правах» их творческого наследия и дальнейшее развитие на этой основе советской военной науки. Значительную роль в этом сыграло совещание высшего начальствующего состава Красной Армии, проходившее 23—31 декабря 1940 г.

⁴⁷⁻⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.— С. 16—17, 22.

⁵⁰ ЦДАРА, ф. 4, оп. 14, спр. 2744, арк. 17 (підрахунки автора).

⁵¹ Там же, арк. 15.

⁵² Там же, арк. 33.

⁵³ Тимошенко С. К. Указ. соч.— С. 17, 22.

⁵⁴ ЦДАРА, ф. 4, оп. 14, спр. 2744, арк. 26.

⁵⁵ Там же, арк. 53.

⁵⁶ Там же, арк. 65.

ПОВІДОМЛЕННЯ

45-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.

А. С. Чайковський (Київ)

Партизанський рух у Криму: роздуми над проблемами і фактами

Йдеться про розвиток партизанського руху в тилу німецько-фашистських загарбників на території Криму, недоліки і прорахунки, що мали місце у цій справі.

Історія партизанського руху в Криму в досліджуваній період і понині привертає увагу всіх, хто цікавиться фактами воєнного літопису.

16 липня 1941 р. Гітлер проводив чергову нараду з вищими військовими і партійними керівниками третього рейху, на якій протягом п'яти годин розглядалася проблема щодо дальшого ведення війни проти СРСР. Зокрема, на ній було вирішено, що «Крим має бути звільнений від усіх чужинців і заселений німцями», стати «невід'ємною частиною імперії»¹. Згодом був підготовлений і проект переселення у «німецьку Рів'єру» осіб арійського походження з Південного Тіролю та Бессарабії.

21 серпня 1941 р. фельдмаршал Браухич (головнокомандуючий сухопутними силами вермахту) одержав наказ Ставки, в якому йшлося про те, що Гітлер не погоджується з планами головнокомандуючого щодо дальшого ведення операцій на сході. В наказі підкреслювалося, що основним завданням до настання зими є не взяття Москви, а захоплення Криму, промислових і вугільних районів на Донці й позбавлення росіян можливості одержання нафти з Кавказу; на півночі — оточення Ленінграда і з'єднання з фіннами»².

Складність обстановки з настійною необхідністю вимагала розробки конкретних заходів щодо захисту Криму. Зокрема, велику увагу партійні організації приділяли формуванню партизанських загонів і груп. Згідно з постановою бюро Кримського обкому ВКП(б) від 23 жовтня 1941 р. на розгортання партизанської боротьби було виділено 2 млн. крб.³ Командував партизанським рухом О. В. Мокроусов (справжнє ім'я Фома Матвійович) *.

Слід зазначити, що в період формування загонів і підготовки для них матеріально-технічної бази допускалися серйозні помилки. По-перше, створення загонів проходило надзвичайно поспішно. Досить ска-

¹ Совершенно секретно! Только для командования! : Стратегия фашистской Германии в войне против СССР : Документы и материалы.— М., 1967.— С. 104, 105.

² Гальдер Ф. Военный дневник.— М., 1971.— Т. 3.— Кн. 1.— С. 296.

³ Крым в период Великой Отечественной войны. 1941—1945 : Сб. документов и материалов.— Симферополь, 1973.— С. 209, 445.

* Активний учасник Жовтневої революції в Петрограді й на півдні країни. У 1920 р. командував партизанськими загонами в Криму, учасник громадянської війни в Іспанії (1936—1937 рр.). Разом з тим у початковий період своєї революційної діяльності поділяв погляди анархістів. Член Комуністичної партії з 1928 р.

зати, що рішення про це було прийнято за кілька днів до вторгнення німецько-фашистських військ на півострів. По-друге, не вистачало підготовлених командних кадрів і інших спеціалістів*. По-третє, нехтувався принцип добровільності. По-четверте, зарахування до загонів, які створювалися переважно на базі винищувальних батальйонів, проводилося без необхідної роз'яснювальної роботи, перевірки особового складу. По-п'яте, у багатьох випадках для ведення партизанської боротьби не вистачало озброєння і спорядження⁴.

Значні помилки були допущені й при підготовці таємних складів і баз з продуктами харчування, спорядженням, озброєнням тощо. Часто вони будувалися поблизу населених пунктів, просто неба, без необхідної в таких випадках конспірації, що утруднювало забезпечення партизанів матеріальними ресурсами. Складність обстановки вимагала від партійних органів негайного посилення темпів завезення в партизанські загони боеприпасів, зброї, продуктів харчування тощо. В наказі № 1 від 31 жовтня 1941 р. (основна частина Криму була окупована на початку листопада) О. В. Мокроусов зазначає: «...Домогтися від районних організацій посилення темпів завезення в ліс продовольства, майна, зброї та боеприпасів. Обстановка вимагає закінчення всіх робіт протягом 10 днів. Заготівлю продуктів у кількісному відношенні проводити за нормами червоноармійського пайка з розрахунку передбаченої кількості людей, оголошеного мною начальникам районів»⁵.

Збройну боротьбу кримські партизани вели в надзвичайно складній обстановці. Майже в кожному населеному пункті знаходився противник, який посилено охороняв усі шляхи, що вели до лісу. Вже в перші дні окупації Криму фашистам вдалося за допомогою пособників пограбувати більшість партизанських матеріально-технічних та продовольчих баз. Наприклад, тільки з одного складу ворогом було забрано 900 мішків борошна, сотні кілограмів м'яса, велику кількість інших продуктів.

Ще більше ситуація погіршилася в грудні 1941 р. «Німецьке командування, — повідомляв у липні 1942 р. Кримський обком Центральному штабу партизанського руху (ЦШПР), — поставило своїм завданням очистити ліс від партизанів, кинуло велику кількість німецько-румунських військ для прочісування лісу із залученням у цю операцію зрадників з місцевого населення — головним чином татар. Цього разу партизани позбулися останніх матеріально-технічних і продовольчих баз»⁶.

Таким чином, на кінець 1941 р. підготовлені перед окупацією продовольчі й інші запаси з розрахунку на 2,5 тис. чол. строком на один рік⁷ (близько 2 тис. т.— А. Ч.) практично були знищені протягом півтора—двох місяців. Це було одним з основних факторів знесиленості партизанського руху.

Голод, що незабаром виник, також негативно вплинув на активність бойових дій партизанів, на морально-політичний настрій не тільки народних месників, а й населення краю. У березні 1942 р. О. В. Мокроусов повідомляв обкому партії про те, що «продуктами харчування партизанські загони** (5-го району.— А. Ч.) забезпечені при голодному

* В кінці 30-х — на початку 40-х років у країні, особливо в західних прикордонних районах, проводилася значна робота по підготовці до партизанської війни. Але згодом вона була припинена. Більше того, основна частина людей, які проводили цю роботу, була знищена у сталінських катівнях. Закладена матеріально-технічна база була також зруйнована. Ці питання, на наш погляд, потребують правдивого історичного дослідження.

⁴ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 151, оп. 1, спр. 17, арк. 88—89.

⁵ Крим в період Великої Отчественной войны...— С. 210.

⁶ Там же.— С. 230.

⁷ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 151, оп. 1, спр. 17, арк. 87.

** У період організації партизанських сил місцем їх дислокації в основному була гірничо-лісова частина Криму, яка поділялася на п'ять районів. 18 березня 1942 р.

пайку на 10 днів, а 3-й і 4-й райони не мають його зовсім, в результаті чого зафіксовано 18 випадків смерті і 30 чол. при смерті. В усіх загонах відсутні медикаменти (бинти, йод, вата тощо) та хірургічний інструментарій. За час перебування в лісі обмундирування у бійців стало непридатним, особливо взуття, одяг, білизна. Боеприпасами й озброєнням забезпечені, за винятком 2-го району. Відсутні повністю протитанкові гранати, міни, вибухові речовини... Діяльність партизанських загонів,— підкреслював О. В. Мокроусов,— ускладнюється необхідністю збройної боротьби на два фронти: проти фашистських окупантів, з одного боку, і проти озброєних банд з гірничо-лісових татарських поселень»⁸.

До середини 1942 р. становище значно погіршилося. Німецька армія розгорнула широку діяльність по знищенню радянських людей. Особливо жорстокістю у боротьбі проти партизанів Криму відзначалися частини 11-ї армії під командуванням генерал-полковника фон Манштейна. 29 листопада 1941 р. останній видав наказ по армії «Про організацію й методи боротьби з партизанами», яким передбачалося в інтересах німецької армії знищувати виявлені численні партизанські формування, не допускати утворення нових озброєних загонів і, таким чином, забезпечити безпеку тилових комунікацій. Знищенню підлягали не тільки особи, винні у ворожих діях, а й ті з них, проти яких з'являлася тільки підозра. Все це, на думку командуючого, даватиме можливість тримати населення під постійним страхом. Наказ передбачав також «створення відповідної організації для боротьби з партизанами з надійних місцевих жителів і таємних агентів»⁹.

Для координації проти партизанських дій у тиловому армійському районі (практично це була вся територія Криму.— А. Ч.) у Сімферополі при штабі армії був створений спеціальний орган на чолі з майором генерального штабу Стефанусом^{9а}. У придушення народного опору активно включилися й нацистські служби безпеки, групи таємної польової поліції та жандармерії, спеціальні підрозділи комендатур, інші органи й відомства вермахту і спецслужб. Про це, зокрема, свідчить один з документів, в якому зазначається: «Члени груп таємної польової поліції з 1 січня до 30 червня 1942 р. безперервно були зайняті розшуками партизанів і знищенням невеликих банд та їх помічників. Разом з військовими частинами вони успішно нападали на більш великі банди. Особливих успіхів досягнуто в Криму, де штаб боротьби з партизанами разом з командуванням 11-ї армії, з участю таємної польової поліції і військових підрозділів у боях, що продовжувалися кілька тижнів, знищили близько 1000 партизанів, які займали сильно укріплені оборонні позиції. Кількість захопленої і знищеної зброї також досить значна»¹⁰.

У різних джерелах, у тому числі і трофейних, загальна кількість втрат партизанських сил Криму на весну 1942 р. наводиться від однієї до кількох тисяч чоловік. Якщо розглядати втрати власне партизанів, то, за нашими даними, об'єктивною є перша цифра. Різничитання пояснюється насамперед тим, що в результаті невдалих дій радянських військ на Кримському фронті значна частина підрозділів Червоної Армії перейшла на партизанські методи боротьби, що дало можливість окупантам у багатьох випадках стверджувати про бойові дії та знищення парти-

з оперативних міркувань 5-й район був ліквідований, а його особовий склад ввійшов у 4-й район. З листопада 1941 р. по 21 березня 1942 р. у Криму було сформовано 26 партизанських загонів, в яких налічувалося 3180 чол. Проте ця чисельність партизанських сил була не зовсім точною. За той час втрати партизанів становили понад тисячу чоловік.

⁸ Крым в период Великой Отечественной войны...— С. 218.

⁹ Диксон Ч. О., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия / Сокр. пер. с англ.— М., 1957.— С. 154.

^{9а} Там же.

¹⁰ Парг. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 151, оп. 1, спр. 2, арк. 148.

занських «банд». Всього ж за період окупації Криму фашисти провели проти партизанів 25 каральних і бойових операцій, у тому числі: 1941 р.— 2; 1942 р.— 7; 1943 р.— 13; 1944 р.— 3. За кількістю сил і засобів найбільш значними були операції, здійснені у лютому і серпні 1942 р. Загальна кількість загиблих партизанів за період окупації становить близько 2,5 тис. чол. Непередбачена ситуація виникла внаслідок появи серед партизанів значної частини військ, що потрапили в оточення. Її основою, на наш погляд, багато в чому стало положення наказу № 1 (жовтень 1941 р.) О. В. Мокроусова, згідно з яким командуванню партизанських районів пропонувалося: «На випадок появи у лісі підрозділів Червоної Армії, які під час відступу загубили зв'язок з командуванням, підпорядковувати їх собі»¹¹.

Таким чином, до партизанів, крім окремих військовослужбовців, влилися командування і штаб 48-ї окремої кавалерійської дивізії, командування судацького десанту із складу 226 і 554-го гвардійських стрілецьких полків та ін. Здавалося б, поява серед партизанів добре підготовлених командних кадрів, навченого особового складу повинні були позитивно вплинути на активність бойової діяльності об'єднаних сил. Однак цього не сталося і насамперед через ряд суб'єктивних причин: нерозуміння командуванням підрозділів Червоної Армії важливості спільних дій, небажання проводити координовані операції проти ворога, спроби як з боку одних, так й інших підкорити собі всі сили тощо. В окремих випадках ці непорозуміння проявлялися в роззброєнні червоноармійців і вилученні їх з партизанських загонів, у відмові поділитися продуктами харчування, боеприпасами, у розстрілах під виглядом постанов військових трибуналів тих чи інших осіб нібито за відмову виконати той чи інший наказ, або розпорядження¹².

Справа зайшла так далеко, що 3 травня 1942 р. Військова рада колишнього Кримського фронту (командуючий — Д. Т. Козлов, член ради — Ф. А. Шаманін, начальник штабу — П. Л. Вечний), представник Ставки ВГК Л. З. Мехліс, а також головнокомандуючий Північно-Кавказьким фронтом С. М. Будьонний змушені були направити на ім'я О. В. Мокроусова і полковника М. Г. Селіхова * листи, в яких вимагали покласти край негативним фактам, наказували спрямувати спільні дії проти ворога, подавати активну допомогу військам фронту. З метою координації дій народних месників і регулярних військових підрозділів, які потрапили в оточення, передбачалося направити у партизанські райони представників Військової ради і Кримського обкому ВКП(б)¹³.

Проте події, що згодом розгорнулися, не дали можливості виконати більшість із запланованого. «Кавказький фронт,— писав у березні 1942 р. на адресу обкому партії О. В. Мокроусов (на той час фронт був перейменований у Кримський.— А. Ч.),— підпорядкував мені т. Селіхова. Однак дає директиви і мені і Селіхову, а вантажі... надсилає тільки йому. Все це не сприяє зміцненню дисципліни, а навпаки. Для того, щоб зміцнити дисципліну, необхідно усунути цю колегіальність. Для того, щоб утримати партизанський рух у розмірах сучасного часу, варто регулярно забезпечувати нас: 1) продовольством і обмундируванням; 2) медикаментами, хірургічним інструментарієм, перев'язочним матеріалом і гіпсом; 3) патронами, вибуховими речовинами і гранатами; 4) радіостанціями і живленням до них»¹⁴.

На жаль, ці та інші пропозиції не знайшли свого вирішення до осені 1943 р. Разом з тим слід відзначити, що такий підхід до розгор-

¹¹ Крым в период Великой Отечественной войны...— С. 211.

¹² Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 151, оп. 1, спр. 17, арк. 13.

* Командир 226-го гвардійського стрілецького полку. До червня 1942 р.— командир 2-го партизанського району.

¹³ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 151, оп. 1, спр. 8, арк. 20—24.

¹⁴ Крым в период Великой Отечественной войны...— С. 219.

тання партизанського руху з точки зору повного забезпечення партизанів з радянського тилу завчасно прирікав партизанські формування на бездіяльність у забезпеченні себе захопленим у ворога озброєнням і матеріально-технічним спорядженням. Ця тенденція була характерна і для інших партизанських формувань, які діяли в окупованих районах країни. Підтвердженням цього можуть бути такі дані. З листопада 1941 р. по грудень 1943 р. загальна кількість трофейної зброї у народних месників Криму, за підрахунками автора, становила станкових і ручних кулеметів — 32; ПТР — 3, автоматів — 17, гвинтівок — 355, патронів різних — 11 тис. штук¹⁵. Це становило близько 20% від доставленого за той період озброєння з Великої землі.

Влітку 1942 р. внаслідок блокади окупантами гірських районів, відсутності необхідної кількості озброєння й боєприпасів, продуктів харчування зростання партизанських загонів і їх бойова активність значно зменшилися. В той же час активність дій з боку фашистських загарбників, а також й кримсько-татарських націоналістів, зросла. У боротьбі проти партизанів у нас було багато помічників, особливо з татар¹⁶, зазначав на засіданнях Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі фон Манштейн.

26 березня 1942 р. у наказі коменданта 553-го армійського тилового району (тил 11-ї армії) зазначалось: «Уже протягом двох місяців на службу в німецький вермахт вступають у вигляді добровольців особи татарської національності. Частина з них набирається з числа колишніх військовополонених, а частина — з місцевого населення»¹⁷. У донесенні командуючого армією фон Манштейна у штаб армії «Про ерзац-солдатів з татар, які знаходяться на службі в 553-му армійському тиловому районі» (квітень 1942 р.) повідомлялося про те, що за станом на 25 березня 1942 р. їх кількість у трьох охоронних батальйонах (49, 522, 836-му) становить 283 чол. Всі вони одягнені у німецьку військову форму, озброєні російськими гвинтівками¹⁸.

Автори праці «Крым: прошлое и настоящее», беручи за основу дані західнонімецького історика І. Хофмана, наводять цифру близько 20 тис. чол. кримсько-татарської національності, що співробітничали з військовим командуванням вермахту і нацистськими спецслужбами¹⁹. З врахуванням нових архівних даних й опублікованих джерел цю цифру можна визнати об'єктивною. У той же час слід підкреслити, що поряд з націоналістичними елементами, які активно допомагали окупантам встановлювати «новий порядок» у Криму, переважна частина кримського, у тому числі й татарського населення, залишалася вірною своїй соціалістичній Батьківщині. Багато патріотів з кримських татар самовіддано боролися проти фашистів на фронтах війни, у партизанських загонах і підпіллі*.

Які ж заходи вживалися з боку радянського тилу, щоб полегшити участь партизанів Криму, особливо з продовольством? Вживалися, але ефективність цих спроб була дуже низькою і причини були як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

У березні 1942 р. добова норма партизанів тільки в продуктах харчування становила близько 3 т. Починаючи з 22 березня, їм планувалося доставляти 4,5 т, з яких 1,5 т — непорушний запас,

¹⁵ Парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КППС, ф. 69, оп. 1, спр. 63, арк. 5—15 (далі — ПА ІМЛ при ЦК КППС).

¹⁶ Диксон Ч. О., Гельбрунн О. Указ. соч. — С. 173.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 406, арк. 54—55.

¹⁸ Там же, арк. 108—110. У цьому ж фонді дослідник може ознайомитися з документами, в яких певною мірою розглядається діяльність кримсько-татарських націоналістичних формувань у період окупації Криму фашистами, йдеться про їх участь у боротьбі проти партизанів.

¹⁹ Крым: прошлое и настоящее. — М., 1988. — С. 82.

* За станом на грудень 1943 р., наприклад, у партизанських загонах Криму загальна чисельність осіб татарської національності становила 406 чол. (Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 151, оп. 1, спр. 4, арк. 33).

здійснити доставку 16 ротних мінометів, 6 тис. гранат, 12 ручних кулеметів, близько 2 т толу, 150 тис. патронів тощо. Мало розпочатися й вивезення на Велику землю кількох сотень поранених і хворих. Матеріально-технічні запаси виділялися із складів Кримського фронту. Очолив цю операцію розвідувальний відділ штабу фронту. Для її здійснення необхідно було 47 літаковильотів бомбардувальників ТБ-3 і 25 санітарних — У-2²⁰. Однак повністю виконати цю й інші заплановані операції щодо забезпечення кримських партизанів не вдалося, хоча, крім фронтової авіації, до їх проведення залучались екіпажі Московської авіаційної групи особливого призначення ЦПФ, підрозділи авіації далекої дії (АДД). Наприклад, у бойовому донесенні № 81 штабу останньої вказувалося, що в ніч з 10 на 11 червня 1942 р. партизанам Криму був доставлений вантаж²¹. Проте продовжувалися ці польоти недовго. В липні вони вже припинилися. Причиною цього, по-перше, було погіршення справ на фронтах. По-друге, не вистачало транспортних літаків і вантажних парашутів. По-третє, окремі керівні особи, які, спираючись на думку Сталіна та його оточення про те, що партизани повинні самі забезпечувати себе всім необхідним, відмовляли їм у допомозі. Все це негативно впливало не тільки на діяльність народних месників Криму, а й на партизанський рух на всій тимчасово окупованій території країни. В результаті цих та інших обставин у січні — травні 1942 р. партизанам було скинуто лише 30 т вантажів, у тому числі й 12 т продовольства. У червні їх кількість збільшилася майже втричі, але всього вони становили 30—35% від того мінімуму, який був необхідний.

17 червня 1942 р. командуючий військами Північно-Кавказького фронту С. М. Будьонний у листі до Сталіна писав:

«...Партизанські загони, сформовані Кримським обкомом партії і НКВС з робітників, колгоспників і радянської інтелігенції Криму, в своїй більшості розпалися. Добір людей у ці загони провадився поверхово, без ретельної перевірки, внаслідок чого у перші ж дні боїв почалося масове дезертирство. Загони Фрайдорський, Маріндорфський, Карасубазарський і Красноперекопський розпалися повністю, їх особовий склад розійшовся додому. З третього партизанського району дезертирував Гельмечиський партизанський загін, який перед виходом з лісу підірвав свої бази. Значна частина зрадників, які дезертирували із загонів і перейшли на службу до німців, за національністю — татари...». Далі командуючий звертає увагу на недобррозичливі стосунки між партизанами і підрозділами, що потрапили в оточення. Просив дозволу Сталіна на: 1. О. В. Мокроусова і С. В. Мартинова (представника Кримського обкому партії, комісара партизанського руху.— А. Ч.) зняти з посади й евакуювати на Велику землю. 2. З оточених підрозділів і партизанів сформувати дивізію, що, на його думку, значно зміцнить боєздатність і дисципліну серед особового складу; 3. Командиром дивізії призначити полковника Лобова (начальника штабу 48-ї окремої кавалерійської дивізії), военкомом — полкового комісара Попова (военкома цієї ж дивізії)²².

Не вдаючись до глибокого аналізу цих пропозицій, слід зазначити, що в більшості вони були неправильними, оскільки в їх основі лежало нерозуміння природи партизанського руху, неповна інформація, що потрапляла до Будьонного в основному від командування оточених частин і багато в чому була суб'єктивна, стосунки, які склалися між ним і О. В. Мокроусовим, якого він знав з часів громадянської війни. Після особистої зустрічі (а вона, судячи з цього листа, відбулася) ці стосунки ще більш ускладнилися. Події, що розгорнулися на фрон-

²⁰ Парг. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 151, оп. 1, спр. 8, арк. 10.

²¹ Центр. арх. Мін-ва оборони СРСР, ф. 39, оп. 11519, спр. 243, арк. 28 (далі — ЦАМО СРСР).

²² Парг. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 151, оп. 1, спр. 17, арк. 5—8.

тах, у тому числі й на Кримському, не дали вже змоги вжити конкретних заходів щодо поліпшення становища партизанів, хіба що за винятком О. В. Мокроусова, якого з часом було практично усунено від керівництва партизанським рухом у Криму.

В результаті вторгнення фашистських військ у Севастополь (3 липня 1942 р.) ситуація ще більш загострилася. «Продовольче становище дуже тяжке,— підкреслювалось у довідці обкому партії про партизанський рух (грудень 1942 р.).— Усього доставлено 22 т у жовтні місяці. Потрібно доставити не менш 80 т, не рахуючи боеприпасів...»²³.

Чисельність партизанських сил скоротилася більш як утричі: з 1800 чол. у червні до 480 чол. у листопаді. Втрати партизанів Криму за період з листопада 1941 р. по грудень 1942 р. виглядають так: загинуло в боях більше 900 чол., померло від голоду і ран — 700, пропали без вісті чи стали дезертирами — 400, послано у підпільні організації — 400, відправлено на Велику землю — 672²⁴.

Трагічною для партизанів Криму видалася зима 1942—1943 рр. Відсутність продовольства призвела до того, що вони їли взуття, ягоди, гриби, листя, кору дерев тощо. Літаки з радянського тилу прилітали тільки в окремі дні. Почався голод. З'явилися випадки людоїдства, інші негативні явища. Тут можна погодитися з думкою О. Верта, який у своїй праці стверджує, що «хоча в 1942 р. до партизанського руху... почали ставитися значно серйозніше, ніж раніше, все ж таки не доводиться сумніватися, що в «чорне літо» 1942 р. у партизанських керівників і військового командування потреби партизанів знаходились, як і раніше, далеко не на першому плані»²⁵.

До травня 1943 р. чисельність партизанських загонів зменшилася порівняно з листопадом 1942 р. майже у два рази. Причиною 40% втрат був голод. ЦШПР і особливо Кримський обком партії вживали окремі заходи щодо поліпшення їх становища. Проте цього було замало. Наведемо кілька прикладів. У вересні 1942 р. начальник ЦШПР генерал-лейтенант П. К. Пономаренко звернувся до начальника ГУ ЦПФ генерал-лейтенанта авіації Ф. О. Астахова з проханням доставити у район Криму 100 т вантажів (продовольство, боеприпаси) і звідти транспортувати 300 хворих та поранених. У районі дій партизанських загонів, інформував він, є площадки, на які здійснюють посадку літаки Північно-Кавказького фронту²⁶. (Було здійснено всього кілька рейсів з вантажем 16,7 т).

У грудні того ж року П. К. Пономаренко звертається з подібним проханням до генерал-лейтенанта авіації О. Є. Голованова (командуючого АДД): «Прошу Вашого розпорядження про надання допомоги кримським партизанам у доставці боеприпасів і продовольства, оскільки зараз там склалося загрозливе становище...». Відповідь: «Літаків для постійної роботи за Вашими заявками АДД виділити не може, оскільки всі літаки виконують бойову роботу як бомбардувальники. Для того щоб зняти необхідну для Вас кількість літаків з бойової роботи, потрібний наказ Ставки Верховного Головнокомандування»²⁷.

У січні 1943 р. секретар Кримського обкому В. С. Булатов, звертаючись з листом до командуючого Чорноморською групою військ генерал-лейтенанта І. Є. Петрова, вказував, що «партизани Криму за-

²³ Крым в период Великой Отечественной войны...— С. 252.

²⁴ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 151, оп. 1, спр. 17, арк. 13; спр. 95, арк. 29, 93; ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 424, т. 1, арк. 170.

²⁵ В е р т А. Россия в войне. 1941—1945.— М., 1967.— С. 514.

²⁶ ПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, спр. 81, арк. 116.

²⁷ ЦАМО СРСР, ф. 39, оп. 11159, спр. 257, арк. 84, 324. У ході війни виконання завдань авіації далекої дії знаходилося під особистим контролем Сталіна. Слід зазначити, що штаб АДД в одному примірнику готував йому довідку про виконання і результати бойової роботи за кожний рейс, по виконанню спеціальних завдань (Головного розвідувального управління РСЧА, РУ Генштабу, НКВС СРСР), по забезпеченню партизанів — у спецдослідженнях.

знають великих труднощів у зв'язку з відсутністю в них продовольства. Внаслідок чого є великі втрати серед особового складу загонів». Просив виділити 20 т продовольства. З подібним проханням він звернувся в лютому 1943 р. і до командуючого Північно-Кавказьким фронтом генерал-полковника І. І. Масленникова.

У листі (квітень 1943 р.) на ім'я заступника Голови РНК СРСР А. І. Мікояна Раднарком республіки й обком партії, повідомляючи про критичне становище партизанів і відмову І. І. Масленникова надати допомогу продовольством та обмундируванням, клопотали про виділення їм 40 т продуктів харчування і 400 комплектів одягу. Резолюція була така: «Ці питання я не розглядаю»²⁸.

Про те, в яких умовах знаходилися партизани, свідчить радіограма-«блискавка» № 53 від командування партизанським рухом (9 лютого 1943 р.) на адресу Сталіна: «Кримські партизани 15 місяців продовжують жорстоку боротьбу з німецькими загарбниками. За останні два місяці ми, напівголодні, роздягнені знищили близько 200 гітлерівців, пустили під укіс 3 військові ешелони. Зараз вся діяльність кримських партизанів припинилася. Партизани вмирають від голоду. Обстановка склалася так, що добути продовольство на місці неможливо, а численні звернення до Кримського обкому і Раднаркому ефективних результатів не принесли... Звертаємося до Вас, товариш Сталін, за негайною допомогою, щоб врятувати партизанів, які змогли б взяти активну участь у повному знищенні ворога»²⁹.

Ми не маємо свідчень, чи потрапила ця радіограма до Сталіна, але, виходячи з тих заходів, що були вжиті, докорінних змін у цьому питанні не відбулося, і насамперед у виділенні транспортних літаків. Хоча на складах партизанських штабів становище змінилося на краще. До січня 1944 р. тільки ЦШПР передав для відправки у тил ворога Кримському штабу 930 автоматів, 18 ротних мінометів, близько 12 тис. гранат, 0,5 млн. патронів, більше 17 тис. мін, 3,4 т толу, значну кількість продовольства³⁰. Проте у березні 1943 р., коли деяка кількість продовольства надійшла від Чорноморської групи військ, командуючий 5-ю повітряною армією генерал-майор авіації С. К. Горюнов на прохання обкому доставити його партизанам відповів: «Розумію всю необхідність допомоги Вам у цій важливій справі, але я безсилий що-небудь зробити...»³¹.

21 квітня 1943 р. П. К. Пономаренко вкотре, звертаючись до Ф. О. Астахова, писав: «Протягом двох останніх місяців кримські партизани відчують гостру нестачу в озброєнні і боеприпасах, а відсутність систематичної допомоги продовольством призвела до голоду, виснаження й наявності значної кількості смертельних випадків серед особового складу партизанів». П. К. Пономаренко прохав виділити у розпорядження уповноваженого ЦШПР по Кримській АРСР один «Дуглас» для організації допомоги³². Літак був виділений, але намічений план по доставці вантажів виконати знову не вдалося. В лютому — квітні 1943 р. мінімальна потреба літаковильотів становила: 50 транспортних ПС-84 (Лі-2) і 80 санітарних (У-2)³³.

Об'єктивні, а багато в чому й суб'єктивні фактори призвели до того, що з січня до вересня 1943 р. партизанам Криму було доставлено всього 76 т продовольства, у тому числі з квітня до серпня — 15 т, а також 9 т озброєння (2,5 т толу, 5 ПТР, 4 ручні кулемети, 120 авто-

²⁸ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 151, оп. 1, спр. 33, арк. 25, 26, 42, 50.

²⁹ Там же, спр. 27, арк. 17—18.

³⁰ ПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, спр. 1253, арк. 34.

³¹ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 151, оп. 1, спр. 33, арк. 33.

³² Центр. держ. арх. нар. госп-ва СРСР, ф. 95, оп. 1, спр. 2909, арк. 1.

³³ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 151, оп. 1, спр. 33, арк. 106, 107.

матів, 93 тис. патронів, біля 2 тис. гранат та ін.)³⁴. З урахуванням того, що 25—30% вантажів втрачалося під час десантування, то ця кількість була ще меншою*. Чисельність партизанських сил Криму знову скоротилась і становила у серпні 1943 р. 270 чол.³⁵

З осені 1943 р. почався третій, заключний етап партизанського руху в Криму (перший — листопад 1941 р.— жовтень 1942 р.; другий — листопад 1942 р.— серпень 1943 р.). Для нього були характерними деякі особливості. Насамперед, радянські війська розгорнули наступ на Таманському і Керченському півостровах. Чисельність партизанських загонів почала зростати, посилювалася їх бойова активність**.

В операціях підрозділів Червоної Армії почали брати активну участь і партизани. Їх матеріально-технічне забезпечення здійснювалося за рішеннями військових рад фронтів і армій при безпосередній участі ЦШПР. Тільки у грудні 1943 р.— січні 1944 р. Центральний штаб партизанського руху організував до них 57 літаковильотів Лі-2, у тому числі 18 з посадкою. Було доставлено 398 автоматів, 58 кулеметів, 33 ПТР, 453 гвинтівки, близько 2 млн. патронів, понад 12 тис. гранат, інше озброєння, а також продовольство. Всього з вересня 1943 р. до лютого 1944 р. до партизанів Криму було здійснено 146 авіарейсів екіпажами Лі-2, ПР-5, У-2 (56 — з посадкою). Ними було відправлено 162 т вантажу. Кількість відправлених на Велику землю хворих і поранених, членів сімей партизанів становила 332 чол.³⁶

Характерною рисою, на відміну від першого та другого періодів, було й те, що разом з матеріально-технічним постачанням, з радянського тилу до партизанів почали прибувати командно-політичні кадри і військові спеціалісти (радисти, мінери-підричники, артилеристи та ін.), а також медичні працівники. До лютого 1944 р. їх прибуло 209 чол.³⁷

У цілому, за підрахунками автора, протягом третього періоду (серпень 1943 р.— квітень 1944 р.) кількість доставлених партизанам вантажів, а також особового складу порівняно з їх загальною кількістю за період окупації Криму становила: по продовольству — близько 40%, по озброєнню — більше 70%, по спорядженню — біля 60%, командно-політичному складу і спеціалістів — понад 80%. На той період припадає найбільша чисельність партизанських сил, вершина активності їх бойової діяльності***.

Розкриваючи події, пов'язані із становищем і розвитком партизанського руху в Криму, було б неправильно розглядати його тільки з точки зору труднощів і на цій основі замовчувати подвиги радянських людей у протистоянні з ворогом у важких, часом трагічних умовах. Крайшим підтвердженням їх відданості Батьківщині є визнання во-

³⁴ Там же, спр. 332, арк. 56, 66.

* Наприклад, у період з 3 по 13 червня 1943 р. було скинуто 326 вантажних парашутів і 74 мішки, як правило, з обмундируванням. Відшукали, відповідно, 251 і 37. Окремі вантажі знаходили на відстані 5—10 км від місця десантування.

³⁵ Крым в период Великой Отечественной войны...— С. 492.

** Чисельність партизанів з 350 чол. (жовтень 1943 р.) зросла до 3986 чол. (січень 1944 р.).

³⁶ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 151, оп. 1, спр. 329, арк. 39.

³⁷ ПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, спр. 439, арк. 39, 66.

*** Були спроби організувати допомогу партизанам Криму різними шляхами, наприклад, морем, але вона здійснювалася в основному тільки з допомогою авіації: бомбардувальниками ТБ-3, вантажними літаками «Дуглас» (ПС-84, Лі-2), санітарними машинами ПР-5, У-2. Загалом авіацією з 1 листопада 1941 р. по 17 квітня 1944 р. у тил ворога було здійснено 711 літаковильотів, доставлено вантажів 725 т і 541 чол., відправлено на Велику землю 1856 хворих, поранених і членів сімей партизанів. Рейси здійснювали екіпажі Московської авіаційної групи ЦПФ особливого призначення (з листопада 1942 р. переформована в 1-у авіаційно-транспортну дивізію); 325-го і 102-го полків АДД; Закавказької авіаційної групи ЦПФ (з листопада 1942 р.— 8-й окремих авіаційний полк (ОАП) ЦПФ, з жовтня 1944 р.— 23-й АДД ЦПФ); Південно-Західної авіаційної групи ЦПФ (з листопада 1942 р.— 9-й ОАП, з жовтня 1944 р.— 69-й ОАП ЦПФ) та ін. (Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 151, оп. 1, спр. 30, арк. 170).

рога: «Партизани стали реальною загрозою з того моменту, коли ми захопили Крим (жовтень — листопад 1941 р.), — згадував після війни фон Манштейн. — Не може бути сумніву, що в Криму існувала дуже розгалужена партизанська організація, яка формувалася протягом тривалого часу... У той період, що я був у Криму (до серпня 1942 р.), ми не могли справитися із загрозою з боку партизанів. Коли я залишив Крим, боротьба з ними ще не закінчилася»³⁸.

В оперативних зведеннях у Берлін штабу військ поліції і СС при групі армій «Південь», донесеннях місцевих комендатур у штаб армійського 553-го тилового району (грудень 1941 р. — серпень 1942 р.) читаємо: «Помітно зросла активність партизанів на півдні фронту, особливо на Кримському півострові. Центр партизанської діяльності припадає на південь Криму, гори Яйла. Загальна кількість партизанів — понад 10 тис. чол... Їх організація знаходиться під суворим контролем радянського старшого лейтенанта Мокроусова, перевіреного партизанського керівника періоду революції і громадянської війни... Майже кожного дня трапляються випадки нападів партизанів на лінійні дороги... на шосе Алушта — Ялта, Ялта — Сімеїз... Якщо Бахчисарай можна назвати «умиротвореним» містом, то на окраїнах партизани, як і раніше, займаються своєю злочинною діяльністю. Для попередження на в'їздах і виїздах населених пунктів установлені таблички: Увага! Загроза нападу партизанів! Зброю тримати у стані до бою!»³⁹.

За даними Кримського обкому ВКП(б), партизани Криму з листопада 1941 р. до лютого 1944 р. знищили понад 22 тис. окупантів і їх пособників, підірвали 55 шосейних і 2 залізничні мости, 74 військові ешелони, провели 90 нападів на гарнізони ворога, ряд інших бойових операцій⁴⁰.

Таким чином, в організації і розгортанні партизанської боротьби в тилу німецько-фашистських загарбників на території Криму мали місце недоліки і прорахунки, які багато в чому були характерні для партизанського руху всіх окупованих районів країни. В їх основі лежала сталінсько-деспотична система державної влади.

Відсутність заздалегідь підготовленої програми боротьби партизанів, знищення у ході нічим не обгрунтованих репресій досвідчених партизанських кадрів, помилки в організації партизанського руху і підпілля після вторгнення агресора призвели до того, що боротьба народних месників у Криму не набула того розмаху і сили, на які можна було б сподіватися при інших обставинах. Названі причини призвели і до того, що партизанській боротьбі в Криму поряд з мужністю і героїзмом були притаманні трагічні сторінки, що, в свою чергу, потребує глибокого наукового висвітлення.

Одержано 10.01.90.

Говорится о развитии партизанского движения в тылу немецко-фашистских оккупантов на территории Крыма, недостатках и просчетах, которые имели место в этом деле.

³⁸ Диксон Ч. О., Гейльбрунн О. Указ. соч. — С. 81.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 402, арк. 85, 133, 214.

⁴⁰ Крым в период Великой Отечественной войны. — С. 322.

О. Д. Довганич (Ужгород), В. Г. Пашкевич (Ужгород)

Чехословацькі антифашисти в партизанських формуваннях України і Білорусії

Висвітлюються питання, пов'язані з участю чехословацьких антифашистів у партизанських формуваннях на території України та Білорусії в роки Великої Вітчизняної війни. Наводиться значна кількість імен інтернаціоналістів з Чехословаччини, які разом з радянськими патріотами взяли участь у боротьбі проти гітлеризму.

Серед зарубіжних антифашистів, які пліч-о-пліч воювали з українськими й білоруськими партизанами проти німецько-фашистських загарбників, однією з найбільших була група чехословацьких інтернаціоналістів. У всенародній боротьбі в тилу ворога на території України та Білорусії брала участь майже 1 тис. чехів, словаків і представників інших національностей, які проживали в Чехословаччині до початку другої світової війни¹.

І хоча більшість питань, пов'язаних з участю чехословацьких антифашистів у партизанських формуваннях України й Білорусії в роки Великої Вітчизняної війни, знайшли своє висвітлення в численних працях радянських і чехословацьких істориків, все ж тут залишається ряд малодосліджених сторінок.

На основі архівних документів та матеріалів, опублікованого щоденника діяльності чехословацького партизанського загону Яна Налепки — Репкіна², спогадів українських, білоруських і чехословацьких партизанів³ та інших праць автори даної розвідки прагнуть поглибити цю важливу проблему новими фактичними даними і окремими прізвиськами, розглядаючи її стосовно територій радянських республік — УРСР та БРСР.

Серед європейських держав, які були у єдиному агресивному блоці з гітлерівською Німеччиною або окуповані фашистами напередодні та в період другої світової війни, Чехословаччина стала однією з перших, де почав розгортатися рух Опору. Керуючись настановами Виконкому Комінтерну, Комуністична партія Чехословаччини (КПЧ), яка перейшла у підпілля, ще до нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз зуміла згуртувати прогресивні сили в Чехії, Словаччині і Закарпатській Україні й спрямувати їх на боротьбу за поновлення суверенітету і національної незалежності, визволення з-під фашистського ярма. Особливу увагу КПЧ приділяла питанням інтернаціональної єдності трудящих, їх солідарності та дружби з радянським народом, який послідовно підтримував антифашистську боротьбу чехів і словаків.

Якісно новий, вищий етап в розвитку руху Опору в Чехословаччині, як і в інших європейських країнах, розгорнувся з червня 1941 р., коли фашистська Німеччина та її сателіти віроломно напали на Радянський Союз. 22 червня 1941 р. у злочинну братовбивчу війну проти Країни Рад вступила і «самостійна» Словацька держава, очолювана зрад-

¹ Пономаренко П. К. Всегда с народом // Партийное подполье в Белоруссии. 1941—1944: Страницы воспоминаний.— Минск, 1984.— С. 49; Історія Української РСР : Короткий нарис. К., 1981.— С. 386; Slovenske národne povstanie : Dokumenty.— Bratislava, 1965.— S. 130.

² Historie a vojenství.— Praha, 1957.— С. 3.

³ Бойова співдружність : 36. спогадів рад. і чехосл. партизанів.— К., 1960.— 353 с.; Ветров И. Братья по оружию.— Минск, 1965.— 328 с.; Ветров И. Д., Малинин Н. И. Народная война в Белорусском Полесье // Непокоренная Белоруссия : Воспоминания и статьи о всенар. партизан. движении в Белоруссии в годы Вел. Отеч. войны, 1941—1945 гг.— М., 1963.— 374 с.; Луговой Н. Д. Побратимы. Партизанская быль.— Киев, 1974.— 457 с.; Пономаренко П. К. Всегда с народом // Парт. подполье в Белоруссии, 1941—1944: Страницы воспоминаний. Минск, 1984.— 368 с.; Сабуров О. Таємничий капітан.— К., 1962.— 310 с.; Сабуров О. Відвойована весна.— К., 1972.— 735 с.

ницькою клікою Тісо — Туки — Маха. 23 червня через Дукельський перевал вона направила на фронт 6-ту Словацьку мотобригаду, підпорядковану 17-й німецькій армії генерала фон Штюльпнагеля⁴. В зв'язку з цим на території Словаччини розгорнулася боротьба проти участі словаків у війні на боці фашистської Німеччини. Вона проявлялася в страйках на заводах і фабриках та військових об'єктах, в саботажі селян проти податків, невиконанні населенням урядових наказів, відмові солдат підпорядковуватися офіцерам, розкладі державного апарату, створенні бойових дружин в містах і партизанських загонів у селах, виступах проти направлення військових частин на Східний фронт, переходах словацьких солдатів на бік Червоної Армії. Всі ці напрями боротьби були систематизовані та викладені у рішеннях підпільних ЦК КПЧ і Компартії Словаччини (КПС) *, Виконкому Комінтерну від 5 січня 1943 р. про політичну лінію і найближчі завдання Компартії Чехословаччини у національно-визвольній боротьбі⁵.

Учасники руху Опору під керівництвом КПЧ та інших прогресивних організацій широко підтримували справедливу боротьбу радянського народу проти німецько-фашистських загарбників. Підпільний друкований орган ЦК КПЧ газета «Руде право» та інші нелегальні видання у зверненнях до чехословацького народу засуджували агресію проти першої в світі соціалістичної держави. При цьому особливо підкреслювалося, що Радянський Союз веде боротьбу не лише за визволення своїх територій, а й за врятування від фашистської неволі всіх пригнічених європейських народів. У зверненні до словацького народу ЦК КПС в серпні 1941 р. підкреслював: «Захист батьківщини соціалізму є найреволюційнішим завданням трудящого народу і пригноблених народів усього світу»⁶.

Велике значення для зміцнення солідарності радянського і чехословацького народів у спільній боротьбі проти фашизму мала угода, підписана 18 липня 1941 р. між урядами СРСР і Чехословаччини у Лондоні. Вона передбачала поновлення дипломатичних відносин між двома країнами та взаємну допомогу у війні проти фашистської Німеччини. Важливий пункт цього документа передбачав формування на території Союзу РСР чехословацької військової частини⁷.

В піднесенні антифашистського руху в Чехословаччині значну роль відіграв Всеслов'янський мітинг, який відбувся у Москві 10—11 серпня 1941 р. На ньому із зверненнями і промовами до слов'янських народів виступили відомі діячі науки, культури, літератури і мистецтва. Зокрема, з закликом до чехів, словаків і закарпатських українців активізувати антифашистську боротьбу звернувся відомий діяч закарпатського робітничого руху, член чехословацького парламенту комуніст Іван Локота⁸. Як свідчать різні джерела та спогади борців-антифашистів, текст радянсько-чехословацької угоди і матеріали Всеслов'янського мітингу в повному обсязі різними шляхами доходили до населення Чехословаччини і сприяли активізації боротьби підпільних організацій проти фашизму.

Організуючи та спрямовуючи антифашистську боротьбу, КПЧ і КПС зосереджували увагу не лише на створенні й діяльності територіальних підпільних партійних організацій і партизанських загонів,

⁴ Samo Falťan. Slovaci v partizanských bojoch v Sovietskom Sväze.— Bratislava, 1957.— S. 35.

* У зв'язку з утворенням «самостійної» Словацької держави КПС організаційно виділилася з КПЧ.

⁵ Slovenske národne povstanie.— S. 41—42.

⁶ Цит. за: История второй мировой войны, 1939—1945: В 12 т.— М., 1975.— Т. 4.— С. 216.

⁷ Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны, 1941—1945: Документы и материалы.— М., 1960.— С. 14.

⁸ Всеславянский митинг в Москве.— М., 1941.— С. 64.

а й розгорнули велику інтернаціонально-патріотичну роботу в словацькій армії, дивізії якої були відправлені на радянсько-німецький фронт.

Після поразки німецько-фашистських військ під Москвою і краху планів «блискавичної війни», гітлерівська Німеччина зажадала від своїх союзників посилити економічну і військову допомогу вермахту для продовження війни з Радянським Союзом. На радянсько-німецький фронт було додатково перекинуто значну кількість військових частин Румунії, Угорщини, Фінляндії.

У серпні 1941 р. словацькі частини були реорганізовані в швидку моторизовану дивізію (з лютого 1943 р.— 1-а піхотна дивізія) і охоронну дивізію (з лютого 1943 р.— 2-а піхотна дивізія). На початок 1942 р. вони налічували близько 10 тис. солдатів і офіцерів. Моторизована дивізія ввійшла до складу групи армій «Південь», охоронна — була передана в розпорядження групи армій «Центр». У кінці 1941 р. останню перемістили у Житомирську й Поліську області.

Перші переходи словаків на бік Червоної Армії і до радянських партизанів почалися в першій половині 1942 р. У березні і травні втекли із своїх частин 8 чол. Тоді ж перейшли на бік Червоної Армії ще 10 словацьких солдатів та офіцерів з полку, розташованого в селі Піски біля Житомира. Серед них були поручики Павол Гайдош, Ладислав Пфлігель, солдати Мікулаш Шамбора, Ондрей Кукай, Васил Родак, Антон Чернак, Аугуст Ковач, Сільвестр Щепка, Антон Масарик, Штефан Бучек⁹. 22 липня 1942 р. на бік радянських військ у районі села Липовці перейшли 13 словацьких солдатів на чолі з поручиком Антоном Гірнером, а в кінці того ж року на річці Міус — ще 24 солдати¹⁰. У вересні 1942 р. до поліських партизанів приєдналися 38 словаків, в жовтні — 48, а в листопаді — ще 15 словацьких воїнів¹¹.

Це було результатом того, що в словацьких військових формуваннях уже на початку 1942 р. почали діяти підпільні антифашистські організації. Однією з перших була створена в 101-му словацькому полку під керівництвом Яна Налепки, який зв'язався в кінці серпня 1942 р. з партизанами Копаткевичського загону. Антифашистська група виникла і в 3-му батальйоні 102-го словацького полку¹². Щоб стримувати і прискіати антифашистську діяльність підпільних груп та організацій, кожному полку словацьких дивізій додавався батальйон гітлерівців з числа судетських німців. Однак, незважаючи на жорстокі репресії щодо патріотично настроєних словацьких солдатів і офіцерів, вони, опинившись на тимчасово окупованій території СРСР, виявляли справжні інтернаціональні почуття до радянських людей. Добровільно здавалися у полон або прямо переходили великими групами в розташування радянських військових частин. У зв'язку з цим гітлерівське командування змушене було зняти словацькі дивізії з фронту і використовувати їх для охорони тилу і боротьби з партизанами. Саме тому охоронна словацька дивізія опинилася на території білоруського і українського Полісся, а швидка (дещо пізніше) — на півдні України та в Криму.

Військові частини охоронної дивізії, крім каральних функцій, зобов'язані були охороняти німецькі залізничні комунікації на дільницях Коростень — Овруч — Єльськ — Мозир та Гомель — Брест. Їх гарнізони дислокувалися в українських й білоруських населених пунктах Овруч, Словечно, Буйновичі, Калинковичі, Єльськ, Речиця, Хойники, Житковичі та інших. Штаб дивізії розміщувався у місті Мозир.

⁹ Samo Fal'tan. Slovaci v...— S. 60, 77.

¹⁰ Бречак І. М., Клоков В. І., Русак А. В. Під прапором інтернаціоналізму: Зарубіж. антифашисти в партизан. боротьбі на Україні. 1941—1944 рр.— К., 1970.— С. 50.

¹¹ Ветров І. Браття по оружию.— Минск, 1965.— С. 80, 133.

¹² Всенар. борьба в Белоруссии против нем.-фашист. захватчиков в годы Великой Отечественной войны.— Минск, 1985.— Т. 3.— С. 373.

Уже в перші дні після прибуття охоронної словацької дивізії на територію Житомирської та Поліської областей місцеве населення звернуло увагу на те, що серед солдатів і офіцерів панують антифашистські настрої. Більше того, деякі з них шукали контакти з радянськими партизанами. Ось яке донесення, наприклад, надійшло від одного із зв'язкових командиру Мозирського партизанського загону в липні 1942 р.: «В Хойниках розташований штаб 102-го словацького полку. Необхідно надіслати листа командиру цього полку і просити його не брати участі в операціях проти партизанів. Впевнений, що командир полку від участі в операції відмовиться»¹³.

Словацькі солдати розташовувалися групами в селах чи біля залізниць, тому мали можливість встановлювати прямі контакти з партизанами. Хоча гітлерівці намагалися використовувати словацьких солдатів у боротьбі проти партизанів у складі каральних загонів, проте ці солдати часто уникали збройних сутичок. Більше того, вони часто попереджували партизанів про заплановані каральні операції і переходили до них.

У березні й травні 1942 р. до партизанів втекли Ондрей Звара, Карло Іванч, Йозеф Туш, причому, останні два — прямо на автомашині. 11 листопада 1942 р. біля села Старушки на бік партизанів перейшли Йозеф Бояна, Ян Мікула, Густав Лазар, Павол Галік, Рудольф Пілачек, Міхал Дойчан, Павол Клунда, Міхал Янжо, Антон Кодембуш, Ян Матейов, Штефан Янчо, Еміль Медзигорскі, Ян Славік. 11 грудня того ж року з 101-го словацького полку втекли Альберт Гбелец, Алоїз Круліковскі, Ондрей Подимак, Мікулаш Секерак, 17 грудня — 5 солдатів, 20 грудня — 6, а 25 і 26 грудня — 12, в тому числі Йозеф Марко, Рудольф Вранскі, Юліус Богумел, Франтішек Квачка, Матей Ганко, Штефан Тучек, Карол Форгач, Ян Кашічка, Рудольф Синкулич, Йозеф Беднар, Ян Матейчик, Йозеф Фроткович¹⁴.

В полках охоронної дивізії у той час утворилися нові та продовжували діяти існуючі антифашистські групи, які очолювали капітан Ян Налепка, офіцери Міхал Петро, Юрай Чембалік, сержанти і солдати Рудольф Лендацький, Ян Мікула, Рудольф Нечас та інші патріоти. Одні уже були зв'язані, інші намагалися встановити контакти з діючими радянськими партизанськими загонами. Підпільні партійні організації й командування білоруських і українських партизанських з'єднань у свою чергу вважали своїм інтернаціональним обов'язком допомагати чехословацьким антифашистам у їх боротьбі проти гітлерівців і якомога більше залучати словацьких солдатів в ряди народних месників, які діяли на території України та Білорусії.

У другій половині 1942 р. і в січні 1943 р. нелегальне листування з керівниками підпільних груп словацької охоронної дивізії вели і особисто зустрічалися уповноважений БШПР К. Т. Мазуров, секретар Мінського підпільного обкому партії Р. Н. Мачульський, секретар Єльського підпільного райкому КП(б)Б З. Я. Черноглаз, командир та комісар українського партизанського з'єднання О. М. Сабуров і З. А. Богатир, командири загонів, які діяли в Поліській та Житомирській областях, І. В. Скалобан, Й. Н. Глушко, О. О. Жигар, Ф. Д. Кудрявець та інші¹⁵.

В партизанських загонах Білорусії, зокрема Домановицького, Житковицького, Калинковицького, Петриковського, Хойницького та інших районів, мужньо воювали словаки Йозеф Ашвер, Йозеф Бугат, Рудольф Вранскі, Йозеф Гашало, Вит Грамада, Міхал Губіш, Ян Дубец, Павол Клунда, Ондрей Кршек, Ян Кручко, Франтішек Куна, Ян Майер, Йозеф Машкуляк, Ондрей Оравец, Павол Паргач, Рудольф Пилацик,

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії Білорусії, ф. 3500, оп. 4, спр. 225, арк. 24.

¹⁴ S a m o F a l t ' a n. Slováci v... — S. 85—86.

¹⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії Білорусії, ф. 3500, оп. 4, спр. 222, арк. 120—121, спр. 225, арк. 24; Всенар. боротьба в Белоруссии против нем.-фашист. захватчиков... — Т. 3. — С. 373—374.

Міхал Синкулич, Ондрей Слатинчан, Юрай Широхран, Штефан Шверцел та багато інших. 1 січня 1943 р. всі вони прийняли партизанську присягу¹⁶.

В партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії Білорусії виявлено документ, який розповідає про першу конспіративну зустріч капітана Яна Налепки з трьома командирами партизанських загонів Білорусії 27 липня 1942 р. В ньому зокрема зазначалося, що між керівником підпільної антифашистської групи словацького полку та радянськими партизанами була досягнута домовленість про те, що словацькі патріоти будуть спрямовувати свою діяльність на ізоляцію словацької дивізії від участі у боротьбі з народними месниками, відкривати їм підхід до залізниць для здійснення диверсій. Партизанське командування зобов'язувалося приймати в свої загони словацьких антифашистів і по можливості комплектувати з них окремі бойові підрозділи. Крім того, документ передбачав забезпечення чехословацьких антифашистів листівками та агітаційно-пропагандистською літературою¹⁷.

Вище радянське командування також надавало великого значення роботі підпільних партійних організацій і партизанських формувань серед особового складу словацьких дивізій. Начальник ЦШПР при Ставці Верховного Головнокомандування П. К. Пономаренко в своїх радіограмах, надісланих в тил ворога партійним і партизанським керівникам, пропонував підібрати і виділити для роботи по розкладу словацьких гарнізонів спеціально підготовлених людей¹⁸.

В кінці 1942 — на початку 1943 рр. підпільні партійні органи Поліської й Житомирської областей, а також командування білоруських і українських партизанських формувань, які дислокувалися в цих областях, не лише встановили міцні зв'язки з усіма антифашистськими групами, які діяли в охоронній словацькій дивізії, а й керували та спрямовували їх патріотичну діяльність. Ось що повідомляли в ЦШПР керівники Поліського партизанського з'єднання: «З частинами словацьких гарнізонів налагоджено тісний зв'язок. Серед солдатів і офіцерів проводиться велика робота»¹⁹. Про це ж в січні 1943 р. інформував ЦК КП(б)Б і секретар Єльського підпільного райкому партії З. Я. Черноглаз. Він, зокрема, писав: «З представниками чехословацьких антифашистських груп встановлено постійний зв'язок... регулярно зустрічаємось і проводимо з ними велику роботу»²⁰.

Партійні організації партизанських загонів і з'єднань постійно та у великій кількості забезпечували чехословацькі антифашистські групи агітаційно-пропагандистською літературою (листівки, газети, звернення, заклики, зведення Радінформбюро), яка нелегально поширювалась серед словацьких солдатів. В ній містилися не лише заклики до рядового складу і офіцерів повернути зброю проти загального ворога, а й пропагувалися комуністичні ідеї, роз'яснювався характер загарбницької війни, яку вела фашистська Німеччина проти радянського і чехословацького народів.

Суворо дотримуючись інтернаціоналістських принципів, чехословацькі антифашисти під керівництвом радянських партійних організацій і штабів партизанських формувань розгорнули у військах виключно активну роботу по усуненню збройних сутичок між підрозділами словацької дивізії і радянськими народними месниками. Багато солдатів категорично відмовлялися воювати з партизанами. Незважаючи на репресії, гітлерівці не змогли використати жодної військової частини

¹⁶ Непокоренная Белоруссия.— М., 1963.— С. 158—159.

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії Білорусії, ф. 3500, оп. 4, спр. 222, арк. 120—121.

¹⁸ Всенар. борьба в Белоруссии против нем.-фашист. захватчиков...— Т. 3.— С. 373.

¹⁹ ПА ІІІ при Компартії Білорусії, ф. 3500, оп. 4, спр. 225, арк. 24.

²⁰ Там же, спр. 219, арк. 20.

словацької дивізії в каральних експедиціях проти українських і білоруських партизанів Житомирської і Поліської областей.

Восени 1942 р. керівники підпільних груп словацької дивізії почали направляти в радянські партизанські загони своїх військовослужбовців-антифашистів. Багато патріотів під впливом політичної пропаганди переходили на бік партизанів самостійно. Характеризуючи оперативну обстановку цього періоду на території Полісся, уповноважений БШПР К. Т. Мазуров 22 листопада 1942 р. передавав: «У нас налагоджено тісний зв'язок із словаками. У нас перебуває 25 чоловік, які перейшли із зброєю. Будуть переходити ще»²¹. А секретар підпільного Поліського обкому ЛКСМБ М. Пинязик в січні 1943 р. повідомляв начальнику Центрального штабу партизанського руху П. К. Пономаренку: «В партизанські загони великими групами переходять чехословацькі солдати і офіцери. Лише в загоні т. Кудравця зараз нараховується 38 словаків, які спільно з білоруськими партизанами воюють в одних рядах»²².

Протягом вересня — грудня 1942 р. і січня — травня 1943 р. в білоруській й українській партизанській з'єднання І. Д. Ветрова, І. П. Кожара, О. М. Сабурова, С. А. Ковпака, які тоді діяли в Поліссі, влилося понад 300 словацьких патріотів²³. Перед переходом на бік партизанів, вони, як правило, здійснювали бойові акції проти фашистів. Так, озброєна група солдатів 101-го полку під командуванням Яна Мікули в листопаді 1942 р. сприяла білоруському загону ім. Болотникова в підриві залізничного моста через ріку Бобрик на дільниці дороги Лунинець — Калинковичі²⁴. Інша група зуміла перегнати важкий танк в район розташування з'єднання О. М. Сабурова і 37-ї Ельської бригади²⁵.

Згодом «Спартак», який діяв на території Логойського району Мінської області, командував словак Франц Горак. На рахунку цього партизанського формування десятки знищених фашистів, кілька підірваних мостів та скинутих під укіс військових поїздів з живою силою і бойовою технікою ворога²⁶.

Командирами ряду диверсійних груп, взводів і рот, які діяли в складі українських й білоруських партизанів, були також словаки і чехи: Ладіслав Шашко, Ян Мікула, Войтех Шатара, Рудольф Заяц, Ян Штефлик, Менчар Тарабаш та інші²⁷. Винятково активну участь брала в диверсіях на залізничному транспорті та знищенні рухомого складу ворога диверсійна група під командуванням Рудольфа Вранського, яка входила до складу комсомольсько-молодіжного загону Г. А. Токуєва. Лише у вересні — грудні 1943 р. зарубіжні антифашисти спільно з народними месниками загону підірвали 36 ворожих ешелонів, які прямували на фронт²⁸.

Словацькі партизани часто вимагали від командування направляти їх на найбільш ризиковані операції. Для того, щоб виконати те чи інше бойове завдання, вони навіть йшли на самопожертвування. Так, словак із загону «За Родину» бригади ім. М. В. Фрунзе (Вілейська область) Олександр Новак ціною свого життя врятував від ворожої розправи командира загону В. В. Матюгіна, який опинився у щільному оточенні ворога²⁹. Постійно ризикував бути схопленим гітлерівцями партизан

²¹ Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы: В 3-х т. — Минск, 1973. — Т. 3. — С. 19.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії Білорусіі, ф. 4, оп. 33 а, спр. 285, арк. 232.

²³ Підраховано авторами за матеріалами ПА ІІП при ЦК Компартії Білорусіі та мемуарної літератури, яка вийшла в БРСР та УРСР.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії Білорусіі, ф. 3500, оп. 4, спр. 222, арк. 121.

²⁵ Там же, спр. 225, арк. 71.

²⁶ Всенар. боротьба в Белоруссии против нем.-фашистских захватчиков... — Т. 3. — С. 325.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії Білорусіі, ф. 3500, оп. 4, спр. 137, арк. 58, 80, 130; спр. 152, арк. 164; спр. 221, арк. 108.

²⁸ Там же, ф. 4144, оп. 1, спр. 5, арк. 1, 12.

²⁹ Там же, ф. 3500, оп. 4, спр. 256, арк. 160.

із загону ім. Ф. П. Юрченка 1-ї Мінської бригади словак з Братіслави Ян Петраш. За власною ініціативою і за підтримкою командування він часто проникав у розташування ворожих гарнізонів і збирав для партизанів важливі розвідувальні дані³⁰.

На боці польських партизанів в різний час активно воювали словацькі солдати й офіцери Владимир Ваштик, Штефан Весиловскі, Ян Држик, Ян Катрушин, Мікулаш Крамер, Юрай Лабаш, Рудольф Ландацкий, Роман Маруна, Юрай Мигок, Йозеф Подгора, Штефан Тучек, Міхал Фріга, Ондрей Щамбора та інші. У 27-й Наровлянській партизанській бригаді ім. С. М. Кірова активно діяв підрозділ словацьких партизанів. Багато з них в кінці 1943 — на початку 1944 рр. були передані Першій чехословацькій окремій бригаді в СРСР Людвіка Свободи, сформованій 12 вересня 1943 р. у Новохоперську на базі Першого чехословацького окремого батальйону в СРСР³¹.

Багато словаків, у тому числі з 101-го словацького полку, переходили до українського партизанського з'єднання О. М. Сабурова, яке проводило велику агітаційну роботу серед словацьких частин. Перебуваючи у північних районах Житомирської області, воно готувало й поширювало серед них патріотичні листівки. Про характер цієї роботи свідчить одна з них. В ній, зокрема, зазначалося: «Ви знаєте, що між СРСР і Чехословаччиною були, є і будуть дружні відносини, знаєте, що існує союзний дружній договір між обома країнами і в цей час. Знаєте також, що чехословацькі патріоти під командуванням полковника Свободи доблесно і героїчно б'ються з гітлерівськими людожебрами за визволення своєї улюбленої батьківщини. Ви чогось зволікаєте, продовжуєте залишатися в німецькій армії, виконуєте волю ката Гітлера... Поспішайте швидше перейти до нас, до табору ваших друзів по спільній справі, щоб зі зброєю у руках бити німців, боротися за найшвидшу перемогу Радянського Союзу, що забезпечить незалежність чехословацького народу»³².

Відповідаючи на таке звернення, велику антифашистську роботу в частинах 2-ї словацької дивізії проводила підпільна група, яку очолював начальник штабу 101-го словацького полку Ян Налепка. Займаючи високе службове становище, він мав можливість часто зустрічатися з керівниками інших патріотичних груп і разом з ними готував до переходу в партизанське з'єднання весь особовий склад полку³³.

Про задуми словацьких патріотів стало відомо гітлерівцям. 101-й словацький полк був оточений фашистами і роззброєний. Велику кількість патріотів заарештували і під вартою відправили в Німеччину для передачі в суд військового трибуналу. Тільки капітану Яну Налепці, надпоручику Імриху Лисаку, поручику Міхалу Петро, солдату Петру Бенковичу вдалося вирватись з оточення і з 14 на 15 травня 1943 р. перейти в селі Ремези у з'єднання О. Сабурова³⁴.

Після цих подій профашистський уряд Словаччини за розпорядженням гітлерівського командування повністю реорганізував 2-у словацьку дивізію; поновив її особовий склад і передислокував в центр Білорусії для охорони шосейних шляхів Брест — Мінськ — Москва, Мінськ — Могильов, Мінськ — Бобруйськ, Мінськ — Вілейка, Мінськ — Лунинець. Фашисти вважали, що після жорстоких репресій проти словацьких патріотів, новий контингент дивізії буде беззастережно виконувати всі їх розпорядження по боротьбі з радянськими партизанами.

Однак розрахунки гітлерівців не виправдались і на цей раз. Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, підпільні групи, які знову

³⁰ Джагаров М. Костры партизанские.— Минск, 1970.— С. 241.

³¹ Непокоренная Белоруссия.— С. 159.

³² Бречак І. М., Клоков В. І., Русак А. В. Назв. праця.— С. 61.

³³ ПА ІІІ при ЦК Компартії Білорусії, ф. 3500, оп. 4, спр. 222, арк. 120, 121; Мазуров К. Т. Незабываемое.— Минск.— С. 143.

³⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Документы и материалы: В 3-х т.— Киев, 1980.— Т. 2.— С. 231.

виникли в словацьких частинах, ще ширше розгорнули антифашистську роботу серед солдатів та офіцерів дивізії. Активну допомогу в цьому їм подавали Мінський, Борисовський, Смолевицький, Руденський, Слуцький та інші підпільні райкоми Компартії Білорусії, а також штаби багатьох партизанських бригад, з якими чехословацькі патріоти встановили тісні контакти. Влітку та восени 1943 р. в партизанські загони і бригади Білорусії влилося понад 200 словацьких антифашистів. Лише в бригадах «Дяди Коли», «Штурмовая», «За Советскую Белоруссию», які діяли в Мінській області, проти фашистів воювало 98 словаків³⁵.

Активізували свою діяльність й словаки, які перебували в партизанському з'єднанні під командуванням О. М. Сабурова. Після приходу Яна Налепки до радянських партизанів наказом О. М. Сабурова від 18 травня 1943 р. в Картеничах Лельчицького району був створений перший у Радянському Союзі чехословацький партизанський загін. На той час у ньому налічувалося 56 чол., в тому числі — 48 словаків, 3 білоруси, 2 росіяни, 1 українець, 2 представники інших національностей³⁶. Командиром було призначено капітана Яна Налепку, комісаром — поручика Міхала Петро, заступником командира по розвідці — надпоручика Імриха Лисака, начальником штабу — сержанта Штефана Хованеця, командирами відділень — Вільяма Шалговича, Ондreja Гудака. Загін був забезпечений важкими і одним легким кулеметами, автоматами і гвинтівками³⁷. Перед словаками були дві можливості: вилетіти у Москву і вступити до чехословацької військової частини під командуванням Людвіка Свободи або залишитися в партизанському з'єднанні й сформувати самостійний чехословацький партизанський загін. Словаки на чолі з Яном Налепкою скористалися другою можливістю. Таким чином поряд з чехословацькою піхотною бригадою Л. Свободи цей партизанський загін став другою самостійною чехословацькою озброєною частиною на території Радянського Союзу.

У складі партизанського з'єднання під командуванням О. М. Сабурова чехословацький партизанський загін пройшов славний бойовий шлях. 20 червня 1943 р. група словацьких партизанів на чолі з Яном Налепкою напала на фашистів на шляху Боровці — Тонеж і розгромила їх. В бою вбито 17 ворожих солдатів і один офіцер. 8 липня — зроблено напад на 5 автомашин ворога, знищено 4 з них і вбито 70 гітлерівців. 18 липня група словацьких партизанів була нагороджена радянськими медалями. Зокрема, командир загону, а також надпоручик Імрих Лисак, поручик Міхал Петро, рядові Мартин Коробель, Юрай Пухкі, Цірил Кухта були відзначені медаллю «Партизану Вітчизняної війни» I ступеня, а медаллю «Партизану Вітчизняної війни» II ступеня — бійці загону Гочал, Поклемба, Штраух. Усіх їх привітав командир з'єднання О. М. Сабуров. Від нагороджених виступив Ян Налепка³⁸.

Загін відзначився і у серпні та вересні 1943 р. Зокрема, група Ю. Пухкі підірвала ешелон з живою силою ворога, групи Гези Тейбуша — ешелон з боєприпасами. Словацький загін брав участь у складі з'єднання в нападі на Давид-городок, зокрема штурмував укріплений міст. Останні бої словацького загону відбулися за місто Овруч у листопаді 1943 р. Під час них загинуло 5 словацьких партизанів, в тому числі і командир загону Ян Налепка, якому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Немало словацьких солдатів перейшло й до партизанського з'єднання С. Ф. Маликова, яке діяло в Житомирській області. Ще в кінці 1942 р. тут партизанами стали словаки Штефан Кащак, Ондрей Гомола,

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії Білорусії, ф. 3500, оп. 4, спр. 137, арк. 180; спр. 152, арк. 164.

³⁶ Historie a vojenstvi.— S. 396.

³⁷ Ibid.— S. 398.

³⁸ Ibid.— S. 402.

Міхал Кміть, Павол Бобаль, Йозеф Ваврач. Парти́йна організація загону ім. М. І. Кутузова цього з'єднання приділяла велику увагу агітації серед словацьких солдатів. Героїзмом відзначилися партизани-словаки і в операції по захопленню залізничної станції Ігнатпіль. А такі патріоти, як О. Гомола, П. Бобаль, Ш. Кащак, М. Кміть та інші були прийняті в ряди Комуністичної партії³⁹. Черговий на станції Білокоровичі К. А. Ареф'єв у листопаді 1942 р. привів у загін С. Ф. Маликова 7 словацьких солдатів з двома кулеметами та п'ятьма гвинтівками⁴⁰.

В 1943 р. 1-а словацька піхотна дивізія з Кавказу була направлена в Крим для охоронної служби на узбережжі Азовського моря. Один запасний полк розташувався в Дніпропетровську. І тут словацькі солдати знаходили спільну мову з місцевим населенням, а потім переходили до партизанів. У червні 1943 р. одною з перших до кримських партизанів перейшла група словацьких інтернаціоналістів під командуванням Віктора Хренка в складі Мікулаша Данко, Клементя Медо, Павола Лілко, Олександра Гіра, Войтека Якабчика, в жовтні — група на чолі з Юраєм Жаком⁴¹. Їх передали до загону Ф. Федоренка. За короткий час до загону влилося ще кілька груп словаків. Вони вирішили підготувати листівку й звернутися до словацьких солдатів та офіцерів. Листівка закликала: «Сміливо йдіть в кримські ліси до нас, партизанів. Ми вас зустрінемо як братів, соратників по спільній боротьбі». Коли в жовтні 1943 р. Червона Армія наблизилася до Перекопу, до партизан прибула нова група словаків надвох вантажних автомашин на чолі з Йозефом Белко. У з'єднанні був сформований окремий чехословацький партизанський загін під командуванням В. Хренка, який діяв в загоні «Смерть фашистам» під командуванням Ф. Федоренка⁴².

Підпільні осередки були створені і у словацькому гарнізоні, розташованому у Миколаєві. Вони мали зв'язок з міським підпільним центром. До них увійшли словацькі солдати та офіцери Андрій Валент, Імрих Ваньо, Грегор Стегура, Еміль Шранк, Вавра Кабат⁴³. Вони створили 6 підпільних осередків, якими керували Імрих Ваньо, Вавра Кабат, Федір Тихий. Словацькі солдати встановили також зв'язки із одеськими підпільниками, зокрема з підпільними організаціями Іллічівського і Ленінського районів. Тут відзначились Павол Гайдучко, Міхал Кончіти, Ладислав Лаучек, Ян Крошлак, Йозеф Кіш, Ян Павлик, Карол Пагач та багато інших. З 8 березня до 3 квітня 1944 р. у партизанський загін Іллічівського району перейшли 133 словацькі солдати. 29 грудня 1943 р. антифашисти з 1-ї словацької піхотної дивізії, які в жовтні 1943 р. перейшли на бік Червоної Армії, прийняли маніфест, в якому закликали словацьких солдатів і офіцерів переходити до партизанів і чехословацької піхотної бригади. Вони писали: «Ми тут на фронті, а ви там дома, утворимо єдиний фронт боротьби проти фашизму... Нехай вам будуть взірцем хлопці, які героїчно б'ються проти фашистів в рядах білоруських, українських і кримських партизанів»⁴⁴. В грудні 1969 р. лише по Одеській області було нагороджено медалями «За відвагу» та «За бойові заслуги» 58 громадян Чехословаччини, які брали активну участь в партизанській діяльності в роки Великої Вітчизняної війни на півдні України⁴⁵.

Таким чином, патріоти із європейських держав разом з радянськими народними месниками внесли гідний вклад у справу боротьби за визволення від окупантів території Радянського Союзу. Після визво-

³⁹ Бойова співдружність.— С. 56, 137; Маликов С. Ф., Прокопенко А. В. Поліська бувальщина.— К., 1970.— С. 78.

⁴⁰ Подвигом ушлавлені.— К., 1978.— С. 42.

⁴¹ Бойова співдружність.— С. 183—184.

⁴² Там же.— С. 186.

⁴³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.— Т. 3.— С. 117.

⁴⁴ Slovenske národne povstanie.— S. 129.

⁴⁵ Гречуха И. Страницы дружбы беззаветной.— Одесса, 1970.— С. 5—6.

лення України і Білорусії більшість чехословацьких патріотів, які воювали в партизанських загонах і з'єднаннях, що дислокувалися на територіях цих радянських республік, продовжували боротьбу проти фашизму в складі 1-го Чехословацького армійського корпусу в СРСР або в партизанських формуваннях на території Чехословаччини. Участь чехословацьких антифашистів у партизанському русі на тимчасово окупованих територіях СРСР мала велике інтернаціональне значення. Вона гартувала бойову співдружність радянського і чехословацького народів в боротьбі проти фашизму.

Одержано 21.06.88.

Освещаются вопросы, связанные с участием чехословацких антифашистов в партизанских формированиях на территории Украины и Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. Приводится значительное количество имен интернационалистов из Чехословакии, которые вместе с советскими патриотами участвовали в борьбе против гитлеризма.

Г. Р. Мухаметдінов (Уфа)

Виробнича діяльність на Уралі колективів евакуйованих з УРСР підприємств

В публікації розповідається про внесок евакуйованих під час війни з Української РСР промислових підприємств у забезпеченні Червоної Армії бойовою технікою та озброєнням.

З нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз її командування розраховувало на те, що втрати продуктивних сил в окупованих районах, у тому числі на Україні, підірвуть всю економіку Радянського Союзу. За цих умов необхідно було в найкоротші строки демонтувати устаткування у прифронтових районах і перебазувати його у східні райони країни, зокрема на Урал.

Питання прийому й розміщення евакуйованих підприємств порушувалися в узагальнених працях з історії Уралу періоду Великої Вітчизняної війни¹, розвитку промисловості й робітничого класу цього регіону в той час². Ряд статей уральських істориків спеціально присвячений дослідженню відбудови перебазованих заводів і фабрик³. В них показано турботу партійних і радянських органів про найшвидше введення в експлуатацію цих підприємств, забезпечення їх кадрами,

¹ Урал — фронту.— М., 1985.— 344 с.

² Васильев А. Ф. Промышленность Урала в годы Великой Отечественной войны: 1941—1945.— М., 1982.— 280 с.; Якунцов И. А. Рабочий класс Урала в годы Великой Отечественной войны (Партийное руководство решением проблемы кадров).— Иркутск, 1987.— 198 с.

³ Шерстнева Т. Д. Организаторская работа коммунистов Свердловска по восстановлению эвакуированных предприятий в 1941—1942 гг. // Из истории партийной организации города Свердловска: Труды Урал. политех. ин-та.— 1964.— № 140.— С. 54—63; Краюшкина З. М. Работа партийных организаций по приему и вводу в эксплуатацию эвакуированных предприятий в период Отечественной войны (На материалах Пермской области) // Учен. зап. кафедр истории КПСС по полит. экономии Перм. гос. пед. ин-та.— 1971.— Т. 86.— С. 68—76; Павленко В. Д. Партийные организации Урала в борьбе за восстановление эвакуированных предприятий в 1941—1942 гг. // Деятельность партийных организаций Урала по созданию материально-технической базы социализма: Сб. науч. трудов Челябин. гос. пед. ин-та.— 1981.— С. 127—142; та ін.

электроенергією, паливом і транспортом. Відзначається також роль евакуйованих інженерів і техніків у зростанні технічної культури робітників, удосконаленні технології виробництва. В цих статтях є деякий фактичний матеріал, про передислоковані з України підприємства. Однак він не систематизований і має уривчастий характер.

Трудащі Української РСР разом з іншими народами нашої країни зробили чималий внесок трудовими ресурсами і коштами у створення воєнно-промислової бази на Уралі. Цікаві відомості про це містяться у фундаментальних працях з історії республіки періоду Великої Вітчизняної війни⁴, а також деяких статтях⁵.

Разом з тим спеціальних досліджень щодо розміщення й відбудови евакуйованих з УРСР підприємств, спільної праці їхніх колективів з уральцями в ім'я Перемоги поки що немає. А тим часом Урал був головним арсеналом фронту. Туди перебазувалися багато заводів і фабрик з України, на яких було зайнято 10—15% всіх промислових працівників республіки⁶⁻⁷. Автор даної публікації, спираючись на архівні документи, матеріали газет і праці попередників, робить спробу якоюсь мірою заповнити цю прогалину.

З Української РСР було вивезено устаткування майже 550 великих заводів і фабрик більш ніж 30 галузей промисловості, а також 23 крупні будівельні організації. Значна їх частина прибула на Урал. Потік евакуйованих до регіону заводів наростав з кожним днем. Це викликало надзвичайну напругу в роботі транспорту. Так, на Свердловському залізничному вузлі у грудні 1941 р. щоденно розвантажували 1070 вагонів з устаткуванням і матеріалами⁸. Для цієї роботи, яка тривала цілодобово, місцеві партійні та радянські органи виділяли транспорт, мобілізували робітників, службовців, студентів, колгоспників з підводами. На розвантажуванні й монтажу одного із заводів, який прибув з України у Пермську область, місцеві жителі відпрацювали 5 тис. людино-змін. Чкаловський обком ВКП(б) запропонував керівництву Південно-Уральської залізниці надати Новокраматорському заводу важкого машинобудування, який прибув в Орськ, 45-тонний кран для розвантажування устаткування⁹. Трудовий героїзм при прийомі евакуйованих заводів і фабрик виявляли всі — і прибулі з України, і уральські робітники та службовці.

Місцеві партійні й радянські працівники оперативно організували розміщення перебазованих підприємств. Останнім виділялися приміщення недобудованих підприємств і цехів, вузів, шкіл, магазинів, складів. Так, у Свердловськ на виробничу площу Верх-Ісетського металургійного заводу в середині 1941 р. був евакуйований з Києва завод «Укркабель» — 794 одиниці устаткування й 437 робітників¹⁰. Виділеної терито-

⁴ История Украинской ССР: В 10 т.— Т. 8.— Киев, 1984.— 639 с.; Коваль М. В. У горнилі війни: Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).— К., 1972.— 155 с.; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.— Киев, 1977.— 264 с.; Замлинский В. А. Несокрушимое единство.— Киев, 1984.— 207 с.; Могучие источники победы: Социалистический патриотизм и интернационализм советских людей в годы Великой Отечественной войны.— Киев, 1984.— 263 с.; Саженюк С. Н. Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні.— К., 1985.— 113 с.; та ін.

⁵ Кондратюк И. И. Эвакуация промышленных предприятий Одессы в 1941 году // Немеркнущий подвиг: Тезисы докладов науч. конф.— Киев, 1966.— С. 31—33; Саженюк С. Н., Мазило В. М. Героїчний подвиг робітників України під час евакуації промисловості на Схід (1941—1942 рр.) // Вісн. Київ. ун-ту. Сер. історія.— К., 1968.— № 10; Кравчук М. И. Эвакуация промышленности Советской Украины и развертывание ее работы на востоке страны — коллективный подвиг народов СССР // Во главе нерушимого братства — Киев, 1985.— С. 238—243; та ін.

⁶⁻⁷ История Украинской ССР.— Т. 8.— С. 257.

⁸ Парт. арх. Свердлов. обкому КПРС, ф. 161, оп. 6, спр. 1188, арк. 105.

⁹ Васильев А. Ф. Промышленность Урала в годы Великой Отечественной войны: 1941—1945.— С. 44.

¹⁰ Парт. арх. Свердлов. обкому КПРС, ф. 4, оп. 37, спр. 193, арк. 19.

рії не вистачало. Якщо до війни київський завод мав 12 тис. кв. м виробничої площі, то на Верх-Ісетському заводі йому було надано 7,3 тис. кв. м¹¹. Через це необхідно було розширити деякі цехи, побудувати ряд нових. 18 серпня 1941 р. Свердловський міськком ВКП(б) прийняв постанову «Про будівництво заводу «Візкабель» (так почало називатися київське підприємство). Верх-Ісетський металургійний завод повинен був виділити для цього необхідний транспорт, робочу силу, матеріали. Крім того, артіль «Красный строитель» направила 12 теслярів і 8 каменярів. З ремісничого училища № 3 прибували групи слюсарів з 25 чол. та мулярів з 10 чол.¹²

Потреби фронту вимагали різкого скорочення строків будівництва й швидкого введення в дію підприємств. Був розроблений графік будівельних і монтажних робіт. Партійний і профспілковий комітети очолили соціалістичне змагання за дострокове виконання цього завдання. Всі бригади переводилися на відрядну оплату праці, була розроблена система преміювання за перевиконання норм виробітку. Разом з будівельниками копали котловани і зводили стіни цехів робітники заводу. Працювали вони з величезним ентузіазмом, виконуючи і перевиконуючи встановлені завдання. Начальник цеху, депутат Верховної Ради СРСР П. Гусятникова відзначала: «З першого ж дня приїзду на нове місце київські кабельники стали енергійно збирати верстати, агрегати. День і ніч, не знаючи втоми, працювали вони, а разом з ними їхні жінки, сини, дочки...»¹³. На допомогу робітникам і будівельникам прийшли більш ніж 1 тис. студентів міста¹⁴. Міськком і Молотовський райком ВКП(б) постійно контролювали хід будівництва, подавали необхідну допомогу. В результаті героїчної праці робітників і службовців завод з 1 вересня 1941 р. почав випускати продукцію.

Ряд підприємств були об'єднані із спорідненими заводами і фабриками (місцевими або евакуйованими). Так, київська взуттєва фабрика № 4, прибувши на станцію Кунгур Пермської залізниці, об'єдналася з вітебською взуттєвою фабрикою «Красный Октябрь», поклавши таким чином початок новому підприємству. 34 промислові об'єкти (3387 вагонів устаткування) розмістилися на території Магнітогорського металургійного комбінату. 19 з них були передислоковані з України: Дніпропетровський завод ім. Петровського, Дніпровський ім. Держинського, «Запоріжсталь», криворізький завод «Комуніст» та ін.¹⁵ Колективи Харківського заводу ім. Комінтерну й Маріупольського заводу ім. Ілліча влилися в трудову сім'ю Уральського вагонобудівного заводу. З цими підприємствами до Нижнього Тагіла прибули більш ніж 36 тис. робітників, службовців і членів їх сімей. Для розселення цих людей вагонобудівний завод виділив 6 автомашин, надав їм квартири, гуртожитки¹⁶. Таким чином утворився Уральський танковий завод. Підприємства «Електрошнур» з Одеси, «Винилпровод» з Подольська та «Электропровод» з Москви покладали початок Уфімському кабельному заводу.

Газета «Челябинский рабочий» писала в ті дні: «Найпершим обов'язком партійних, радянських і господарських організацій — допомогти колективам евакуйованих заводів, які щойно прибувають, швидше розміститися, відбудувати підприємства, негайно почати випуск продукції»¹⁷. Введення в дію цих промислових об'єктів було предметом що-

¹¹ Там же, спр. 210, арк. 2.

¹² Там же, ф. 161, оп. 6, спр. 1123, арк. 13—14.

¹³ Цит. за: Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945: Сб. документов.— Киев, 1963.— С. 398.

¹⁴ Верх-Исетский металлургический.— Свердловск, 1972.— С. 109.

¹⁵ Саженюк С. Н. Трудовой подвиг работников Украины у Великой Вітчизняній війні.— К., 1985.— С. 67; Парт. арх. Челябин. обкому КПРС, ф. 234, оп. 15, спр. 49, арк. 102—103.

¹⁶ Парт. арх. Свердлов. обкому КПРС, ф. 483, оп. 3, спр. 58, арк. 146.

¹⁷ Челябинский рабочий.— 1942.— 20 янв.

денної турботи партійних і радянських органів Уралу. Так, плену Чкаловського міськкому ВКП(б) у грудні 1941 р. обговорив питання «Про розміщення, монтаж і пуск підприємств, евакуйованих у м. Чкалов з прифронтової смуги» і зобов'язав, зокрема, первинні партійні організації взяти під неослабний контроль виконання воєнних замовлень¹⁸. Пленум Башкирського обкому партії (лютий 1942 р.) націлює міськкоми й райкоми на якнайшвидше завершення монтажу устаткування, доручив бюро обкому ВКП(б) «взяти під щоденний контроль будівництво нових підприємств, відбудову й пуск в експлуатацію евакуйованих підприємств у строки, встановлені урядом»¹⁹.

У м. Стерлітамак було евакуйовано устаткування Одеського верстатобудівного заводу ім. В. І. Леніна. Цьому підприємству **надали** виробничі площі заводу нафтоустаткування, який будувався. Бюро Башкирського обкому ВКП(б) на початку жовтня обговорило питання «Про пуск верстатобудівного заводу імені В. І. Леніна (м. Стерлітамак) і будівництво цехів заводу». Воно зобов'язало Держплан Башкирської АРСР виділяти щомісячно з цегельних заводів — 25 тис. штук висувної цегли, з Тавтіманівського цегельного заводу — 25 тис. штук висувної цегли. Уфімський моторобудівний завод повинен був забезпечити завод крупним литтям до 200—250 т щомісячно²⁰. Поруч з будівельниками працювали робітники заводу. Вже наприкінці жовтня 1941 р. підприємство почало випускати верстати.

З Харківського електромеханічного заводу устаткування було евакуйовано до 5 міст Росії — Ульяновська, Чебоксарів, Свердловська, Кіровограда та Уфи. На базі його цехів у роки війни утворилися самостійні підприємства. В Уфу устаткування з Харкова почало надходити у жовтні 1941 р. Інженери, техніки, кваліфіковані робітники перетворювали на якийсь час у бетонників, землекопів, теслярів. У грудні 1941 р. Уфімський електроапаратний завод почав працювати. Нерідко бувало так, що будівельники ще зводили стіни корпусів підприємств, а робітники вже монтували устаткування і приступали до випуску продукції.

На будівництві евакуйованих підприємств зміцнювалася дружба робітників і службовців різних національностей, згуртованих єдиною метою — перемогти фашистських загарбників. На Першоуральському трубнотрубного заводу було передислоковано устаткування Нікопольського Південнотрубного заводу, Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. В. І. Леніна, Нижнедніпровського трубопрокатного ім. К. Лібкнехта й заводу ім. В. Куйбишева з Маріуполя. Останній ешелон з устаткуванням прибув на завод 7 вересня 1941 р. Для його розміщення необхідним було побудувати новий балонний цех. Партбюро заводу обговорило питання про хід монтажних робіт і підготовку до пуску цеху. Було розроблений графік робіт по будівництву й монтажу устаткування. Партбюро зобов'язало всіх комуністів працювати на будівництві.

Інженери, службовці, кваліфіковані робітники самовіддано працювали на будівництві цеху. Велику допомогу в його організації та осінні нових видів продукції подавали Свердловський обком і Першоуральський міськком партії. На будівництві цеху ударно трудився колектив уральського тресту «Трубстрой».

Першоуральськ зустрів українських трубопрокатників коротким уральською осінню, а потім суворою зимою. Морози досягали 50 градусів. Далеко від своїх домівок робітники й службовці разом з уральцями робили все від них залежне для розгрому ворога. 5 жовтня було відкрито перший уральський балон, а у жовтні — листопаді цех і

¹⁸ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. спр. 3820, арк. 132.

¹⁹ Резолюции областных конференций Башкирской партийной организации и пленумов обкома КПСС (1941—1960 гг.).— Уфа, 1962.— С. 43.

²⁰ Парт. арх. Башкир. обкому КПРС, ф. 122, оп. 21, спр. 114, арк. 8, 9.

²¹ Парт. арх. Свердлов. обкому КПРС, ф. 1667, оп. 1, спр. 18, арк. 168—169.

пустив 1320, грудні — 1878 балонів. Наприкінці 1941 р. почав діяти другий прогін цеху. В ньому було освоєно виробництво авіабомб, «катюш», іншої оборонної продукції²².

Порівняно з 1940 р. випуск продукції на заводі в 1941 р. зріс у 2 рази. Тільки за друге півріччя останнього року був освоєний прокат 57 нових видів і розмірів труб для мінометів, фугасних і броньованих снарядів і «катюш». За короткий час було підготовлено 572 нових робітники²³. Все це досягалося героїчною працею всього багатонаціонального колективу трубопрокатників.

За зразкове виконання завдань Державного Комітету Оборони по виробництву і освоєнню труб для оборонної промисловості країни завод у січні 1942 р. був нагороджений орденом Леніна. За роки війни обсяг виробництва збільшився у 8 разів, було налагоджено випуск 129 нових видів труб із спеціальної сталі для танкової, авіаційної та артилерійської промисловості²⁴.

Разом з евакуйованими підприємствами прибувало звичайно не більш як 30—40% виробничого персоналу. Перебазовані заводи й фабрики потребували поповнення їх трудовими ресурсами з місцевого населення. За призовом партійних і радянських організацій Уралу до верстатів стали домогосподарки, студенти, пенсіонери.

Новому поповненню робітничого класу необхідно було швидко опанувати заводські професії. Велику допомогу в цьому їм подавали кваліфіковані робітники, які прибули з Києва, Харкова, Одеси, Черкас, Дніпропетровська, Запоріжжя. Евакуйовані робітники брали шефство над новачками, працювали з ними на один наряд, ставали наставниками молоді, сприяли росту національних кадрів робітників.

У вересні 1941 р. до Орська прибув Дніпропетровський машинобудівний завод ім. К. Ворошилова з 30% своїх робітників. Питання про підготовку нових кадрів обговорювалося на засіданнях партбюро цього підприємства, цехових партзборах. У їх навчанні взяли участь 103 кваліфіковані робітники, 37 інженерно-технічні працівників. До середини березня 1942 р. було підготовлено 554 стругальників, шліфувальників, токарів, слюсарів-лекальників, робітників інших спеціальностей²⁵.

Місцеві партійні й радянські органи, керівництво прибулих підприємств наполегливо працювали з новим робітничим поповненням, готували з нього основний кістяк кваліфікованих робітників. У квітні 1943 р. бюро Курганського обкому ВКП(б) обговорило питання про виробниче навчання робітників на Курганському заводі деревообробних станків, створеному на базі евакуйованого з Черкас заводу «Продмаш». Відзначалося, що необхідно широко популяризувати досвід кадрових робітників України, які добилися найкращих результатів у підготовці нових кадрів²⁶.

Велика увага підготовці кваліфікованих кадрів робітників і техніків з місцевих жителів — башкирів, татар, чувашів, мордвинів — приділялася на Стерлітамакському верстатобудівному заводі. При ньому були відкриті технікум і ремісниче училище. Застосовувалися й інші форми навчання. В 1941 р. робітничі спеціальності набували 268 чол., 1942 р. — 504, 1944 р. — 229, 1945 р. — 83 чол.²⁷

²² Братством сильны. О дружбе и сотрудничестве трудящихся Днепропетровщины и других областей и республик СССР. 1917—1982: Сб. документов и материалов.— Днепропетровск, 1982.— С. 82—83.

²³ Центр. держ. арх. нар. госп-ва СРСР, ф. 8878, оп. 2, спр. 396, арк. 7, 15; Парт. арх. Свердлов. обкому КППС, ф. 4, оп. 38, спр. 115, арк. 163, 164.

²⁴ Анимица Е. Города Среднего Урала.— Свердловск, 1975.— С. 66; Парт. арх. Свердлов. обкому КППС, ф. 4, оп. 40, спр. 112, арк. 85.

²⁵ Парт. арх. Оренбур. обкому КППС, ф. 371, оп. 6, спр. 167, арк. 31—34.

²⁶ Парт. арх. Курган. обкому КППС, ф. 166, оп. 1, спр. 16, арк. 14.

²⁷ Центр. держ. арх. Башкир. АРСР, ф. 4598, оп. 1, спр. 1, арк. 14; спр. 2, арк. 22; спр. 7, арк. 60.

Поступово серед робітників заводу зростала частка місцевих кадрів: у 1943 р. вона становила 68%, 1944 р.— 78,3, а наприкінці 1945 р.— 83,1% усіх працюючих²⁸.

Прибулі заводські колективи, маючи славні революційні й трудові традиції, високий рівень професійної підготовки, сприяли культурно-технічному росту місцевих кадрів робітників, пропагували передові методи праці. Газета «Уральський робочий» відзначала: «Сюди, на Урал, принесли свою високу трудову культуру, свої досконалі методи праці знатний бурильник Криворіжжя Семиволос і лєнінградець Босий, дніпропетровець Сороковий... Завдання партійних та інших організацій Уралу, завдання господарських керівників Уралу — цю передову трудову культуру, передові навички зробити надбанням усіх трудящих Уралу, підняти культуру праці всіх підприємств, всіх галузей господарства Уралу до рівня культури цих передових людей»²⁹.

Водночас уральські робітники передавали евакуйованим свій виробничий досвід, навчали їх працювати в умовах регіону.

На шахту ім. Урицького Кизелівського вугільного басейну прибули гірники з Донбасу. Бригадир прохідників Л. Благодаров розповів їм про розміщення гірничих виробок потужність пластів, особливості умов праці, показав на практиці застосування передових методів роботи. В результаті донбасівці швидко освоїлися з працею в умовах Уралу, почали виконувати і перевиконувати норми виробітку³⁰.

На Урал приїхало багато випускників ремісничих училищ і шкіл ФЗН України, які навчалися в уральських робітників секретам професійної майстерності³¹.

На евакуйованих підприємствах проводилася велика робота по згуртуванню багатонаціональних трудових колективів, інтернаціональному вихованню робітників і службовців. Кіровський завод з Ленінграда, Харківський дизельний, московські верстатобудівні заводи «Динамо» і «Красный пролетарий» були евакуйовані на Челябінський тракторний завод. Вони утворили єдине підприємство, назване в народі Танкоградом. На ньому працювали майже 40 тис. чол. 55 національностей³², у тому числі 75,6% — росіян, 7,2 — українців, 5,2 — євреїв, 4,5 — татар, 1,5 — башкирів, 0,9% — білорусів, а також латиші, чуваші, марійці, узбеки, естонці, туркмени та ін.³³

Завдяки зусиллям багатонаціонального колективу завод в короткі строки освоїв серійне виробництво 13 типів танків і самохідних гармат, 6 типів танкових моторів³⁴. За роки війни Червона Армія одержала 18 тис. танків і самохідних артилерійських установок, 48,5 тис. танкових дизельних двигунів, 85 тис. комплектів паливної апаратури. Заводський колектив 33 рази завойовував першість у Всесоюзному соціалістичному змаганні. Після закінчення війни заводу на вічне зберігання передали три перехідних Червоних прапори ДКО і Наркомату танкової промисловості СРСР³⁵.

До Нижнього Тагілу були евакуйовані криворізькі металургійний і коксохімічний заводи, Харківський завод ім. Комінтерну, Маріупольський ім. Ілліча та ін.

Завдяки високій організованості підприємства міста в 1943 р. дали країні й фронту чавуну на 25% більше, ніж у 1942 р., сталі — на 37,

²⁸ Там же, спр. 4, арк. 16; спр. 5, арк. 58; спр. 7, арк. 57.

²⁹ Уральський робочий.— 1943.— 3 янв.

³⁰ Губахинский робочий.— 1942.— 15 февр.

³¹ Магнитострой.— 1943.— 2 марта; 29 мая.

³² Новая историческая общность людей: сущность, формирование, развитие.— М., 1976.— С. 151.

³³ Парт. арх. Челябин. обкому КПРС, ф. 124, оп. 3, спр. 30, арк. 424.

³⁴ Хавин А. Великое перемещение индустрии // Новый мир.— 1948.— № 6.— С. 274.

³⁵ Васильев А. Ф. Промышленность Урала в годы Великой Отечественной войны.— С. 267.

прокату — на 43, танків — на 50, боеприпасів — на 21%³⁶. За роки війни Нижній Тагіл дав Батьківщині майже 35 тис. танків, 4 278 тис. т чавуну, 924 тис. т сталі, 532 тис. т прокату³⁷.

Таким чином, колективи евакуйованих з Української РСР підприємств зробили значний внесок у забезпечення Червоної Армії бойовою технікою та озброєнням. Спільні зусилля уральських та українських трудящих спрямовувалися на ефективне використання устаткування, досягнення переваги у бойовій техніці над ворогом. «Пройдуть роки,— писала в ті тяжкі дні газета «Челябинский рабочий»,— народ-переможець створить історію Вітчизняної війни проти фашистських загарбників. У цій книзі слави і подвигів кращих синів нашої Батьківщини знайдуть почесне місце й імена бійців трудового фронту»³⁸. Багато нині прославлених на Уралі заводів і фабрик ведуть свій родовід від перебазованих з України підприємств. Між багатьма уральськими та українськими заводами існують міцні дружні зв'язки. В нинішніх їхніх успіхах є і крихта праці бійців трудового фронту часів Великої Вітчизняної війни.

³⁶ Парт. арх. Свердлов. обкому КПРС, ф. 483, оп. 3, спр. 100, 9. (Підрах. авт.).

³⁷ Тагильский рабочий.— 1982.— 17 дек.

³⁸ Челябинский рабочий.— 1941.— 27 нояб.

Одержано 10.05.89.

В публикации рассказывается о вкладе эвакуированных во время войны из Украинской ССР промышленных предприятий в обеспечение Красной Армии боевой техникой и вооружением.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

К. Ю. Гломозда (Київ), Д. Б. Яневський (Київ)

Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України *

В умовах, коли в суспільстві глибоко усвідомлюється необхідність не декларованого, а справжнього розв'язування національного питання, закономірно зростає інтерес і до зовнішніх атрибутів кожного етносу, його державності, до історії тих символів, навколо яких гуртувалися, яких шанували далекі й близькі предки. Ряд питань, пов'язаних з історією української національно-державної символіки, розглядається в даному повідомленні.

Знамена козацтва

Новий етап у розвитку символіки на Україні пов'язаний з виникненням козацтва, Визвольною війною та зародженням нової державності.

Серед козацьких прапорів найчастіше зустрічаються прямокутні й трапецієвидні полотнища. Відзнаки дрібних підрозділів були переважно трикутними. На них превалювали різні відтінки червоного ко-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 4.



Мал. 1. Зображення князівських знаків на печатках Святослава Ігоревича (1 — лицьовий бік, 2 — зворотній), Ізяслава Володимировича (3), Ізяслава Ярославича (4), монетах — Володимира Святославича (5, 6, 7, 8), Святополка Володимировича (9, 10, 11), Ярослава Володимировича (12).

льору. Це іноді пов'язують з впливом клейнодів, що їх з кінця XVI ст. надавали козацьким гетьманам польські королі, тобто з впливом традиційних кольорів емблем Речі Посполитої. Можна припустити також і зв'язок з давньою місцевою традицією, що могла зберегтися так само, як зберіг своє значення образ святого Михаїла.

Королівську корогву було передано Б. Хмельницькому старшиною при постановленні його гетьманом³⁷. У червні 1649 р. він приймав кримського хана під червоною корогвою з білим орлом, двома руськими хрестами і написом «Ioannes Casimirus Rex Poloniae».

³⁷ Літопис Самійла Величка // Українська література XVIII ст.—К., 1983.—С. 497.



Мал. 2. Князівські знаки Рюриковичів.

За Б. О. Рибаківим: 1, 2 — Володимир Святославич; 3 — Ярослав Володимирович Мудрий; 4 — Мстислав Володимирович; 5 — Ізяслав Ярославич; 6 — Всеволод Ярославич; 7 — Ярополк Ізяславич; 8 — Святополк Ізяславич; 9 — Володимир Всеволодович Мономах; 10 — Олег Святославич; 11 — Всеволод Ольгович; 12 — Юрій Володимирович Долгорукий; 17 — Андрій Юрійович Боголюбський; 25 — Всеволод Юрійович Велике Гніздо.
 За М. П. Сотниковою та І. Г. Спаським: 1 — Святослав Ігорович; 2, 9 — Володимир Святославич; 3 — Ярослав Володимирович Мудрий; 4 — Мстислав Володимирович; 5, 7, 8 — Святополк Володимирович (Ярополчич).
 За В. Л. Яніним: 12 — Юрій Володимирович Долгорукий; 14 — Всеволод Юрійович Велике Гніздо; 15 (16?) — Андрій Юрійович Боголюбський; 17 — Ростислав Юрійович; 17 — Мстислав Ростиславич; 19 — Святополк Мстиславич; 20 — Ярополк Ростиславич; 21 — Костянтин Всеволодович; 23 — Ярослав Всеволодович; 24 — Володимир Всеволодович; 25 — Святослав Всеволодович; 26 — Іван Всеволодович.
 Неідентифіковані знаки, виявлені на гончарному посуді (27, 38, 40), на товарних пломбах (32, 33, 37, 39, 43, 47, 48, 50, 51), на персях (36, 45, 49, 53, 59, 62), на цеглинах (54, 60, 61), на монетних злітках (55, 56), на ливарній формі (57), на гирі для кистеня (63), на підвіспій печатці з Вишгорода (64).



Мал. 3. Великий (1) і малий (2) державні герби УНР, затверджені 22 березня 1918 р.



Мал. 4. Проект великого герба з розробок М. Битинського.

Одержана в лютому 1649 р. від посольства польського короля Яна Казимира, вона була втрачена у ході битви під Берестечком 1651 р. разом з іншою (часів короля Владислава IV) — блакитною, з напівбілим і напівчервоним орлом³⁸.

Використовувалися й інші знамена. Символом повстання під час битви під Жовтими Водами у квітні 1648 р. був білий прапор з хрестом, подібний до корогов Наливайка³⁹. У ході облоги Збаража 1649 р. гетьманською відзнакою служили «на деревищі два усарські прапорці, оден — білий, другий — червоний китайковий»⁴⁰. У 1654 р. в Богуславі «військо мало корогву христоролюбивого й хороброго гетьмана Зиновія: з чорного і жовтого шовку, у смуги, з хрестом на ратищі»⁴¹.

У січні 1654 р. Хмельницькому передали знамено від царя Олексія Михайловича. На ньому були зображені «Всемилоствивий Спас», «Пресвята Богородиця в Покров», святі Антоній та Феодосій Печерські і свята Варвара⁴².

Однак вищою відзнакою нової державності був усе ж таки інший прапор.

³⁸ Крип'якевич І. Прапор Хмельницького // Неділя.— Львів, 1911.— № 6.— 4 лют.— С. 3; Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1928.— Т. 9.— Пол. 1.— С. 299.

³⁹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России.— СПб.; Киев; Харьков, 1903.— С. 135; пор. С. 102.

⁴⁰ Крип'якевич І. Назв. праця.

⁴¹ Цит. за: Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія Українського війська.— Львів, 1936.— С. 252.

⁴² Бантыш-Каменский Д. Указ. соч.— С. 529, прим. 318.



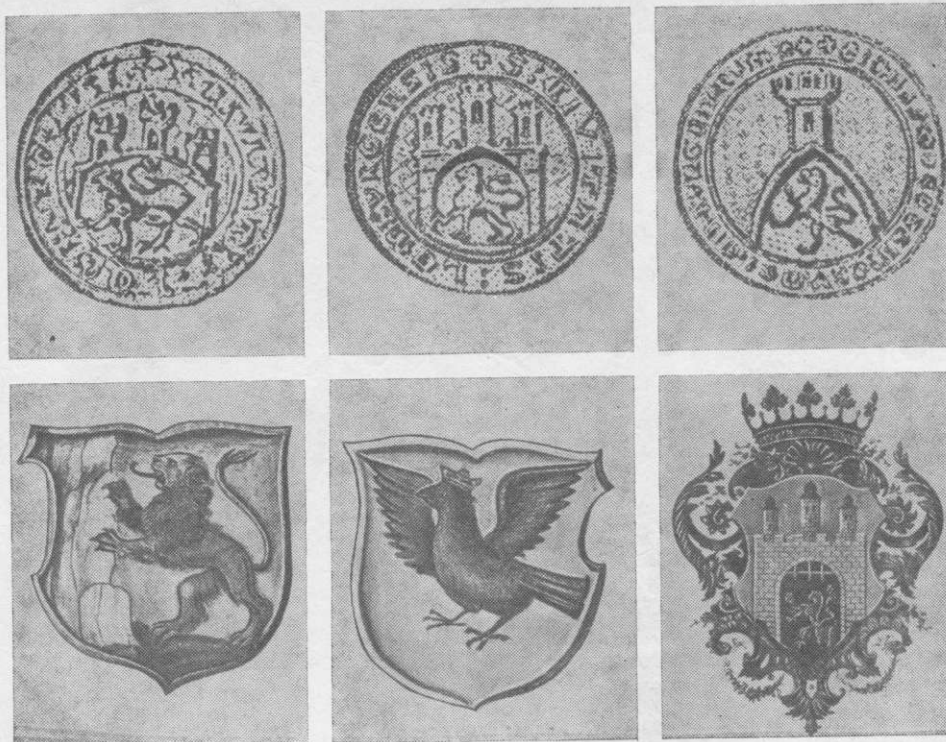
Мал. 5. Зразки зображення архангела Михаїла на князівських печатках (1, 2, 3), Герб Київського воєводства (4) та емблема на його коронві (5). Печатка Київського магістрату 1698 р. (6), Герб Києва, затверджений 1730 року (7).

Як засвідчив очевидець, 8 листопада 1655 р. при відході козацького війська з-під Львова, «їхав так Хмельницький, як *antesignanus* *cosasogum* *, краківським передмістям, ...за ним хоругва нова червона, бунчук з кінського білого хвоста, над ним несений абданк з хрестом гафтований, з китайки білої барви **; а друга була з образом сьвятого Михайла, прикрашена, а він наскрізь копем пробиває дракона. За тими хоругвами наступали інші хоругви, котрих було трийцять чотири *plus minus*, — на них було видно ріжні делінеації гербовні майже всіх воєводств та далеких держав — крім білого орла...»⁴³.

* *Antesignani* — у стародавньому Римі досвідчені воїни, що билися у перших рядах, захищаючи знамена.

** Прапор з особистим шляхетським гербом гетьмана. Цей герб («Абданк») являв собою зображення фігури на зразок срібної латинської літери «W» із золотим хрестом.

⁴³ Крип'якевич І. Назв. праця; Пор.: Грушевський М. Історія України-Русі.— [X], 1931.— Т. 9.— Пол. 2.— С. 1125—1126. Ще у лютому 1649 р. Богдан



Мал. 6. Львівські магістратські печатки 1359 р. (1), 1363 р. (2), судова печатка кінця XIV ст. (3). Герби Львівської (4) і Галицької (5) земель XV ст. Герб міста Львова, затверджений австрійським урядом 6 листопада 1789 р. (6).



Мал. 7. Литовські герби: «колломни», або «стовпи Гедіміновичів» (1); «погоня», або «Бітис» (2).

Державних прапорів у нинішньому значенні цього терміна в XVII ст. не було. Найвищим єдиним символом держави було червоне знамено із зображенням Михаїла, доповнюваний зовнішніми ознаками гетьманського достоїнства.

На жаль, відомості щодо прапорового «господарства» козацьких полків того періоду дуже обмежені. Вони стосуються або трофеїв, захоплених польським військом під час Визвольної війни, або походять від учасників тих подій з боку Польщі. Так, у Красному 21 лютого 1651 р. було захоплено «...між іншими воєнними приборами і хоругвами — одну богату хоругов... едвобну, щирим золотом вигаптовану черниціями київськими», яка належала брацлавському полковникові Д. Нечаю⁴⁴. Під Берестечком польському королю приставили «...ко-

Хмельницький зустрічав польське посольство «під знаком, бунчуком і червоною хоругвою» (Крипякевич І. Назв. праця). Це навряд чи могла бути королівська короґва.

⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— Пол. 1.— С. 183. За деякими відомостями, короґва М. Кривоноса була біла, з червоними хрестом і обвідкою (Крипякевич І., Гнатевич Б. Назв. праця.— С. 252).



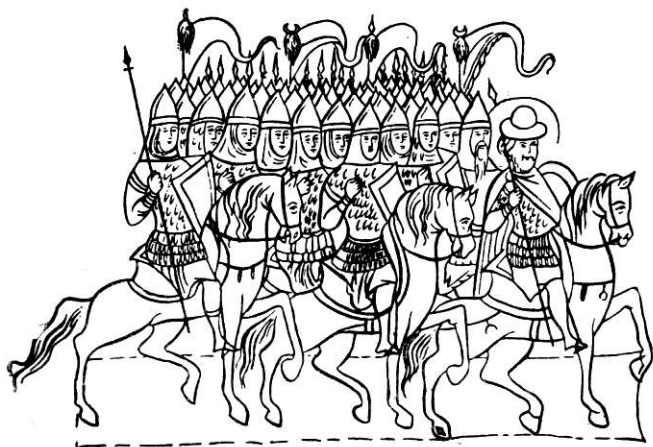
Мал. 8. «Козак з мушкетом» на печатках 1595 р. (1), початку XVII ст. (2), початку XVIII ст. (3), на деревориті з видання К. Саківича «Вършъ на жалостный погреб...» 1622 р. (4). Державна печатка часів Гетьманщини 1918 р. (5).

рогву китайчану блакитну з двома хвостами, прибиту до списа; посередині хвостів зелений шнур з волічки...»^{44а}.

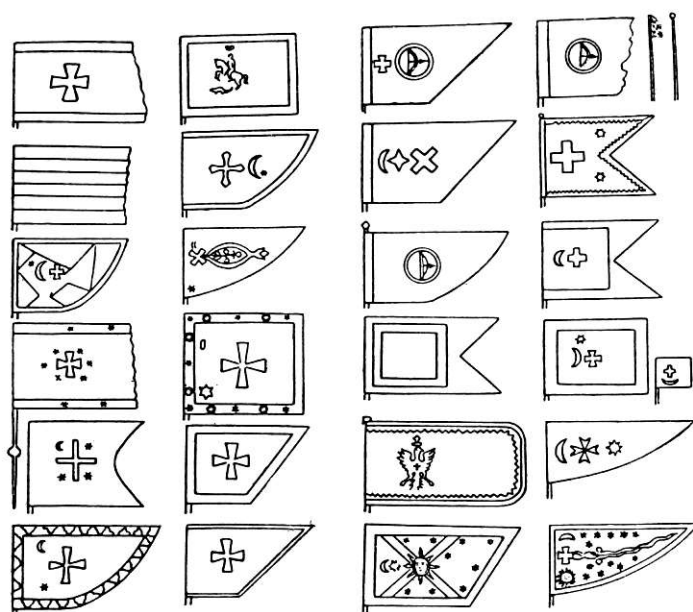
1651 р. з Чернігівського і Ніжинського козацьких полків, якими керували М. Небаба й С. Пободайло, було виділено загін полковника Забіли. 4 червня, коли козаки підійшли до Гомеля, оборонці міста побачили «...спершу корогву червону з білим хрестом і білою обвідкою; потім показалася друга, червона корогва, а коло неї три білі, й дві чорні і дві жовто-«облочисті»...». Серед цих прапорів була «полковнича корогва» Забіли⁴⁵.

^{44а} Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— Пол. 1.— С. 284.

⁴⁵ Там же.— С. 225.



Мал. 9. Давньоруські стяги на мініатюрі із «Сказання про Бориса і Гліба».



Мал. 10. Козацькі прапори 1651 р., які були в Чернігівського полку (1, 2) і у Києві (3, 4).

Під Лоевом козаки втратили 3 тис. чол. і 12 (за іншими відомостями 14) прапорів⁴⁶. Опис їх зберігався в архіві родини Радзивіллів.

З 12-ти прапорів Чернігівського полку усі — індивідуальних зразків. 10 — мали зображення хреста, в більшості випадків — у поєднанні з півмісяцем і зірками. Ця традиційна козацька символіка відбивала ідею захисту рідної землі від турецько-татарської загрози. На одному полотнищі було зображено святого Георгія. У 4-х випадках червоний колір поєднувався з білим, 2-х — білий з блакитним, 2-х — білий, червоний (чи світло-вишневий) з блакитним, 2-х — сірий з білим, одному — червоний і блакитний з жовтим, ще на одному — сірий і білий з блакитним. Трапляються також зображення чорного хреста, зеленої зірки й строкатої «штучки від намету»⁴⁷.

⁴⁶ Там же.— С. 322; Бантыш-Каменский Д. Указ. соч.— С. 177.

⁴⁷ Ісаєвич Я. С. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Укр. іст. журн.— 1963.— № 1.— С. 85—87. Сотня «рицарства козацької служби», створена у Чернігові в першій половині XVII ст., мала синій прапор з червоним хрестом. Прапор Стародубської сотні був червоним з блакитним хрестом (Румянцев В. В.).



Мал. 11. Прапор Домонтовської сотні Переяславського полку 1762 р.

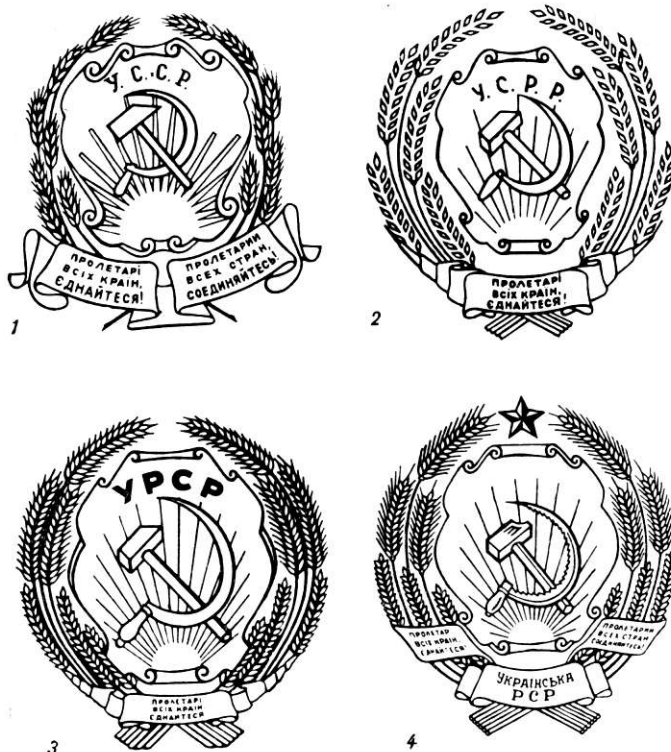


Мал. 12. Корогва Яворовської «руської гвардії» 1848 р.

4 серпня 1651 р. Радзивілл увійшов до Києва, зажадавши від жителів «корогви, армату (гармати.— Авт.) і ключі городові» (козацьке військо полковника А. Ждановича у ніч з 3 на 4 серпня залишило Київ)⁴⁸. Серед трофеїв опинилися 12 прапорів, значок (прапорець), бунчук і древно⁴⁹.

⁴⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. 9.— Пол. 1.— С. 330.

⁴⁹ Ісаєвич Я. С. Назв. праця.



Мал. 13. Державний герб УРСР: 1919 р. (1); 1929 р. (2); 1937 р. (3); 1949 р. (4).

Київські прапори доцільно розділити на три групи. Першу — становлять стяги унікального характеру: «прапор, прив'язаний до значка п. г. [етьмана]» (бордовий з цеглястими хрестом, півмісяцем і червоною зіркою) і прапор явно польського походження (червоний з білим орлом у короні). У другій групі прапорів, схожих на козацькі стяги Чернігівського полку, є два поєднання червоного з білим, по одному випадку — блакитного з жовтим і червоно-білого з чорним, блакитним та цеглястим, одне поєднання жовтого з чорним. Третю групу становлять три прапори, що мають зображення лука у кільці. Дослідники пов'язують його з емблемою Київського магістрату. Можна припустити, що ці прапори могли належати магістратській сторожі або цехам. Один з них — блакитний з жовтим луком, другий — жовтий з блакитною смугою і цеглястим луком, третій — цеглястий з жовтим луком, зеленим хрестом і блакитною смугою.

Аналізуючи поєднання кольорів на цих прапорах, треба врахувати специфіку такого історичного джерела, як військові прапори того часу. Їхня особливість полягає у тому, що ці стяги служили меті не стільки відрізнити своє військо від супротивника, скільки розрізнити окремі частини і підрозділи власного війська для полегшення керівництва бойовими діями. Тому строкатість була тут цілком доречною. Неможливо, наприклад, встановити «національні кольори» Росії на матеріалі прапорів стрільців XVII ст. або полків Петра I, що мали найрізноманітніші поєднання барв. Вважаємо, що відомі на сьогодні козацькі прапори XVII ст. дають дослідникам змогу лише стверджувати, що те або інше поєднання кольорів мало місце у військовій атрибутиці того часу. Інша річ — усталені особливості головного прапора країни. Його традиції, ймовірно, порушилися вже у XVIII ст.: Петро II надав гетьману Апостолові біле знамено з державним гербом, яке використовувалося і під час призначення гетьманом К. Розумовського⁵⁰.

⁵⁰ Бантыш-Каменский Д. Указ. соч.— С. 454, 539, прим. 246.

Традиції козацьких прапорів розвивалися і протягом XVIII ст. У розпорядженні сучасних дослідників є кілька документів того часу і описів зібраних прапорів. Так, за повідомленням полковника Черняка, перед 1717 р. сотенні корогви Полтавського полку виготовлялися з блакитної тканини (лудану) і мали жовті «крижі» (хрести). Існували також полкові корогва й прапор⁵¹.

Прапори слобідських полків (Острогозького, Сумського, Харківського, Охтирського й Ізюмського) були описані В. В. Івановим⁵². На 36 стягах є зображення релігійного змісту, російського герба, вензеля Анни Іоанівни, а також гербів неясного характеру. Кольори зазначено лише частково для двох прапорів Ізюмського полку: на полковому — зображено жовтий хрест, а на прапорі Балаклійської сотні з одного боку — на жовтій «землі» червоний хрест під короною і блакитними лаврами, з другого — червоний хрест на білій «землі».

1745 р. Орлянська сотня Полтавського полку мала «корогов зеленую голевую и значок голевій жолтій»⁵³.

«Сотенніє знамена» Лубенського полку 1758 р. планувалося виготовити із світло-голубої голі (особливої тканини). З одного боку мав бути зображений «козак з мушкетом» на золотому фоні, з другого — полковий герб на срібному тлі. На світло-синьому сотенному прапорі Лубенського полку, що зберігся, зображено «козака» у червоному та синьому одязі всередині вишуканого картуша, виписаного жовтою і брунатною фарбами. По боках картуша жовтим кольором зображено гармати, мортири, литаври та сигнальні труби, булаву і бунчук, а також чотири прапори з жовтими двоголовими орлами: два сині, малиновий і фіолетовий. Із зворотного боку прапора — інше зображення: «рука тримає золотий хрест, який дві людські фігури (ангели?) осіняють пальмовим гіллям», і віршований напис⁵⁴.

Блакитний колір мало знамено Домонтовської сотні Переяславського полку 1762 р., на якому теж було зображено «козака» у візерунчастому картуші із списами, бунчуками, прапорцями з орлом і вензелем, гарматами, ядрами й литаврами⁵⁵.

Таким чином, протягом XVIII ст. певною мірою тривала «уніфікація» кольорів і зображень на прапорах козацьких полків. Її можна пояснити оформленням козацтва як специфічної складової частини російського війська того часу, що сприяло відносному усталенню зразків знамен для цього різновиду збройних сил. У Росії фіксовані (з погляду зображень) зразки знамен мали гвардія, армійська піхота, кіннота, гарнізонні частини тощо. У кожному полку зберігалася особлива колористика полотнищ, але у 30-х роках XVIII ст. число її варіантів скоротилося до шести. Зображались звичайно державний герб (на полковому прапорі) і герб міста, ім'я якого носив полк — на ротних знаменах. На українських козацьких прапорах бачимо подібну систему, але доповнену «проміжним», «національним» гербом.

Меншою мірою ця тенденція позначилася на прапорництві Січі, чії знамена залишалися досить різноманітними. Її велика корогва у XVIII ст. залишалася червоною із зображеннями з одного боку — архангела Михаїла, а з другого — білого хреста із золотими сонцем, півмісяцем і зірками. Прапори куренів і паланок були переважно малиновими, а під час морських походів використовувалися особливі прапори — білий із зображенням св. Миколая і червоний із зображенням козацького корабля⁵⁶. Така червона корогва, з одного боку якої зоб-

⁵¹ Заметка о козацких знаменах.— С. 153—154.

⁵² Іванов В. В. Назв. праця.— С. 745—744.

⁵³ Заметка о козацких знаменах.— С. 154.

⁵⁴ Заметка о козацких знаменах.— С. 155—156; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст.— К., 1968.— С. 48—49, вкл.

⁵⁵ Модзалевський В., Нарбут Г. Назв. праця.— С. 126.

⁵⁶ Климович Р. Прапор.— С. 2309.

ражено козацький корабель із запорожцями, а з другого — двоголовий орел, зберігалася у колекції Ермітажу. На ній є напис: «Сіє знамя в войско Ея Императорского Величества запорожское низовое сдѣлано коштом пѣхоты воюющей того же войска по Черному морю такожъ по рѣкамъ Днѣпру и Дунаю»⁵⁷.

Згадана колекція дає уявлення про корогви Запорізького війська 1759—1774 рр.⁵⁸. Серед її стягів є корогва, дарована козакам 1763 р. Катериною II (із жовтого шовку, з широкою білою смугою по краю і жовтим написом на ній; на корогві зображено картуш із золотим хрестом та державний герб), а також корогви, виготовлені 1759 р. коштом кошового отамана Федоровича (із жовтого шовку; зображено державний герб, шість восьмикутних зірок, орнаментальні клейма; по краю — золотий напис у рамці із золотих смужок та шовковий брунатно-червоний шнур з китицями) та блакитна 1764 р. — коштом кошового Калнишевського (зображено державний герб з різними прикрасами, серед яких червоні й зелені прапори, 19 зірок; на грудях орла з одного боку — апостоли Петро і Павло, з другого — архангел Михаїл; по краях — золотий напис у рамці із золотих смужок; у кутках — золоті картуші з емблемами).

Решта корогов належали окремим підрозділам запорізького війська: 1) червона; на лицьовому боці — у двох колах архангел Михаїл та св. Георгій, золотий хрест і срібна зірка; на зворотному — у двох колах Богородиця та св. Микола; належала куреню Поповичівському; виготовлена 1772 року; 2) оранжева; у картуші св. Георгій, срібний місяць і три зірки; 3) зелена з жовтою смугою по краях; зірки, хрест, у колі св. Георгій; у колі св. Михаїл; курінь Дерев'яниківський, 1772 р.; 4) темно-червона, по краю золота стрічка; золоті зірки, хрест, півмісяць, у картуші св. Михаїл; у картуші державний герб; курінь Самарський; 1772 р.; 5) жовто-зелена; державний герб, півмісяць і зірки; у картуші рука з мечем під короною; 1773 р.; 6) червона, з шнуром і золотою смужкою вздовж країв; у картушах державний герб і св. Георгій; у картушах св. Михаїл і золотий хрест; курені Джереліївський, Сергіївський, Кирилівський; 1774 р.; 7) жовто-палева із синьою смугою вгорі, срібна стьожка по краю; державний герб у картуші; св. Георгій у картуші; курені Джереліївський, Мінський, Корсунський; 1771 р.; 8) рожево-палева, по краю зелена і жовта стьожки, синій шнур; у картуші св. Петро, півмісяць, вісім зірок і у картуші св. Георгій; у картуші св. Михаїл; Кодацька паланка; 1774 р.; 9) темно-палева; півмісяць і зірки; 1772 р.; 10) сіро-блакитна з рожевими стьожками по краях; у картуші св. Георгій; у картуші св. Михаїл, місяць і три зірки; курені Шкуринський, Титарівський, Мишастівський.

Жовто-блакитний і синьо-жовтий прапори

Із 70-х років XVIII ст. західноукраїнські землі перебували під владою Австрійської імперії. Прапором Австрії з 1786 р. було червоно-біло-червоне полотнище. Широко вживався також чорно-жовтий прапор правлячої династії Габсбургів. Існували й територіальні прапори. Так, для «королівства Галіції і Лодомерії» у різний час були прийняті блакитно-червоно-жовтий, блакитно-червоний і червоно-блакитний, для Буковини — блакитно-червоний кольори.

Австрійський уряд здійснював на підвладних йому землях колоніальну політику, намагаючись, за словами Ф. Енгельса, «...кожну з різних націй, підкорених австрійському пануванню, держати в шорах за допомогою всіх інших націй, які перебували в такому ж стано-

⁵⁷ Макаренко М. Запорізькі клейноди в Ермітажі // Україна.— 1924.— Кн. 3.— С. 26—27.

⁵⁸ Там же.— С. 25—34.

вищі»⁵⁹. У Східній Галичині привілеями користувалася польська шляхта, на Буковині — румунські феодалі, на Закарпатті, яке перебувало у складі угорського королівства (його королем був австрійський імператор), — угорські.

Коли у Габсбурзькій імперії вибухнула буржуазно-демократична революція 1848—1849 рр., це викликало як загострення соціальних суперечностей, так і значне поживлення національно-визвольних рухів. Уряд, що опинився у скрутному становищі, але сподівався зберегти владу, був змушений задовольнити певні вимоги національної буржуазії. Таким чином у Львові 2 травня 1848 р. і виникла вищезгадана Головна руська рада. Цей орган прагнув очолити політичний і національний рух українського населення Галичини, пропагував ідею його національного відродження і особливу символіку. Колористика прийнятого радою герба — старовинного символу галицьких князів — зумовила барви «народних знаків», або «руських національних красок»*, і відповідного прапора, який уперше було піднято на Львівській ратуші у червні 1848 р.⁶⁰ За геральдичними приписами, він мав бути жовто-блакитним: угорі — жовтий (золотий) колір знака (лева), внизу — блакитний колір гербового щита**. З того часу жовто-блакитне полотнище досить широко вживалося на західноукраїнських землях, набуваючи у межах Галичини символу національно-визвольного руху.

Внаслідок буржуазно-демократичної революції 1848—1849 рр. Австро-Угорщина (таку назву дістала імперія у 1867 р.) за рівнем соціально-політичного розвитку певною мірою випередила царську Росію. Це, зокрема, привело до того, що, як відзначав В. І. Ленін, «...в цілому ряді випадків пригноблені народності, які живуть по окраїнах (Російської імперії.— Авт.), мають своїх сородичів по той бік кордону, які користуються більшою національною незалежністю (досить згадати хоча б по західному і південному кордону держави — фіннів, шведів, поляків, українців, румунів)»⁶¹.

Процес формування української буржуазної нації — історично закономірний, але дуже запізнілий внаслідок несприятливих історичних обставин — розвивався по обидва боки російсько-австрійського державного кордону. Він супроводжувався появою відповідної символіки, і оцінювати як даний напрям суспільного розвитку, так і його атрибутику слід, очевидно, з ленінських позицій: «Буржуазія, яка природно виступає на початку всякого національного руху гегемоном (керівником) його, називає практичним ділом підтримку всіх національних прагнень... Оскільки буржуазія нації пригнобленої бореться з гноблячою, остільки ми завжди і в усякому разі і рішучіше всіх за,

⁵⁹ Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 9.— С. 29.

* В інструкції Головної руської ради про формування загонів національної гвардії (вересень 1848 р.) зазначалося: «Мундур зразу не конче потрібний — тільки народні знаки, синє зі золотим або жовтим». Знамена цих загонів мали виглядати як «...прапор народний — синя хуста, з руським львом по однім боці й образом патрона громади (найчастіше — св. Володимира.— Авт.) по другім, а в горі на дереві — царський орел» (Кревецький І. Пробні організовані руських національних гвардій у Галичині 1848—1849 // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка.— 1913.— Т. 113.— С. 89).

⁶⁰ Див.: Гречило А. До питання про національний прапор // Пам'ятки України.— 1989.— № 4.— С. 45—46.

** Подібне походження має прапор Польщі — біло-червоний (від білого орла на червоному тлі), а також червоно-жовто-чорний прапор Бельгії (від золотого лева з червоними пазурами і пашею на чорному щиті). Чорно-жовтий прапор Габсбургів походив від чорного орла на золотому тлі. Хоча у матеріалах того часу йдеться переважно про «синьо-жовті» корогви, Р. О. Климкевич мав «поважні причини для сумнівів», що синій (блакитний) колір у цих випадках справді був у верхній частині (Климкевич Р. О. Найвищі відзнаки Західно-Української Народної Республіки // Укр. історик.— 1968.— № 1/4.— С. 119—120).

⁶¹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне збір. творів.— Т. 25.— С. 258.

бо ми найсміливіші і найпослідовніші вороги гноблення. Оскільки буржуазія пригнобленої нації стоїть за *свій* буржуазний націоналізм, ми проти»⁶².

Після того як перервалася традиція своєрідної символіки козацького війська, довгий час на Україні, що перебувала у складі Російської імперії, питання про національну символіку не порушувалося. Ця тема з'явилася на шпальтах газет лише після першої буржуазно-демократичної революції 1905 р. Уявлення про національну символіку України поширювалося головним чином завдяки зв'язкам з Галичиною. Процес цей відбувався не без труднощів. Розгорнулася суперечка між прихильниками жовто-блакитного прапора й тими, хто волів мати за «національну краску» червону або малинову. Представники перших нагадували, що з точки зору геральдики червоний і малиновий — один і той же колір, а «червоний стяг має вже своє окреме інтернаціональне і соціально-революційне значення, і тому робити його спеціально українським національним якось і незручно і суперечно та в кінці і неможливо з огляду на суспільну диференціацію народу...»⁶³. Оскільки традиції галицького герба мало що означали для місцевого населення, шукали інших, зручніших пояснень кольорів прапора. «По газетах писали, що воно колись так було на цілій Україні, бо, мовляв, блакитна барва відбиває чудове блакитне небо українське, а жовта — вигорілий від сонця степ, чи золоті лани збіжжя, а то мало що не саме сонце»⁶⁴. Це привело до того, що перевагу почали віддавати блакитно-жовтому поєднанню. Такі прапори зустрічалися й у Галичині, що інколи пов'язують з впливом чорно-жовтого прапора Габсбургів. Крім того, тут пам'ятали і про козацьку символіку. Так, відзнакою членів гімнастичних товариств — «січей», що поширилися в Галичині після 1900 р., були малинові стрічки.

Під час першої світової війни жовто-блакитна символіка активно пропагувалася різними буржуазними організаціями, зокрема у таборах військовополонених на території Німеччини та Австро-Угорщини. Поштовхом до її поширення стала Лютнева революція 1917 р., після якої національно-визвольний рух вийшов на якісно новий рівень. 16(29) й 19 березня (1 квітня) 1917 р. у Києві відбулися великі маніфестації під такими прапорами. 12(25) березня демонстрація солдатів-українців гарнізону під жовто-блакитними прапорами відбулася у Петрограді. З такими ж символами, наприклад, брав участь у святкуванні Першого травня гарнізон Катеринослава⁶⁵.

Центральна рада утворилася на початку березня 1917 р. У травні вона висунула перед Тимчасовим урядом ряд вимог (щодо автономії України у складі Росії, українізації державних установ тощо), які В. І. Ленін охарактеризував як «найскромніші і найзаконніші»⁶⁶. Відмова Тимчасового уряду виконати ці вимоги призвела до видання Центральною радою I Універсалу і створення нею виконавчого органу — Генерального секретаріату. Українську Народну Республіку було проголошено 7(20) листопада 1917 р. Колишній голова Генерального секретаріату В. Винниченко згодом писав: «...Ми рішуче нічого не міняли в суті тої державності, що була за часів Тимчасового правительства... Ми тільки міняли національну форму її — замість біло-синьо-червоного прапора ми вішали жовто-блакитний»⁶⁷.

⁶² Там же.— С. 259—260, 262.

⁶³ Томашівський Ст. Ще в справі українського національного кольору // Неділя.— Львів, 1911.— № 34.— 3 верес.— С. 1.

⁶⁴ Скотинський Т. Український герб та прапор.— Львів, 1935.— С. 3—4.

⁶⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр.— Ужгород, 1932.— Т. 1.— С. 46, 48, 61—62.

⁶⁶ Ленін В. І. Україна і поразка правлячих партій Росії // Повне зібр. творів.— Т. 32.— С. 278.

⁶⁷ Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Ч. 2.— С. 108.

Питання про державну символіку УНР, як уже зазначалося, було порушене у вересні 1917 р. Таким чином, протягом певного часу українська символіка існувала не як державна, а виключно як національна. У цій своїй якості на даному етапі вона протиставлялася не червоному прапору революції, а прапору поваленої імперії.

Треба додати, що у той час не втратила актуальності й точка зору, за якою національним українським прапором слід вважати все ж малиновий — як у Запорізькій Січі. Пропонувалося також об'єднати усі три кольори. Перша українська військова частина, створена у травні 1917 р., — полк ім. Богдана Хмельницького — одержала малинове знамено з портретом гетьмана*.

Коли вирішувалося питання про державну символіку УНР, знову виникла суперечка про порядок кольорів. Спочатку, 18 січня 1918 р., був затверджений блакитно-жовтий військово-морський прапор у верхньому кутку з «тризубом», а у березні 1918 р. — державний, який за рішенням наполяганням М. Грушевського, що обстоював геральдичні правила, мав угорі жовту смугу. З цим, однак, не погоджувалися прихильники «блакитно-жовтого» з його історично і геральдично необоснованою, але все-таки поширеною... символікою неба над ланами...»⁶⁸. У гетьманській «Українській Державі» було встановлено, що «національний прапор держави складається із синьої й жовтої горизонтальних смуг, в центрі якого міститься золотий тризуб з хрестом...»⁶⁹. Такий порядок кольорів залишився і за Директорії. Військові формування цих державних утворень користувалися обома варіантами прапорів (подеколи з малиновою навскісною смугою), мало місце і наслідування козацьким стягам минулого.

1 листопада 1918 р. синьо-жовтий прапор було піднято на Львівській ратуші. Він став державною відзнакою утвореної через два тижні Західноукраїнської Народної Республіки. У 1920—1939 рр. на Західній Україні, яка перебувала під владою Польщі, був поширений жовто-блакитний прапор. Крайовим прапором Закарпаття в складі буржуазної Чехословаччини був установлений блакитно-жовтий. На кілька днів у березні 1939 р. він став державним. Коли Чехословаччина стала жертвою фашистської агресії, тут було зроблено спробу проголосити утворення нової держави — Карпатської України. Однак спроба ця була зірвана хортистськими військами.

Доля давніх символів

Історія примхливо розпорядилася долею старовинних прапорових барв і гербів, що в різний час почали своє життя на українських землях. Блакитна смуга з 1949 р. поєдналася з червоним кольором на державному прапорі УРСР. Золотий лев у міській брамі на синьому тлі й досі символізує місто Львів (найновіший його герб затверджено 1967 р.), а самостріл з давньої печатки магістрату став луком у сучасному гербі Києва.

Традиція червоного прапора, беручи початок у Київській Русі і наповнюючись на кожному історичному етапі новим соціально-політичним змістом, то перериваючись, то поновлюючись, тягнеться через усю історію України. Давньоруські стяги перегукуються з червоними та малиновими вищими відзнаками козацького війська і створеної ним державності, які існували до ліквідації царизмом Січі. Вже як символ пролетарського руху червоні прапори з'явилися на Україні у XIX ст. Вони майоріли над рядами демонстрантів і повстанців під

* Дві сотні цього полку під час листопадових подій 1917 р. у Києві взяли участь в обороні «Арсеналу» проти частин військового округу (Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 169—175, 350).

⁶⁸ Климкевич Р. Діяльність Михайла Грушевського...— С. 89.

⁶⁹ Цит. за: Трємбіцький В. Історичні і правні основи українського державного гербу // Правничий вісник.— Нью-Йорк, 1971.— Кн. 3.— С. 127.

час революції 1905 р., Лютневої революції і, нарешті, стали головним символом Великого Жовтня.

Жовто-блакитний прапор — відгомін старовинної територіальної символіки — з'явився як етнічний символ українського населення в Австрійській імперії під час буржуазно-демократичної революції 1848 р. У даному регіоні він виконував цю функцію загалом майже століття. 1917 року він став символом національного руху, що розвивався з особливою силою як реакція на повалення Російської імперії. У Східній Україні поєднання цих кольорів у той чи інший спосіб траплялося у традиції бойових знамен козацтва XVII—XVIII ст., яка не встигла цілком оформитися, а також у колористиці місцевих територіальних та міських гербів.

Буржуазно-демократична революція 1917 р. не розв'язала наболілих питань ні у Російській державі в цілому, ні на Україні. Українська буржуазія, яка прагнула очолити національний рух, надто пізно вийшла на політичну арену, де на роль гегемона революційних перетворень вже рішуче претендував робітничий клас. Надзвичайно коротка з точки зору історичного процесу дистанція між революціями Лютневою і Жовтневою — буржуазно-демократичною й пролетарською — не дала змоги цьому символу набути значення справді загальнонародного, оскільки найбільш революційна частина населення вже йшла під червоними прапорами міжнародної солідарності трудящих.

Обираючи жовто-блакитний прапор на роль відзнаки створюваної нею держави, Центральна рада нічого не вигадала, а використала ту етнічну символіку, яка вже існувала. Таке явище взагалі характерне для буржуазно-демократичних і національно-визвольних революцій. Долю жовто-блакитного прапора у Східній Україні під час революції і громадянської війни вирішили, з нашої точки зору, кілька факторів.

По-перше, функціонування цієї символіки було обмеженим спочатку «в просторі» (лише на Західній Україні), а потім «у часі» (період її «мирного» поширення на території Наддніпрянської України тривав, власне, менше року). По-друге, цей прапор став державним символом УНР, ще не утвердившись як загальнонаціональний, і в очах сучасників пов'язувався вже не з ідеєю національного відродження, а з конкретною політикою відповідних урядів.

По-третє, на долі жовто-блакитного прапора позначилися особливості становлення символіки Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вона відбувалася під червоними прапорами, що символізували ідею єдності пролетарів усього світу без будь-яких національних розмежувань. Про якоесь використання біло-синьо-червоного прапора, який довгий час символізував імперську Росію, а потім — буржуазну Російську республіку (Лютнева революція поклала край функціонуванню чорно-оранжево-білих кольорів царської кокарди), не могло бути й мови з огляду хоча б на те, яке значення мав цей прапор для населення національних окраїн колишньої «тюрми народів». Тому прапором Російської республіки Рад закономірно став інтернаціональний — червоний, а за цим зразком з'явилися і червоні прапори соціалістичних держав у Естонії (Естляндська Трудова Комуна), на Україні, у Білорусії, Азербайджані, Далекосхідній республіці, Грузії, Вірменії*.

Втім історія знає епізод, коли червоний і жовто-блакитний прапори поєдналися. Україна була проголошена Республікою Рад 12(25) грудня 1917 р., 17(30) грудня було створено її уряд — Народний Секретаріат, а 26 січня (8 лютого) 1918 р. Радянську владу було встановлено у Києві. Як повідомляв очевидець, на будинку, де тоді містилося секретарство у військових справах, «висів червоний прапор, але в

* Прапори Хорезмської (1920) і Бухарської (1921) народних соціалістичних республік були червоно-зеленими з використанням символіки ісламу.

куточку, зверху біля дrevка, були нашиті дві смужки — жовта і блакитна»⁷⁰.

Треба думати, що це був один з варіантів державної символіки соціалістичної української держави, сама назва якої тоді ще не усталилася (до 16 січня 1919 р. у державних документах вона називалася Українською республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, Українською Народною Республікою, Українською робітничо-селянською республікою тощо).

Декретом ВЦВК 13 квітня 1918 р. прапором Російської республіки був установлений червоний з написом «РСФСР». За цим прикладом розроблялися прапори інших радянських республік. За прийнятою на II Всеукраїнському з'їзді Рад 14 березня 1919 р. Конституцією (ст. 35) «торговельним, морським і військовим прапором» Радянської України стало червоне полотнище, у верхньому куті якого були вміщені золоті літери «У.С.С.Р.» або напис «Українська Соціалістична Східська Республіка»⁷¹ (за тодішньою вимовою).

З часом на східних українських землях жовто-блакитні прапори стали відомі лише як символіка антирадянських сил. Після возз'єднання 1939 р. ці прапори пов'язувалися вже з горезвісною діяльністю ОУН.

Власне кажучи, практично не було такого старовинного символу, який би не прагнули використати у своїх інтересах контрреволюційні діячі усіх гатунків. Це добре видно на прикладі старовинних гербових знаків.

Знак тризуба, наприклад, після перевороту 29 квітня 1918 р. привласнив «гетьман всієї України» П. Скоропадський, прикрасивши ним свою печатку, особистий герб і погони та різноманітні службові прапори «Української держави». Він не міг обійтися без цього символу хоча б тому, що його уряд змушений був і надалі користуватися для грошового обігу «знаками Державної скарбниці» УНР. В офіційних описах кредитових білетів, що їх друкував гетьманський «Державний вісник» (13 червня, 24 серпня, 1 жовтня, 28 листопада 1918 р.), даний знак спочатку найменовано «гербом У.Н.Р.», а далі — зже просто «гербом України» чи «Українським гербом». Після того як 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади, тризуб став окрасою особистої печатки «головного отамана» С. Петлюри.

Білий або чорний тризуб на синьо-жовтому тлі мали як нарукавну нашивку націоналістичні формування у складі німецько-фашистських військ. Оунівці вживали його, «прикрашаючи» лезом меча. Цей знак досі править за символ т. зв. «уряду УНРеспубліки в екзилі», «Світового конгресу вільних українців» (разом із земною кулею) та ряду інших політичних українських організацій, що діють за кордоном.

Однак у згаданій вище гетьманській печатці «тризуб» відіграв роль лише так званого «нашоломника», тобто в геральдиці — горішньої прикраси гербового зображення. Головним же елементом печатки був старовинний герб Війська Запорізького*. Він не міг не

⁷⁰ Дорошенко Дм. Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1918).— Львів, 1923.— Ч. 2.— С. 66.

⁷¹ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства РСФСР.— Харьков, 1919.— № 19.— С. 281—282.

* Цей герб, опрацьований Г. Нарбутом, у свою чергу дістав сувору оцінку відомого геральдиста В. Лукомського. «Мотивування цього герба... і сама композиція герба, на жаль, не лише не можуть бути визнані вдалимими, але швидше суперечать елементарним запитам історичного чуття та геральдичного смаку. [Ми маємо на увазі тут ледве чи доречно зображення у малюнку герба нашоломника, звичайно неприйнятне у державних гербах, та ще у стилі (?) Рюрикова (династичного) знака, який у істлякому випадку не пов'язуваний ні за духом, ні за стилем «козака з рушницею»]... Для остання, невдала як самостійна спроба компоновання герба не менш чудова щодо рафічного виконання» (Лукомський В. Нарбут як геральдичний митець.— 1925 р.

припасти до впадоби гетьманові, який намагався показати себе спадкоємцем давньої традиції. Справдилося, таким чином, застереження М. С. Грушевського, бо у цьому випадку саме і хотіли справити враження «відроджування старого». «Козакові з мушкетом» знайшли місце також на корабельному прапорі військового міністра.

На прапорі командуючого флотом у 1918 р. «побував» архангел Михаїл. Зображення ж лева під час Великої Вітчизняної війни прилаштували на петлицях дивізії СС «Галичина». Він і досі фігурує на емблемі емігрантської організації «ветеранів УНА».

* * *

В історії східнослов'янських народів, у тому числі й українського, форми державної організації неодноразово змінювалися. Кожна з них давала напрям розвитку державної символіки згідно з власним соціально-політичним змістом.

Ранньофеодальна держава Київська Русь послугоувалася особистою символікою князів — знаками Рюриковичів. Феодальна роздробленість, часті переміщення володарів по «столах» різних князівств сприяли виникненню тією чи іншою мірою усталених територіальних символів («архангела Михаїла», «лева» та ін.), розвиток яких протягом тривалого часу внаслідок відомих історичних обставин перебігав у рамках геральдичних систем інших держав — Великого князівства Литовського і Речі Посполитої.

Посилення національно-визвольного руху, оформлення нової державності у XVII ст., обставини початкового періоду перебування українських земель у складі Російської держави сприяли перетворенню символіки особливого соціального стану — козацтва — на державну й до певної міри — на етнічну, загальнонародну. У XVIII ст. ця символіка переважила за значенням стару, територіальну. Ця традиція була перервана діями самодержавства наприкінці того століття.

Розвиток національно-визвольного руху в межах Австрійської імперії, революційні події 1848 р. привели до відновлення старого герба Львівської землі, перетворення його на своєрідний національний символ. Дальшим виявом цієї традиції стало прийняття гербу ЗУНР, а в сьогоденні — відновлення історичного герба міста Львова.

Усі згадані вище символи по праву належать історичному минулому, втілюючи в собі конкретні етапи історії Давньої Русі та України. Інша справа, що геральдична діяльність Центральної ради (а згодом гетьмана і Директорії) наклала на сприйняття історичної символіки специфічний відбиток.

Замість закономірного (пропонованого М. С. Грушевським) творення нових державних символів діячі Центральної ради віддали перевагу історичному підходу до справи. Внаслідок цього знак одного й того ж накреслення відомий в історії у трьох «іпостасях»: по-перше, як варіант особистого знака давньоруського князя Володимира Святославича, що репрезентував його владу у стосунках з підлеглим населенням і у зносинах із зовнішнім світом під час його правління (980—1015); по-друге, як запроваджений 1918 р. герб певної державності; по-третє, як сталий елемент емблематики різноманітних політичних організацій цілком визначеного спрямування. Цю спробу «перекинути місток» через віки не можна вважати вдалою ні з погляду вихідних міркувань, ні з погляду її наслідків. З одного боку, знак князя Володимира не належить виключно історії жодного із східнослов'янських народів, з другого ж боку, в пам'яті багатьох людей, що живуть сьогодні, цей символ пов'язаний з подіями часів громадянської війни і дальшою діяльністю антирадянських сил. З цим мусить

Передрук на правах рукопису // Архів Інституту літератури АН УРСР, ф. 13-4, спр. 239, арк. 11—12; спр. 240, арк. 13).

рахуватися кожен, хто вбачає у «тризубі» сучасний національний символ українського народу*.

Що ж стосується жовто-блакитного прапора, то його виникнення у середині XIX ст. було з точки зору історичного процесу цілком звичайним явищем. Революційні події 1848—1849 рр. дали життя не лише йому, а й кільком іншим національним символам європейських народів, які існують й донині. Іншого прапора, який впродовж тривалого часу претендував би на роль національного символу, в українській історії не було.

Ідею національної символіки як такої у сучасних умовах немає підстав відкидати. Її існування не суперечить червоному прапорю міжнародної солідарності трудящих, як не суперечить існування і розквіт націй за соціалізму ідеям інтернаціоналізму. Ідея рівності усіх націй і народностей, політична сутність Радянського Союзу загалом і республік — його складових частин — зокрема, як держави трудящих, відбивається у діючій символіці. Це — червоні полотнища із серпом і молотом, червоною зіркою, кольоровими смугами, які відображають головним чином природні умови й багатства республік, а також символіка гербів.

Ніхто не може заперечити, що жовто-блакитний прапор не раз використовувався в антинародних цілях. У світі є чимало символів, якими різні політичні сили свого часу намагалися прикрити свої справжні наміри**. І поки національна символіка не буде інкорпорована у тій чи іншій формі в систему символіки нашого соціалістичного суспільства, вона і в майбутньому може привабити увагу нових політичних авантюристів, які таким чином сподіватимуться справити враження захисників традицій. «У функціонуванні позасвідомого особливу роль відіграє символіка, тому не дивною є підвищена емоціогенність усього, що пов'язане з національними символами. Отже, для досягнення громадського спокою, нормалізації міжнаціональних відносин доцільно зняти обмеження на вживання національної символіки, якщо вони ще зберігаються»⁷².

Національна символіка посідає гідне місце практично в усіх соціалістичних країнах, які утворилися після другої світової війни, і немає сенсу закидати, наприклад, полякам збереження прапора Пилсудського чи кубинцям — прапора Батісти. Якби перший досвід використання національної символіки у 1918 р. дістав належну оцінку і був логічно продовжений, то початок перебудови у республіці, перед якою стоїть стільки нагальних проблем у всіх сферах життя, мабуть, не супроводжувався б такими запеклими суперечками з порушеного питання.

Українська національна символіка має право на життя, як і будь-яка інша. Однак тривала занедбаність цієї царини у вітчизняній історичній науці, а також конкретні обставини розвитку української нації у минулому не дають змоги вирішити це питання негайно. Автори, зокрема, схильні підтримати висловлену у пресі думку⁷³, що

* Із символами таке трапляється. Ще страшніша доля випала хрестові із загнутими кінцями — одному з найдавніших орнаментальних мотивів у мистецтві Індії, Європи й Африки, який асоціювався колись із сонцем, схрещеними блискавками тощо. Запозичена із санскриту назва цього знаку нині викликає насамперед спогади про варварство і насильство, оскільки він був використаний німецькими фашистами як символ їхньої партії й керованої ними держави.

** Навіть священне для трудящих червоне знамено намагався використати для обману мас фашизм, зробивши червоний прапор із свастикию спочатку прапором націонал-соціалістської робітничої партії Німеччини, а потім — державним прапором у часи панування там гітлерівців.

⁷² Дементьев И. О психологии национальных конфликтов // Коммунист.— 1990.— № 1.— С. 45.

⁷³ Ткаченко В. Українська національна символіка: у пошуках форми і змісту // Молодь України.— 1989.— 2 серп.; 3 серп.

на роль символу українського народу міг би претендувати прапор, який у той чи інший відомий у світовій практиці спосіб поєднав би червоний колір з жовтим і лазуровим. Здається, що така колористика якнайкраще відбила б ідею єдності українських земель, багатовіковий героїчний і тернистий шлях народу, спадкоємність усіх періодів його історії, пам'ять про жертви, принесені ним на олтар свободи, і боротьбу за щасливе майбутнє.

Однак дарма й братися щось вирішувати за сам народ. Та й жоден короткий нарис не може претендувати на вичерпне висвітлення цієї проблеми, значення якої виходить за межі геральдики та вексилології. Відчувається необхідність широкого залучення до її вивчення наукових сил, поглибленого аналізу архівних матеріалів і музейних фондів, дослідження й розробки територіальної та міської символіки, а також символіки усіх етнічних груп, що разом з українцями становлять населення сучасної республіки, та порядку її використання з урахуванням світового досвіду у цій справі. На новому шаблі свого історичного розвитку національна символіка, очищена від політичного накипу, змогла б служити справді непорушній дружбі народів і ніколи не була б використана з облудною метою.

Одержано 24.11.89.

В условиях, когда в обществе глубоко осознается необходимость не декларированного, а настоящего решения национального вопроса, закономерно возрастает интерес и к внешним атрибутам каждого этноса, его государственности, к истории тех символов вокруг которых сплачивались, которых чтити далекие и близкие предки. Ряд вопросов, связанных с историей украинской национально-государственной символики, рассматривается в настоящем сообщении.

Ю. А. Барштейн (Київ)

Пам'ятні медалі, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни

Автор розповідає про деякі настільні пам'ятні медалі, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни, радянським воїнам-визволителям, оцінює їхні особливості.

Настільні пам'ятні медалі, присвячені Великій Вітчизняній війні, становлять інтерес передусім як документи (хоча, звичайно, деякі з них мають і художню цінність як твори дрібної пластики) *. Деякі з них, про яких ще мова не йшла, важливо представити читачеві. У цій публікації вони розміщені у хронологічному порядку.

Прекрасну бронзову медаль діаметром 65 мм, присвячену 20-річчю перемоги, створив художник В. Дронов, а виготовив у 1965 р. Ленінградський монетний двір. На аверсі на фоні сонця та його променів, що від нього відходять (як символ народження, відродження), зображений радянський воїн, який високо підняв над головою автомат. Праворуч є напис (5 рядків): «9 мая 20 лет Великой Победы 1945—1965». У центрі реверсу вміщено п'ять профільних портретних головних, повернутих ліворуч зображень учасників Великої Вітчизняної війни: представника народної інтелігенції, партизана, бійця у касці, робітника й колгоспниці. Портрети дуже тонкі, виразні, обличчя порт-

* Див., наприклад: Укр. іст. журн.— 1988.— № 2.— С. 86—97.

ретованих серйозні, вольові, сповнені гідності. Над портретами та під ними є написи. Зверху — «Слава советскому народу», а внизу — «Народу победителю».

Скромнішою є алюмінієва, вкрита лаком медаль діаметром 52 мм, присвячена 20-річчю визволення Мінська. Її створили художники І. Медведьєв та М. Йоффе, а виготовив мінський завод «Эталон». У центрі медального поля аверсу пам'ятник — Обеліск Перемоги в цьому місті, який увінчаний орденом «Перемога». Перед ним — Вічний вогонь. На другому плані (з боків) — споруди на площі. По колу напис — «1944 Минск Минск 1964». Унизу розміщені дубові гілки з написом «БССР» на невеликому підвищенні посередині. В центрі реверсу напис білоруською мовою: «Слава доблесным савецкім воінам і партызанам — вызваліцелям Мінска!»

Двадцятип'ятиріччю визволення Вінниці присвячено медаль з білого металу діаметром 63 мм. На її аверсі на фоні сонця, що сходить (як символа Перемоги), розміщене профільне, напівпогрудне зображення радянського воїна з багнетом у руці. Ліворуч по колу напис — «1944 Вінниця 1969». У центрі реверсу на тлі лаврової (ліворуч) та дубової (праворуч) гілок — рельєфна п'ятикутна зірка із серпом та молотом усередині. Під нею ювілейна дата — «25». По колу є напис — «Батьківщина пам'ятає героїв 20 березня 1944 р.»

25-річчю з дня визволення Хмельницького присвячено бронзову медаль діаметром 66 мм, на аверсі якої зображений танк на постаменті. По колу напис — «25 років визволення від німецько-фашистських загарбників». На реверсі — рельєфний, профільний вдалиї портрет Богдана Хмельницького у гетьманському вбранні з булавою в руках. По колу (внизу) напис — «м. Хмельницький».

В 1943 р. від гітлерівських окупантів було визволене місто Маріуполь. До 25-річчя цієї події у 1968 р. виготовлено алюмінієву анодовану медаль діаметром 60 мм. У центрі аверсу — графічно стилізований фрагмент території суші (міста та море), де показано напрям головного удару радянських військ у вигляді стріли. По ній зроблений напис — «Мариуполь». Над ним майорить Державний прапор СРСР. У небі — літак у піке. До району міста направлені стріли — напрям удару наших армій, що наступали. На фоні стріли — військовий корабель та дата «1943». У центрі реверсу дворядковий напис російською мовою: «25 лет». Під ними вибито п'ятикутну зірочку з променями. По колу напис — «со дня освобождения г. Мариуполя».

Медаль із сплаву білого металу діаметром 60 мм присвячено 25-річчю визволення Кам'янця-Подільського від фашистських загарбників. На аверсі — профільне зображення танка з Державним прапором Союзу РСР. Під ним напис у два рядки: римська цифра «XXV» та слово «років». По колу фраза — «визволення від німецько-фашистських загарбників». На реверсі — рельєфна панорама міста з релігійними храмами різних народів, які здавна проживають в ньому, та фортеця. На їх фоні ювілейні дати: «1944—1969». Унизу по колу напис — «Березень».

25-річчю визволення Радянської України від гітлерівських загарбників присвячено бронзову медаль діаметром 66 мм, яку створив майстер народної творчості О. Кошовий. На фоні аверсу (сонце з променями, війська, танки, гармати, літаки в небі) зображений майже наповен зріст радянський воїн в експресивній позі з автоматом у піднятій руці, який кличе на бій. У верхній половині реверсу — Державний герб УРСР. Під ним чотирирядковий напис — «25-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників». Унизу по колу медалі — дубова гілка.

Одну з медалей діаметром 64 мм з тонованого алюмінію випущено з нагоди 25-річчя з дня визволення Закарпаття від фашистської окупації. На аверсі на фоні гір та панорами міста, сонця з променя-











ми на повен зріст зображений боєць з прапором у піднятій правій руці та з автоматом — як символом закінчення війни та перемоги — у лівій. На реверсі 13-рядковий напис — «25 років визволення Закарпаття Радянською Армією від фашистської окупації та багатовікового соціального і національного гніту. Жовтень 1944—1969 м. Ужгород».

Прекрасна бронзова медаль діаметром 60 мм, котру створив гравер-медальєр Н. Филиппов, а викарбував Ленінградський монетний двір, присвячена 30-річчю перемоги Радянського народу у Великій Вітчизняній війні. На її аверсі — напівпогрудне (анфас) рельєфне портретне зображення воїна в касці з п'ятикутною зіркою. Прекрасне вольове обличчя бійця — переможця. Праворуч напис у два рядки — дати «1941—1945»; маленькі цифри для того, щоб не відвертати увагу глядача від основної фігури. На реверсі вміщено цілу композицію: Кремлівська стіна, Спаська башта Кремля та чотирирядковий напис — «XXX народу победителю — Слава». Медаль вишукана, урочиста, і цілком відповідає знаменній події в житті нашої країни.

Тридцятиріччю Великої Перемоги присвячено невелику медаль діаметром 56 мм, вкриту лаком. На її аверсі в правій половині медального поля майже на весь зріст зображений воїн з радісним виразом на обличчі та з автоматом у правій піднятій руці, плащем-накидкою за плечима. Він стоїть на фоні сонця з променями, яке символізує перемогу. На реверсі напис — «1945 XXX 1975 лет Великой Победы». Під ним — п'ятикутна зірочка, під нею — лаврова гілочка.

Одна з медалей діаметром 68 мм виготовлена з анодованого під бронзу алюмінію. Вона присвячена художникам — ветеранам Великої Вітчизняної війни з нагоди 30-річчя перемоги. Її створив С. Трошин, а виготовив Московський експериментальний комбінат Художнього фонду РРФСР. Майже все поле аверсу займає композиція — два воїна в касках та плащ-накидках на плечах. Один з них тримає в руках

прапор, на полотнищі якого вони обидва зображені, а другий — меч, опущений долу. Лівою рукою він спирається, або просто тримає щит, на якому вибито дати початку та кінця війни. Внизу на передньому плані — «Вічний вогонь». По колу напис: ліворуч «Художникам — ветеранам», праворуч «Великой Отечественной». У центрі реверсу — стилізоване рельєфне зображення прапорів, які утворюють римську цифру «XXX», та напис «лет». По колу слова — «Великой Победы 1945—1975». Медаль виконано на хорошому художньому рівні.

Одеський медальєр Б. Кушнір до 30-річчя Перемоги створив оригінальну медаль із сплаву металів діаметром 76 мм. Медальне поле аверсу займає композиція, яку станина будівельного крана ділить на дві половини. Ліворуч — зруйноване війною місто, по колу — дата закінчення війни «1945». Під композицією розміщено стилізовану квітку (як символ відродження). У правій частині вгорі — штучний супутник Землі, нижче — зображення Кремлівської башти та новобудов Москви, під ними — промислово-індустріальний пейзаж, потім — стилізоване море, сучасні лайнери на фоні споруд міста, яке відбудовується, а далі — колосся на фоні нив. По колу напис — «1975. От победы в бою — к победе в труде». На реверсі — написи на стіні рейхстагу з факсимільними підписами окремих воїнів і частин, які дійшли до нього, котрі медальєр узяв з книги Долматовського.

Одна з алюмінієвих медалей діаметром 60 мм, вкрита лаком, теж присвячена 30-річчю Перемоги. В центрі аверсу зображений орден «Перемога». По колу зроблений напис чітким рівним шрифтом, літерами, ніби накладеними одна на одну: «Слава Советскому народу — победителю 1945—1975». На реверсі — воїни Радянської Армії, що піднімають прапор перемоги над поваленим рейхстагом. Ліворуч — язика полум'я. Бійці — це відомі всьому світові М. Єгоров та М. Кантарія. Композиція динамічна.

На аверсі алюмінієвої, вкритої лаком медалі діаметром 75 мм, яку створив Штода, а виготовив Одеський ювелірний завод до 35-річчя з дня Перемоги, на фоні п'ятикутної зірки та гвардійської стрічки, розміщеної горизонтально, зображений фрагмент пам'ятника радянським воїнам у Трептов-парку в Берліні («Воїн-Визволитель»). По колу напис — «1941 День Победы 1945» з маленькими зірочками, які відокремлюють текст від дат. У центрі реверсу під «Вічним вогнем», виконаним червоною емаллю, є чотирирядковий напис — «К 35-летию Победы Советского народа в Великой Отечественной войне». Під ним — рельєфна риска, а по колу внизу — лаврова та дубова гілочки.

Друга медаль з тонованого алюмінію діаметром 57 мм теж присвячена цій даті. Її створив художник І. Гаран, а виготовили в Республіканському експериментальному виробничому об'єднанні Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. У центрі дещо заглибленого медального поля розміщено фігури жінки з мечем, який вона тримає в правій піднятій руці — фрагмент пам'ятника «Батьківщина — мати» у Волгограді на Мамаєвому кургані. По колу на невеликому підвищенні напис — «XXXV лет победы над фашистской Германией». У центрі реверсу — п'ятикутна зірка з Вічним вогнем, від якого йдуть промені. Вгорі по колу медалі ювілейні дати — «1945—1980», а з боків — лаврові та дубові гілки, зв'язані внизу стрічкою.

Одна з бронзових медалей діаметром 65 мм, яку створив А. Бургашев, а в 1978 р. виготовив Ленінградський монетний двір, присвячена 35-річчю розгрому гітлерівських військ на Курській дузі. На реверсі на фоні рельєфних ліній, які перетинають медальне поле, розміщено таку композицію: танк Т-34 розчавив ворожу бойову машину (мабуть, «Тигр»). По колу напис — «35 лет разгрома немецко-фашистских войск на Курской дуге». У центрі реверсу на фоні протитанкової гармати — воїн Радянської Армії, який кличе на бій, в наступ на во-

рога. В його лівій руці — автомат, за плечима — плащ-накидка. Зображення динамічне. Ліворуч на медальному полі дата — «1943».

Центральна рада ВФСТ «Динамо» присвятила алюмінієву тоновану медаль діаметром 72 мм 40-річчю Великої Перемоги. На її аверсі вгорі — рельєфний орден Вітчизняної війни, виконаний кольоровими емаллями. Нижче зображений автомат, що лежить на касці. Праворуч є дворядковий напис: «1941 1945», а ліворуч по колу — лаврова гілка. На реверсі зверху вміщено емблему товариства «Динамо» та напис «Центральный совет ВФСО «Динамо» 1985». Автор медалі — художник О. Снарський. Виготовило її експериментальне виробниче об'єднання «Динамо».

Ряд медалей на честь 40-річчя Великої Перемоги мають відношення до військових з'єднань. Одна з них — з латуні діаметром 57 мм. В центрі її аверсу є напис «40 лет Великой Победы» в незамкнутому вінку з лаврових гілок. На реверсі медальне поле поділене на дві половини: в лівій — п'ятирядковий напис «Гвардейское Витебское орденна Ленина Краснознаменное соединение», у правій — снаряд та артилерійська емблема. По колу внизу — гвардійська стрічка. Аверс та реверс мають облявок.

Одержано 10.02.90.

Автор рассказывает о некоторых настольных памятных медалях, посвященных событиям Великой Отечественной войны, советским воинам-освободителям, оценивает их особенности.

Питання вітчизняної історії в зарубіжній історіографії

Л. М. Мицик (Ватутіне)

Сучасна англо-американська історична література про партизанський рух на Україні (1941—1945 рр.)

В публікації робиться спроба розглянути головні тенденції сучасної англо-американської буржуазної історіографії одного з аспектів історії Великої Вітчизняної війни — партизанського руху на Україні.

Однією з центральних проблем, які привертають неослабну увагу буржуазних учених, є історія Великої Вітчизняної війни. Західна історіографія цього питання являє собою досить широкий спектр концепцій та оцінок: від часом політизованих опусів та теоретизувань об'єктивістського напрямку до найновіших, заснованих на результатах серйозних наукових досліджень. Сучасний стан буржуазної військово-історичної науки характеризується істотним розширенням її джерельної бази, що включає як матеріали національних архівів, так і численні радянські документи. Все це не могло не позначитися на загальному рівні історичних досліджень, здійснених на Заході останнім часом. Порівняно з узагальнюючими працями, які нерідко відрізняються тенденційністю та упередженим тлумаченням багатьох соціально-політичних

проблем, у цих дослідженнях значно збільшилася частка розробок «окремих», спеціальних питань історії Великої Вітчизняної війни. Вони висвітлюються значно точніше, докладніше, а головне — об'єктивніше, хоч і мають на собі відбиток консерватизму та методологічного й концептуального еkleктизму. Це зумовлює необхідність критичного аналізу сучасної західної історіографії.

В даній публікації робиться спроба розглянути головні тенденції англо-американської буржуазної історіографії одного з «окремих» аспектів історії Великої Вітчизняної війни — партизанського руху на Україні.

Інтерес західних учених до партизанського руху взагалі, і на Україні зокрема, не випадковий. Англійський воєнний історик А. Сітон підкреслював, що «психологічний вплив і використання партизанів є найважливішим аспектом сучасної війни»¹. Такі міркування дають зрозуміти підвищений інтерес зарубіжних дослідників до партизанських рухів, які стали надбанням історії.

Деякі буржуазні історики стверджують, що нібито Радянський Союз ще до війни передбачав і навіть заздалегідь готував партизанські дії. Така думка висловлюється, наприклад, у дослідженні Ч. Діксона й О. Гейльбрунна². Автори посилаються на свідчення німецького офіцера-розвідника, який нібито з радянських джерел довідався про те, що в січні — лютому 1941 р. у кількох військових округах на території СРСР проводилися великі маневри, на яких відпрацьовувалися методи ведення партизанської війни і що в них брало участь навіть цивільне населення³. Ця версія здається безпідставною і спростовується багатьма дослідниками. «Навряд чи Сталін міг би заохочувати ініціативу партизанської війни», — зауважує у книзі «Шлях до Сталінграда» Д. Еріксон, підкреслюючи, що до війни в Радянському Союзі, навпаки, проголошувалися гасла бити ворога на його власній території⁴.

Автори праці «Радянські партизани у другій світовій війні» під редакцією відомого англійського історика Армстронга, визнаючи можливість наявності до війни певного «схематичного і негнучкого» плану партизанських дій, підкреслюють водночас, що офіційно визнати такий план означало б для Сталіна та його оточення заздалегідь визнати і неминучість війни (всупереч радянсько-німецькому пакту про ненапад), і можливість тривалої окупації ворогом великих радянських територій⁵. На думку М. Купера, створення в СРСР перед війною значної внутрішньої партизанської організації з метою реалізації згаданого плану призвело б до розпалювання «індивідуалізму», зникнення «безконтрольної озброєної опозиції» частини населення сталінському режиму, особливо на Україні⁶.

Радянські дослідники визнають нині, що «у передвоєнний період проблеми організації партизанського руху в тилу ворога були розроблені недостатньо, а питання про централізоване управління діями партизанських формувань взагалі не порушувалося»⁷⁻⁸. Л. Є. Кизя, посилаючись на книгу І. Г. Старинова «Міни очікують своєї пори», зазначає, що підготовка партизанських дій не тільки не заохочувалася, і її переслідувалися навіть думки про неї. За це свого часу постраж-

¹ Seaton A. The Russo-German War, 1941—1945.— New-York; Washington, 1971.— P. XIX.

² Діксон Ч., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия.— Л., 1957.— С. 89.

³ Там же.

⁴ Erickson J. The Road to Stalingrad.— London, 1975.— P. 240—241.

⁵ Soviet Partisans in World War II.— Madison, 1964.— P. 14.

⁶ Cooper M. The Phantom War (The German Struggle against Soviet Partisans, 1941—1944).— London, 1979.— P. 12.

⁷⁻⁸ Лесняк Т. Совершенствование руководства партизанским движением // Военно-ист. журнал.— 1967.— № 7.— С. 24.

дали такі визначні радянські полководці, як Блюхер, Якір, Уборевич та ін. Очевидно, що така позиція сталінського керівництва була хибною і, зваживши на неї, Генштаб Збройних Сил СРСР був позбавлений можливості вжити належних заходів для підготовки країни до боротьби в умовах ворожого тилу.

Визначаючи причини виникнення партизанського руху на Україні, переважна більшість західних істориків віддає перевагу зовнішнім факторам, і насамперед, антигуманній діяльності фашистської окупаційної адміністрації на чолі з рейхскомісаром Е. Кохом, її політичним «промахам», якими вона, нібито, відштовхнула від себе українське населення, що спочатку вбачало в німецькій армії свою визволительку⁹. Рейтлінджер у своїй книзі «Дім, збудований на піску» досить яскраво змальовує «радісну зустріч з квітами і хлібом-сіллю», влаштовану українським населенням гітлерівським окупантам, колони «добровільних військовополонених»¹⁰. Така «прихильність» до окупантів пояснювалася, на думку західних дослідників, непопулярністю на Україні радянського ладу¹¹ та великодержавною політикою Москви щодо інших народів Радянського Союзу, «приречених історією не любити один одного і не довіряти один одному»¹².

Проте німецький окупаційний режим, масові репресії щодо українського населення викликали з боку останнього хвилю опору гітлерівцям. Ця концепція не оригінальна і за суттю своєю є модифікацією висловлювання Геббельса з його щоденника, що датується 25 квітня 1942 р.: «Спочатку населення України цілком схильно дивилося на фюрера як на рятівника Європи і щиро вітало німецьку армію. За кілька місяців ставлення до нас різко змінилося. Ми надто боляче вдарили по росіянах, особливо по українцях, круто поведячись з ними. Ляпас не завжди є переконливим доказом, і це стосується як українців, так і росіян»¹³. Даної точки зору дотримується нині більшість західних істориків¹⁴. Так, А. Даллін, наприклад, зазначає, що ставлення гітлерівців до військовополонених і цивільного населення на Україні було настільки «нешадним, що дедалі більша кількість простих людей віддавала перевагу небезпечностям партизанської війни перед «мирним життям» при німцях»¹⁵. На думку Купера, «...без німецького варварства радянський партизанський рух мав би бути мертвонародженням»¹⁶. Документи свідчать про те, що партизанські групи та цілі загони в багатьох районах України були сформовані ще до приходу фашистських окупантів. Земля під ногами загарбників загорілася відразу ж, на самому початку їх віроломного нападу.

Аналізуючи причини виникнення партизанського руху, більшість зарубіжних дослідників значно звужує поняття патріотизму як рушійної сили народної боротьби, штучно гіпертрофуючи лише національні аспекти цього суспільного явища і тим самим ігноруючи його класовий характер. Ч. Тайер у книзі «Партизанська війна» пише: «Традиційною або історичною «причиною» партизанських рухів завжди була необхідність вигнати загарбника та вмотати його сили... Російські партизани билися переважно не для того, щоб захистити радянську

⁹ Lucas J. War on the Eastern Front, 1941—1945 (The German Soldier in Russia).— London, 1979.— P. 13; 28—29.

¹⁰ Reitlinger G. The House Built on Land (The Conflicts of German Policy in Russia, 1939—1945).— London, 1960.— P. 21.

¹¹ Stokesbury J. L. A Short History of World War II.— London, 1981.— P. 156.

¹² Cooper M. Op. cit.— P. 2—3.

¹³ Диксон Ч. О., Гейльбрунн О. Указ. соч.— С. 37.

¹⁴ Bethell N. Russia Besieged (World War II).— Alexandria, 1977.— P. 78—90; Lucas J. Op. cit.— P. 29—30; Manning Cl. A. XX Century Ukraine.— New-York, 1951.— P. 139, 142.

¹⁵ Dallin A. German Rule in Russia, 1939—1945: A Study of Occupation Policies.— London; New-York, 1957.— P. 74.

¹⁶ Cooper M. Op. cit.— P. 1.

систему, а щоб вигнати окупантів з рідної російської землі»¹⁷. І це не виняткове твердження. Д. Лукас, наприклад, зазначає, що, організуючи партизанський рух, ВКП(б) та Радянський уряд згуртували людей не навколо ідей Маркса і Леніна, а апелювали до глибоких інстинктів патріотизму¹⁸. Останній же, за визначенням Хауелла, був «просто національною гордістю, цілком аполітичною, яка стала ефективною у боротьбі проти Гітлера тому, що Гітлер був чужоземним тираном»¹⁹.

Однак, навіть визнаючи нині факти глибоких деформацій соціалізму в умовах культу Сталіна, ми навряд чи маємо підстави заперечувати, що справа захисту національної незалежності Батьківщини була для основної маси українського народу невіддільною від захисту Радянської влади, в ідеали якої він вірив.

Для частини дослідників, зокрема Рейтлінджера, боротьба народних месників — це «селянський анархічний рух, подібний до повстань Разіна і Пугачова»²⁰. Аналогічну точку зору поділяє і Дж. Стоуксбері у своїй недавно виданій «Стислій історії другої світової війни»²¹.

Однак більшість спеціалістів дотримується іншої думки. «Радянська легенда про великий партизанський рух, який виник стихійно відразу ж з початком війни, — цілковитий міф»²², — пише Лукас. Він вважає, що народна боротьба всупереч намірам і настроям більшості українського народу була інспірована прорадянськими елементами. Цю ж концепцію обстоює і Армстронг, для якого партизанський рух на Україні «скоріше результат зусиль тисяч прибічників Радянської влади, які під час війни опинилися на окупованій території або були спеціально послані для організації опору окупантам»²³. Це твердження дає підставу Армстронгу зробити висновок про те, що «партизанський рух є прикладом недобровільного руху опору...», який «не міг би розвиватися без радянської допомоги і керівництва»²⁴.

Такий підхід неминуче ставить перед західними дослідниками питання про роль Комуністичної партії в організації та розвитку народної боротьби на Україні. У відповідях на нього автори виявляють виняткову однаковість, безапеляційно протиставляючи в цих процесах трудящі маси ВКП(б). «Партії, — зазначає Лукас, — була надана честь організувати і направляти партизанські дії, в той час як честь самих партизанів... полягала в тому, щоб боротися»²⁵. Армстронг вважає, що члени партії протягом війни залишалися в партизанському русі елітарною групою²⁶, яка виступала «скоріше як інструмент радянського контролю, ніж рушійна сила»²⁷. Купер та Еріксон у своїх дослідженнях вказують на активну участь у комплектуванні партизанських загонів органів державної безпеки, причому, за їх твердженнями, запекла «боротьба за владу» між представниками партійного апарату та апарату НКВС призводила до безладдя і навіть «ледве не зруйнувала партизанський рух»²⁸. Залишимо на совісті названих авторів ці твердження, не підкріплені належною аргументацією.

Англійські та американські історики активно розробляють і таку проблему, як відносини між цивільним населенням і партизанами. Вже

¹⁷ Thayer Ch. Guerrilla.— New York; London, 1964.— P. 15.

¹⁸ Lucas J. Op. cit.— P. 13.

¹⁹ Howell E. M. The Soviet Partisan Movement, 1941—1944.— Washington, 1956. P. 112.

²⁰ Reitlinger G. Op. cit.— P. 230—231.

²¹ Stokesbury J. L. Op. cit.— P. 196—197.

²² Lucas J. Op. cit.— P. 60—61.

²³ Soviet Partisans in World War II.— P. 136—137.

²⁴ Ibid.— P. 337.

²⁵ Lucas J. Op. cit.— P. 69.

²⁶ Soviet Partisans in World War II.— P. 145.

²⁷ Ibid.— P. 172.

²⁸ Cooper M. Op. cit.— P. 14—15; Erickson J. Op. cit.— P. 245—246.

згадувана версія про «радісну зустріч» гітлерівських окупантів на українській землі еволюціонує у концепцію ворожого ставлення місцевих жителів до народних месників на початку війни. Так, Армстронг вважає, що населення звичайно дивилося на партизанів як на головорізів, що борються за марну справу, або як на професійних комуністів, що мають свою частку у прибутках режиму»²⁹. Аналогічну точку зору поділяють Купер, Далін, Еріксон та інші дослідники³⁰. Лукас навіть називає партизанський рух «брудною війною», доводячи, що народні месники нібито були ворогами не тільки гітлерівців, а й свого народу, який «прийняв окупаційний порядок»³¹.

Однак логіка неминуче приводить багатьох істориків, у тому числі й Армстронга, до висновку про те, що партизанський рух в СРСР «не міг би мати успіху без того, щоб рано чи пізно не завойувати на свій бік значну частину місцевих жителів»³². Про обґрунтованість такого висновку свідчать численні факти саботажу економічних заходів окупантів з боку українських трудящих, створення ними груп сприяння партизанам, збройних загонів самооборони і партизанських резервів.

Буржуазні історики порушують і таке питання, як спонукальні мотиви участі різних верств населення у партизанському русі. На думку авторів праці «Радянські партизани у другій світовій війні», українські робітники під час окупації потрапили у скрутне матеріальне становище, а у представників інтелігенції, як «держателів акцій радянського режиму», «кар'єра опинилася під загрозою»³³. Це і спонукало їх до партизанської боротьби.

Однобічність такого теоретизування найбільш рельєфно виявляється при висвітленні питання про роль українського селянства у партизанському русі. За висловом А. Далліна, воно було «ахіллесовою п'ятою радянської системи» через незадоволення колгоспним ладом — плодом сталінської колективізації³⁴. На думку Армстронга, українські селяни «були практично мислячими опортуністами, готовими терпіти німецький режим, якщо з нього можна мати економічні вигоди. Німецька окупаційна політика розвіяла більшість їхніх надій... У середині партизанського руху селяни залишалися відокремленою групою. Вони становили майже дев'ять десятих так званих «примусово завербованих»... Вони хотіли залишатися нейтральними, але це, певна річ, було неможливо. Внаслідок цього, не відмовляючись від жодного із своїх головних прагнень, вони дали можливість залучити себе до партизанського руху, де склали пасивну, позбавлену запалу групу»³⁵. Якщо зважити на наведені твердження, виникає запитання: чим пояснити бойову активність партизанських формувань, на якій наголошується у того ж таки Армстронга, коли 40—50% їх складу становила «пасивна» маса «примусово завербованих» селян? Очевидно те, що партизанський рух на Україні став результатом свідомого неприйняття величезною більшістю населення всього, що принесли з собою гітлерівські окупанти.

Англійські та американські дослідники приділяють велику увагу аналізу ефективності боротьби радянських партизанів, визнаючи виставами Лукаса, що «життєво важливу роль, яку вони відігравали під час війни, не можна переоцінити»³⁶. Однак це визнання має під со-

²⁹ Soviet Partisans in World War II.— P. 322.

³⁰ Cooper M. Op. cit.— P. 18; Dallin A. Odessa, 1941—1944: A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule.— Santa Monica (Cal.), 1957.— P. IX—X; Erickson J. Op. cit.— P. 247.

³¹ Lucas J. Op. cit.— P. 63.

³² Soviet Partisans in World War II.— P. 337.

³³ Ibid.— P. 142—143.

³⁴ Dallin A. Odessa, 1941—1944.— P. 403.

³⁵ Soviet Partisans in World War II.— P. 141—142.

³⁶ Lucas J. Op. cit.— P. 60.

бою часом протилежні міркування. Лише незначна частина західних істориків наголошує на істотному воєнно-стратегічному значенні партизанської боротьби. Діксон і Гейльбрунн, посилаючись на численні німецькі джерела, вказують на те, що діяльність загонів народних месників значною мірою сприяла тому, що німецька армія втрачала свою боездатність та ударну могутність³⁷⁻³⁸.

Досить високу оцінку стратегічного значення партизанських операцій дає і Фуллер. «На неосяжних просторах, які перетинають нескінченні залізниці, партизанські загони відігравали таку саму роль, як підрозділи підводних човнів»,— писав він³⁹.

Однак, навіть визнаючи значний розмах бойової діяльності народних месників, буржуазні дослідники вважають, що він був зумовлений не силою опору цивільного населення, а слабкою підготовкою окупаційних військ. На думку Хауелла, «німці недостатньо розробили заходи по контролю над своїми безпосередніми тиловими районами і по охороні своїх ліній комунікацій»⁴⁰.

Переважає більшість істориків Заходу применшують стратегічну ефективність партизанських дій, особливо на початку війни. Так, Купер намагається довести, що «аж до літа 1943 року в будь-якій частині України партизани були не більш як швидкоплинною незручністю»⁴¹. Цю точку зору поділяє і Хауелл. Він іде навіть далі, стверджуючи, що і в 1943 р. після перемоги під Курськом партизанські загони нібито «ніколи не паралізували залізничних ліній; ніколи не блокували шляхів німецького відступу; і цей відступ ніколи не перетворювався в безладну втечу, залишаючись мабуть скрізь під німецьким контролем»⁴². До названих істориків приєднує свій голос і Лукас, який робить спробу спростувати істотний вплив партизанської війни на стратегічну ситуацію на фронті, в тому числі і факт координації дій між партизанами та Червоною Армією. Він зазначає, що «відбувся лише один наступ влітку 1944 року, в якому успіху було досягнуто шляхом комбінації ударів Червоної Армії та партизанських сил»⁴³.

Безперечно, форми і методи партизанської війни залежать від багатьох умов, у тому числі й географічного середовища. Тому цілком зрозуміло, що, скажімо, в степових районах України дії великих загонів значною мірою сковувалися відсутністю природного маскування, наприклад, лісу. Звідси стають неможливими оперативний маневр і тактична передислокація. Ці абсолютно логічні міркування наводить Армстронг, посилаючись на трагічний досвід партизанських загонів, які діяли в нижній течії Дніпра, в районі Нікополя та Новомосковська восени 1941 р. Карателі завдали там народним месникам болючого удару. Однак це навряд чи може бути підставою для висновку, який робить Армстронг. Він пише, що з кінця 1941 р. діяльність партизанів у цьому регіоні цілком припинилася і він став «одним із самих мирних районів під німецьким контролем у Східній Європі»⁴⁴. Дослідник ігнорує численні факти, які свідчать про відновлення вже весною 1942 р. партизанських дій на Дніпропетровщині та Запоріжжі⁴⁵. Не викликає заперечень і думка Армстронга про те, що районами найактивнішої боротьби партизанів стали ліси та болота українського Полісся й гори Криму, тому що вони були не лише природною фортецею з багатими можливостями для маскування, а й джерелом харчування та постійним місцем дислокації партизанських загонів.

³⁷⁻³⁸ Діксон Ч. О., Гейльбрунн О. Указ. соч.— С. 82.

³⁹ Цит. за: Соорег М. Op. cit.— P. VIII.

⁴⁰ Howell E. Op. cit.— P. 203.

⁴¹ Соорег М. Op. cit.— P. 17.

⁴² Howell E. Op. cit.— P. 205.

⁴³ Lucas J. Op. cit.— P. 60.

⁴⁴ Soviet Partisans in World War II.— P. 646.

⁴⁵ Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза.— Киев, 1956.— С. 95—96.

І досить голосливо звучать його твердження (до яких приєднується і Купер), що складні топографічні умови Кримських гір, а також співробітництво з гітлерівцями частини місцевого населення — татар, нібито зробили дії партизанів у Криму малоефективними.

Певне місце в англо-американській історіографії війни займає 1943 р., який став періодом великих битв і походів, видатних бойових перемог партизанів України. Особливу увагу дослідники Заходу приділяють рейдам найбільших партизанських формувань на Правобережну Україну, і насамперед, легендарному Карпатському походу з'єднання С. А. Ковпака. Поряд з тенденцією применшити значення цього рейду з воєнної точки зору спостерігається й інша — наголосити на значенні політичному. Армстронг, Купер, Хауелл та інші дослідники обстоюють думку, що саме партизанський рух (і Карпатський рейд — додаткове тому свідчення) зберіг у психології населення окупованих районів України усвідомлення безперервності існування радянського ладу. Так, Купер вважає, що сталінське керівництво під час війни, як і в 30-ті роки, мало на меті довести, що «нікому недозволено привчити себе до думки, ніби з Радянською владою покінчено. Партизани досягли цієї мети; вони були представниками радянського режиму, свідченням того, що ні він, ні його ідеологія не зазнали поразки, а, навпаки, активно діють проти ворога та його пособників»⁴⁷.

Аналіз сучасного стану англо-американської історіографії партизанського руху на Україні дає цілковиту підставу стверджувати, що ця тема залишається в центрі уваги значної частини дослідників Заходу. Незважаючи на певну тенденційність та однобічність деяких концепцій, більшість авторів змушена визнати, що партизанський рух — це складне, багатогранне історичне явище, яке потребує глибокого і всебічного вивчення.

Одержано 12.02.90

В публикации делается попытка рассмотреть главные тенденции современной англо-американской буржуазной историографии одного из аспектов истории Великой Отечественной войны — партизанского движения на Украине.

⁴⁷ Соорер М. *Op. cit.* — Р. 9.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Ю. О. Курносів (Київ)

Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х — першій половині 60-х рр.

У процесі розкриття цієї теми вчитель зосереджує увагу учнів на значенні XX з'їзду партії для демократизації суспільства, удосконалення партійного і державного керівництва, на рішеннях жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС. Учитель ознайомлює учнів із станом індустріального виробництва на Україні, з проблемами розвитку сільського господарства, методами господарського управління, що запроваджувалися у той час, заходами у сфері добробуту народу.

Почати виклад можна з констатації того факту, що на середину 50-х років майже усі сфери життя суспільства ще повною мірою були позначені сталінізмом. Свідомість переважної більшості людей підпорядковувалася стереотипам, які десятиріччями насаджувалися адміністративно-командною системою, і мали на меті тримати народ у покорі. Багато безвинних людей ще з 30-х років поневірялися в таборах. Радянське суспільство було ізольовано від зовнішнього світу.

Складним було економічне й соціальне становище України, як і інших республік СРСР. Напівзруйнованим після колективізації та війни, практично закріпаченим залишалося село, технічно відсталою була промисловість, мав місце найгостріший дефіцит житла, низьким був життєвий рівень народу. Подорожуючи влітку 1955 р. від Кременчука до Запоріжжя, О. Довженко занотував у своєму щоденнику: «Невесела прістала перед моїми очима Україна. Міста бідні, убогі, Чигирин, Новогеорґієвка, Кременчук, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ — пилюка, вибоїни, дороги погані, люди сірі, стурбовані, виснажені»¹.

Отже, необхідні були кардинальні зміни у соціально-економічному та суспільно-політичному житті. На цьому шляху визначною подією став XX з'їзд КПРС, який відбувся 14—25 лютого 1956 р. Його рішення спрямовувалися на докорінні зрушення у промисловості і сільському господарстві, науці і культурі. Значна увага приділялася розвитку соціалістичної демократії, запровадженню принципів мирного співіснування двох світових суспільно-політичних систем.

Значимість XX з'їзду партії багато в чому визначалася особистістю М. С. Хрущова — неординарного політичного діяча. Він щиро прагнув внести зміни в застарілий політичний і економічний механізм, поліпшити життя людей, дати їм мир. Хрущов мужньо викрив культ Сталіна, що поклато початок оновленню радянського суспільства. На його рахунок було чимало добрих справ. Однак, будучи продуктом своєї епохи, він не наважувався далеко відійти від її канонів і навіть продовжував використовувати деякі з них у своїй практичній роботі.

Важливим фактором, що позитивно позначився на стані суспільно-політичного життя, була ліквідація концтаборів, в результаті чого визволено сотні тисяч жертв сталінського терору, в тому числі й з України. Багато з тих, хто повертався після багатьох років поневірянь і нелюдських умов життя, були людьми з поламаною долею, що викликало у молодого покоління певну зневіру у справедливість та соціальну захищеність.

¹ Правда.— 1989.— 11 сент.

Проголошений XX з'їздом партії курс набирив сили, згуртував його прибічників як з числа рядових комуністів, так і членів Центрального Комітету, усіх трудящих. Водночас у Президії ЦК почала оформлятися група, насамперед з числа в недалекому минулому найближчого оточення Сталіна, яка вважала, що М. С. Хрущов у викритті сталінських злочинів зайшов надто далеко і тому його слід замінити В. М. Молотовим і навіть заарештувати. Назрівала, таким чином, криза влади. Однак особиста мужність і твердість поведінки М. С. Хрущова, підтримка його більшістю членів ЦК, у тому числі першим секретарем ЦК Компартії України О. І. Кириченком, а також армією і КДБ перешкодили групі В. М. Молотова, Л. М. Кагановича, Г. М. Маленкова та Д. Т. Шепілова добитися свого. Червневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС засудив учасників угруповання й усунув їх від керівних партійних і державних посад.

Загроза зміни політичної лінії партії викликала обурення радянських людей. На заводах і фабриках, в установах, наукових і навчальних закладах відбувалися збори і мітинги, на яких трудящі засудили розкольніцьку діяльність антипартійної групи. Так, на зборах активу Києва токар заводу «Червоний екскаватор» В. К. Семинський і поет Микола Бажан, інженер механічного заводу В. А. Степанченко і заслужений артист УРСР С. Д. Козак гаряче вітали рішення Пленуму ЦК КПРС, підкреслювали необхідність єднання партійних рядів². Обурення розкольніцькою діяльністю групи висловили інтелігенція Львова, трудовий колектив Миколаївського заводу ім. Носенка³.

Цей перелік можна продовжити. Однак слід відзначити, що в цій широкій кампанії засудження неабияку роль відіграла й така вже звична заорганізованість, яка санкціонувалася і дозувалася відповідними директивними органами. Про це свідчать, зокрема, відгуки на рішення жовтневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС про усунення з посади члена Президії ЦК КПРС, міністра оборони СРСР героя Великої Вітчизняної війни Г. К. Жукова — людини, яка відіграла вирішальну роль у розгромі сталінських поплічників. Офіційна версія відставки — насадження свого культу в армії, згортання роботи військових політорганів — не могла приховати її дійсної причини: М. С. Хрущов побоювався «сильної» особи як можливого конкурента. Однак мітинги і збори трудящих на підтримку рішень пленуму цього разу, всупереч традиції, не організовувалися. Враховувалося, що у свідомості радянських людей ім'я Г. К. Жукова нерозривно поєднувалося з перемогою у Великій Вітчизняній війні. Тому на Україні засудження славетного маршала-полководця було доручене тільки представникам вищого керівництва республіки на ряді обласних партійних активів.

Рішення червневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС свідчили про перемогу ідей XX з'їзду партії, а жовтневого того ж року — про певне коригування політичного курсу, початок фактичного відходу від дальшої демократизації.

Це проявлялося в тому, що М. С. Хрущов, багато зробивши для подолання культу особи Сталіна, поступово і сам опинився в полоні цієї небезпечної хвороби, якій сприяли і його найближче оточення, і партійне керівництво на місцях. Так, у виступах на з'їздах Комуністичної партії України, на пленумах її ЦК, на республіканських і місцевих активах певний час звучало просто: «товариш М. С. Хрущов». З часом це словосполучення набуло такого вигляду: «особисто товариш М. С. Хрущов»⁴. Невдовзі М. С. Хрущов представ як «вірний ленінець»⁵, а у виступі секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького — як «видат-

² Рад. Україна.— 1957.— 5 лип.

³ Там же.— 7 лип.

⁴ Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України: Матеріали з'їзду.— К., 1959.— С. 82.

⁵ XXI з'їзд Комуністичної партії України: Матеріали з'їзду.— К., 1960.— С. 136.

ний державний діяч, великий гуманіст, невтомний організатор і трудівник, вірний більшовик-ленінець»⁶.

Далі вчитель має розповісти про те, що в той час робилися численні спроби на основі рішень з'їзду здійснити реформи у багатьох сферах життя, насамперед по відновленню ленінських норм партійного і державного керівництва. Одні з них були обгрунтовані, інші готувалися поспіхом, іноді без достатніх підстав. Проте всі вони практично одногласно схвалювалися. Організація всенародної підтримки всього, що робила партія і уряд, продовжувалася з дедалі більшою настійністю, в тому числі й на Україні. Так було тоді, коли приймалася третя Програма КПРС, в якій правильно було сформульовано основні теоретичні й політичні установки, однак містилося й немало непродуманих положень, конкретних цифр і передбачень. Із «захопленням» зустрів народ проголошення курсу на розгорнуте будівництво комунізму. Одночасно підтримувалося широке запровадження громадських засад у різних сферах господарського, політичного і культурного життя, хоча суспільство до цього ще не було готове.

Усі ми звикли до стереотипних лозунгів: «Ради — школа управління для сотен тисяч і мільйонів трудящих», «Профспілки — школа комунізму», «Комсомол — самодіяльна громадська організація молоді». Однак люди не могли не бачити, що, незважаючи на певну активізацію діяльності та ініціативи цих органів і організацій під впливом ідей ХХ з'їзду, їх самостійність дедалі більше обмежувалася, а реальні права залишалися в руках партійно-державного апарату, який сприймав лише ті зміни, які відповідали його інтересам.

Так, усі делегати ХХІІ з'їзду партії (1961 р.) проголосували за утвердження Статуту КПРС, який передбачав оновлення на кожних чергових виборах складу ЦК і його Президії не менш як на чверть і обрання членів керівних партійних органів лише на три строки підряд, а секретарів первинних парторганізацій — не більш як на два скликання. Ці положення мали сприяти запобіганню можливостей для виникнення нового культу, були спрямовані проти тих працівників, які втрачають почуття відповідальності перед партією і народом. Та, на жаль, ці внутріпартійні політичні гарантії не вдалося провести у життя. Вони зустріли дружній опір партійної бюрократії — від членів Президії ЦК КПРС й до бюро первинних парторганізацій, а згодом взагалі були зняті. Не вдалося також скасувати ряд привілеїв бюрократичного апарату — додаткових грошових конвертів, безплатних санаторіїв, пайків, широкого використання персональних службових автомобілів та ін.

Реформаторська діяльність була непослідовна. Зокрема, це простежується на рішенні про перебудову партійних органів за виробничим принципом, що було прийняте на листопадовому (1962 р.) Пленумі ЦК КПРС. Слідом за партійними на промислові і сільські було розділено радянські, профспілкові і комсомольські органи. Вже тоді багатьом було ясно, що подібна реорганізація викличе чимало ускладнень у повсякденній роботі, завдасть шкоди справі. Однак грудневий (1962 р.) Пленум ЦК Компартії України у своїй постанові схвалив це рішення, назвавши його новим яскравим зразком революційної творчості⁷. А менше ніж через два роки, як тільки ініціатора цього нововведення було зміщено з найвищих посад у партії і уряді, листопадовий (1964 р.) Пленум ЦК Компартії України «повністю схвалив постанову Пленуму ЦК КПРС про повернення до ленінського принципу побудови партійних організацій»⁸.

В ході уроку слід розповісти про передумови і наслідки жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС, про те, що розпочаті реформи не підкріплювалися глибинними демократичними перетвореннями, а це зводило нанівець усі прогресивні починання. Великі надії, породжені ідеями ХХ

⁶ Там же.— С. 123.

⁷ Комуністична партія України в резолюціях...— Ч. 2.— К., 1977.— С. 730, 732.

⁸ Там же.— С. 787.

з'їзду КПРС, поступово змінювалися скептицизмом, а то й відвертим гірким розчаруванням.

Отже, назривала необхідність змін, вона мала як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Виявилось, що суспільство було ще не готове до відновлення ленінських норм і порядків у партії та державі й значною мірою не сприймало викриття культу Сталіна. В самому партійному і державному керівництві ще було чимало вихованців попередньої епохи. Та й сам М. С. Хрущов, засудивши сталінське єдиновладдя, зберігав авторитарну форму правління.

У верхніх ешелонах влади під виглядом найвищих інтересів партії і держави поступово готувалося усунення М. С. Хрущова, але за цим крилися особисті інтереси і надії деяких представників партійного керівництва, зокрема Л. І. Брежнєва. Саме він, маючи високі повноваження в Секретаріаті ЦК КПРС, розставив на багатьох найважливіших ділянках роботи свої кадри, насамперед з Дніпропетровщини й Молдавії. І коли в жовтні 1964 р. вони підготували й скликали Пленум ЦК КПРС, Сулов у своїй доповіді звинуватив Хрущова у багатьох прорахунках, відповідальність за які, природно, мав нести не тільки він, а й усе тодішнє керівництво партії і держави. Змовники досягли своєї мети — М. С. Хрущова було звільнено з посад Першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР, а Першим секретарем ЦК обрано Л. І. Брежнєва.

Неабияку роль у цій боротьбі за владу відіграли деякі представники як попереднього, так і тогочасного партійного керівництва України. За усунення М. С. Хрущова активно виступав М. В. Підгорний, висунутий перед цим на відповідальну посаду у Москву. На бурхливому засіданні Президії Центрального Комітету, що передував Пленуму ЦК, одним з перших емоційно викривав главу партії і уряду П. Ю. Шелест, якого за підтримкою М. С. Хрущова у 1962 р. було обрано секретарем, в 1963 р. першим секретарем ЦК Компартії України, а згодом — кандидатом у члени Президії ЦК КПРС.

З того часу в республіці більш як на два десятиріччя здійнялася інспірована хвиля методичної, цілеспрямованої критики хрущовського валянтаризму й суб'єктивізму, кампанія, яка охопила всі соціальні групи й верстви населення. А через чверть століття той же П. Ю. Шелест скаже, що необхідності у зміщенні Першого секретаря ЦК не було, і він дуже шкодує, що доклав до цього свою руку, взагалі ж М. С. Хрущов був великим другом українського народу⁹. Це не тільки запізніле каєття, а й свідчення морального обличчя тих, хто опинився тоді у кермі партії і держави, хто сприяв поразці першої історичної атаки на сталінізм.

Зміна влади була відчутним ударом по курсу XX з'їзду партії. Однак цей короткий проміжок часу став цілою епохою, яка породила ціле покоління нових, соціально активних людей, особистостей, які на повний голос заявили про себе у другій половині 80-х рр., стали опорою революційних змін.

Пристаючи до викладу матеріалу про соціально-економічний розвиток республіки, вчитель має підкреслити, що курс на демократизацію суспільного життя виявився і в пошуках найбільш оптимальних шляхів розвитку економіки. Українська РСР на середину 50-х рр. займала значне місце в єдиному господарському організмі країни. Вона перетворилася на потужну металургійну і паливну базу СРСР, один з найбільш розвинутих районів машинобудування. В результаті зусиль робітників, учених, інженерно-технічних працівників Україна в 1957 р. по виробництву чавуну на душу населення випередила всі капіталістичні держави світу, в тому числі США. За видобутком вугілля вона вийшла на друге місце в світі, а за виробництвом сталі — на третє¹⁰.

⁹ Правда.— 1989.— 11 сент.; Аргументы и факты.— 1989.— № 2; Комсомольское знамя.— 1989.— 17 сент.

¹⁰ Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України.— С. 11.

Однак якісні показники цієї продукції не відповідали кількісним. За затратами матеріальних і трудових ресурсів на одиницю продукції та рядом інших показників промисловість республіки помітно відставала від капіталістичних держав.

Таким чином, перед Українською РСР, як і всією країною, настійно поставали завдання по прискоренню науково-технічного прогресу як одного з головних важелів дальшого поступального руху. Тому впровадженню досягнень науки і техніки, прогресивної технології і передового досвіду почало приділятися більше уваги. Однак цього було недостатньо, що добре розуміло чимало вчених республіки. Випереджаючи час, харківський професор-економіст О. Г. Ліберман у 1963 р. звернувся до М. С. Хрущова з листом, в якому сміливо запропонував відкинути догматичні установки радянської економічної доктрини і запровадити випробувані світовою практикою принципи матеріальної оцінки результатів праці людини — госпрозрахунку, товарно-грошових відносин. Та ці думки професора, хоча й були надруковані в «Правде», не знайшли підтримки політекономів-догматів.

Україна залишалася одним з основних виробників сільськогосподарської продукції — найважливіших продуктів харчування для населення й сировини для промисловості. В ті роки було покладено початок перелому у розвитку сільського господарства. В результаті реалізації рішень вересневого (1953 р.) та інших Пленумів ЦК КПРС дещо зміцніла матеріально-технічна база сільського господарства республіки, почало змінюватися на краще ставлення до трудівників ланів і ферм. Було скасовано фактичне прикріплення селянства до місця проживання й роботи, колгоспники одержали паспорти і можливість самостійно вирішувати, де їм жити й до чого докладати свої руки. Робилися перші спроби впровадження господарського розрахунку. Почали застосовуватися нові технології, заохочувався зарубіжний досвід.

Необхідно розповісти учням про причини труднощів у сільському господарстві. Так, треба вказати, що вже в другій половині 50-х рр. на Україні було досягнуто певного зростання виробництва продукції рослинництва й тваринництва¹¹, за що республіка і 15 її областей в 1958 р. були нагороджені орденами Леніна, а багатьом працівникам сільського господарства присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, десятки тисяч трудівників села одержали ордени і медалі СРСР. Така злива нагород не дала можливості тодішньому керівництву України критично оцінити ті досить скромні й несталі здобутки й на семиріччя 1959—1965 рр. було заплановано нереальні темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції. До того ж, з трибуни XX з'їзду Компартії України перший секретар її ЦК М. В. Підгорний взяв зобов'язання виконати завдання семирічки в галузі сільського господарства за 5 років, а багато колгоспів і радгоспів й навіть районів — за ще коротші строки¹².

Однак ці плани не було виконано навіть за 7 років¹³. Для цього було багато причин. Насамперед плани були нереальними, чимало недоліків і непродуманих рішень допускалося в організації сільськогосподарського виробництва. Так, негативну роль відіграло то укрупнення, то розукрупнення колгоспів, злиття або ліквідація так званих перспективних сіл, не завжди обгрунтованим було перетворення колгоспів у радгоспи. Не проводилася належна робота по впровадженню у виробництво досягнень науки і передового досвіду. Значних труднощів завдали також засуха 1963 р. і спроба скасувати травопільну систему. Ще недостатніми залишалися капіталовкладення у сільське господарство.

¹¹ Там же.— С. 12.

¹² Там же.— С. 23.

¹³ Народне господарство Української РСР в 1970 році: Стат. щорічник.— К., 1971.— С. 218, 245.

Партійні рішення щодо розвитку галузі нерідко приймалися не на економічній основі, а вольовим шляхом. Так, значних фінансових труднощів зазнали господарства, особливо економічно слабкі, в результаті впровадження у життя рішень лютневого (1958 р.) Пленуму ЦК КПРС про реорганізацію МТС у ремонтно-технічні станції і обов'язковий викуп колгоспами техніки, яка належала МТС. До цього додавалися витрати на її ремонт і зберігання, оплату праці механізаторів та інженерно-технічного персоналу, придбання нової техніки, до того ж, за підвищеними цінами. Зростала також вартість запасних частин до сільськогосподарської техніки, мінеральних добрив, комбікормів й одночасно знижувалися ціни на продукцію сільського господарства. Отже, і неозброєним оком було видно, що прибутки колгоспів мали значно зменшитися, а їхня економіка та фінанси досягти критичного стану.

Водночас на березневому (1958 р.) Пленумі ЦК Компартії України відзначалося, що постанова Пленуму ЦК КПРС збагатила марксистсько-ленінське вчення про будівництво комунізму і має велике політичне й народногосподарське значення для дальшого розвитку соціалістичного сільського господарства і всієї країни¹⁴. Згодом довелося вживати надзвичайних заходів, щоб підтримати економіку колгоспів. Однак і у середині 60-х рр. собівартість колгоспної продукції нерідко була більшою, ніж прибутки від її реалізації.

В ході уроку бажано наголосити на тому, що після XX з'їзду КПРС почався особливо інтенсивний пошук найбільш ефективних шляхів господарського управління, його демократизації. Україні, як і іншим союзним республікам, було надано більше прав, розширювалися правові можливості місцевих Рад. Проте на практиці справжнього суверенітету досягнуто не було. І взагалі проголошені принципи не стикалися з реальним життям. Так, вживалися заходи щодо скорочення управлінського апарату, а в дійсності його чисельність продовжувала зростати. Тільки в 1960—1965 рр. кількість апарату органів державного і господарського управління, органів управління кооперативних і громадських організацій на Україні зросла на 41 тис. чол.¹⁵

Таке становище зумовлювалося не тільки складністю у подоланні міцно засвоєних стереотипів, а й намаганням проводити в життя нове не економічними, а випробуваними політичними й наказними методами. Це, зокрема, виявилось й у запровадженні такого заходу, як заміна галузевого управління промисловістю і будівництвом на територіальне. Лютневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС ухвалив рішення про ліквідацію ряду міністерств і утворення раднаргоспів. Квітневий (1957 р.) Пленум ЦК Компартії України, зрозуміло, одногослосно схвалив цей крок. Та невдовзі виявилися істотні вади цього нововведення: виникли складності з плануванням, було порушено й розпорошено управління промисловістю, ослаблено зв'язки між підприємствами тощо. Вересневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС вирішує повернутися до галузевого управління. І знову рішення знаходить гарячу підтримку на жовтневому (1965 р.) Пленумі ЦК Компартії України.

В цих та інших подібних зигзагах влади простежується не тільки безоглядне сприйняття всього, що виходить з центру, а й застосування одних і тих же аргументів для обґрунтування кардинально протилежних рішень. У постанові квітневого (1957 р.) Пленуму ЦК Компартії України було записано, що заходи по запровадженню раднаргоспів «...мають велике народногосподарське і політичне значення...»¹⁶. Рішення про ліквідацію раднаргоспів, прийняте на жовтневому (1965 р.) Пленумі ЦК Компартії України також мало «винятково важливе політичне і народногосподарське значення»¹⁷. Отже, це свідчить про відсутність у тодіш-

¹⁴ Комуністична партія України в резолюціях...— Ч. 2.— С. 594—595.

¹⁵ Народне господарство Української РСР в 1970 році.— С. 377.

¹⁶ Комуністична партія України в резолюціях...— Ч. 2.— С. 589.

¹⁷ Там же.— С. 795.

нього партапарату України не лише самостійного мислення щодо шляхів розвитку республіки, а й логіки і почуття здорового глузду. Адже в організації раднаргоспів були й позитивні моменти, зокрема те, що усі підприємства підпорядковувалися республіці.

Помітним явищем тих років був рух за комуністичне ставлення до праці («за комуністичну працю») — нова форма соціалістичного змагання, а точніше, змагального волюнтаризму. Він з'явився на хвилі політичного піднесення й ентузіазму трудящих. Одними з перших на Україні у змагання за почесне звання ударників і бригад комуністичної праці включилися робітники Харкова і міст Придніпров'я, Києва і підприємств Донбасу. Поступово рух набував все більшого розмаху, доповнювався новими творчими починаннями робітників, колгоспників, інтелігенції. Чимало кращих трудівників промисловості і будівництва переходили на відстаючі ділянки виробництва, а спеціалісти сільського господарства, працівники партійних комітетів і радянських органів — у відстаючі колгоспи і радгоспи. До 1965 р. учасниками руху за комуністичне ставлення до праці була майже половина усіх робітників і службовців, близько 2 млн. трудівників села¹⁸.

Водночас в організації і розгортанні руху дедалі помітніше проявлявся формалізм у присвоєнні почесних звань. У гонитві за кількісними показниками знижувалася вимогливість, ударниками комуністичної праці проголошувалися навіть ті, хто не виконував і планові завдання. Усе це завдавало відчутного удару по престижу руху.

Далі мова має йти про те, що після XX з'їзду КПРС посилилася увага до проблем добробуту радянських людей. Насамперед, поступово збільшувалася заробітна плата, яка в 1960—1965 рр. у робітників і службовців зросла в середньому на 16 крб. на місяць¹⁹ при одночасному скороченні робочого дня й запровадженні п'ятиденного робочого тижня. У першу чергу підвищувалася зарплата низькооплачуваним робітникам і службовцям, зменшувалися податки з неї, а деякі категорії трудящих звільнялися від них повністю.

В ті ж роки удвічі збільшилася оплата праці колгоспників²⁰, було введено гарантовану грошову оплату, різко зменшено сільськогосподарський податок з дворів, підвищено державні закупочні ціни, скасовано обов'язкові поставки продуктів з присадибних господарств колгоспників, робітників і службовців. Було підвищено пенсії ряду категорій робітників і службовців, уведено пенсійне забезпечення колгоспників. З 1958 р. припинено випуск облігацій державної позики, що зберігало в бюджеті населення мільйони карбованців.

До розряду пріоритетних було віднесено житлову політику. В результаті якщо в 1918—1940 рр. в республіці було введено в дію 78,5 тис. кв. м загальної (корисної) площі, то лише в 1956—1965 рр. — понад 182 тис. кв. м. Це означало, що одержали чи побудували собі житло майже 18 млн. чол.²¹ Одночасно розширювалася мережа торгівлі й громадського харчування, збільшувалася кількість установ охорони здоров'я, поліпшувалося побутове обслуговування населення.

Однак це були лише перші кроки по задоволенню потреб трудящих, підвищенню їхнього добробуту. Керівництво партії і держави вважало за можливе зменшувати питому вагу виробництва предметів споживання у валовій продукції промисловості, що, як і зміна курсу карбованця, проведена в 1961 р., не могло не позначитися негативно на життєвому рівні населення. Проголосивши лозунг про забезпечення радянського народу найвищим у світі рівнем життя, уряд водночас вжив ряд заходів, які гальмували зростання виробництва продукції сільсько-

¹⁸ История Украинской ССР.— Киев, 1985.— Т. 10.— С. 107, 129.

¹⁹ Народне господарство Української РСР в 1970 році.— С. 381.

²⁰ Там же.— С. 271.

²¹ Народне господарство Української РСР в 1987 році: Стат. щорічник.— К., 1988.— С. 302, 315.

го господарства. Зокрема, було заборонено тримати худобу в містах, обмежено розміри присадибних ділянок колгоспників, що порушувало принцип поєднання громадських і особистих інтересів і певною мірою гальмувало розвиток сільськогосподарського виробництва. І хоч в магазинах було чимало різних продуктів харчування, довелося підвищити ціни на деякі з них, зокрема на м'ясо і масло, що викликало незадоволення населення. Як стало нині широко відомо, в Новочеркаську влітку 1962 р. з цього приводу відбулися страйк і демонстрація, яка була розстріляна військами. Це породило бродіння в свідомості людей в різних місцях України. Скрутне продовольче становище спричинив у республіці неврожай в 1963 р., особливо з хлібом.

Одержано 01.02.90

В процессе раскрытия этой темы учитель сосредотачивает внимание учеников на значении XX съезда партии для демократизации общества, усовершенствования партийного и государственного руководства, на решениях октябрьского (1964 г.) Пленума ЦК КПСС. Учитель ознакамливает учеников с состоянием индустриального производства на Украине, с проблемами развития сельского хозяйства, методами хозяйственного управления, которые внедрялись в то время, мерами в сфере благосостояния народа.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?
Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Д. В. Табачник (Київ), Ю. І. Шаповал (Київ)

О. І. Кириченко: історія однієї політичної долі

Висвітлюються основні етапи життя і політичної діяльності О. І. Кириченка (1908—1975), який з 1953 р. до 1957 р. обіймав посаду першого секретаря ЦК Компартії України, а згодом працював у ЦК КПРС.

Донедавна про Олексія Іларіоновича Кириченка можна було прочитати лише невеликі енциклопедичні статті, які навряд чи могли сприяти об'єктивному розумінню його політичної біографії¹. Тільки у 1988 р., у зв'язку з його 80-річчям, з'явилися перші стислі публікації про нього², що містили спроби неупереджено подивитись на цього партійного діяча. Цю роботу варто продовжувати, оскільки неможливо написати повноцінну історію Компартії України, не з'ясувавши тієї ролі, що її відігравали у цій історії особи, які очолювали республіканську партійну організацію. Прагнучи створити політичний портрет О. І. Кириченка, автори статті спиралися не тільки на матеріали тогочасної преси та архівні документи, а й на свідчення його сучасників, на ті «документи», які прийнято називати людськими.

* * *

О. І. Кириченко народився 25 лютого 1908 р. у селі Чернобаївка на Херсонщині у робітничій родині. Нелегким було його дитинство, як і багатьох його ровесників з незаможних сімей. Перша світова війна забрала Олексієвого батька — робітника-залізничника, який загинув на Південно-Західному фронті в Галичині. Мати лишилася з шістьма малолітніми дітьми. Ось чому, закінчивши лише чотири класи початкової школи, хлопець змушений був розпочати трудову діяльність, рятуючи родину від злиднів. Підпасок, пастух, наймит, чорнороб у каменярні, робітник служби ремонту шляху Катеринославської залізниці, згодом — тракторист сільського товариства взаємодопомоги — такими були початкові етапи «життєвих університетів» Олексія Кириченка.

Було, однак, і нестримне прагнення до навчання, до знань. Чотири класи плюс самоосвіта не влаштували юнака. Невдовзі його прагнення почали реалізовуватися: 1927 р. Кириченко стає слухачем однорічних курсів автотракторних інструкторів-механіків при Українській професійно-технічній школі у місті Херсоні.

Після закінчення курсів він спочатку працює механіком у автотракторних майстернях у Херсоні, а пізніше, з осені 1928 р. — в Казахстані — механіком у великому Кустанайському держзернорадгоспі. Через рік з невеликим Олексій знову повертається на рідну українську землю — стає старшим механіком, а через три місяці й керуючим відділенням зернового радгоспу «Червоний Перекоп» на Херсонщині.

¹ Див.: Кириченко А. И. // *Малая Советская Энциклопедия*.— Изд. 3-е.— М., 1959.— Т. 4.— С. 777; Кириченко О. І. // *Рад. Енциклопедія Історії України*.— К., 1970.— Т. 2.— С. 376; Кириченко А. И. // *Украинская Советская Энциклопедия*.— Киев, 1981.— Т. 5.— С. 79.

² Див.: Голубова А. Верность долгу. К 80-летию со дня рождения А. И. Кириченко // *Рабочая газета*.— 1988.— 25 фев.; Шаповал Ю. Син свого часу. До 80-річчя з дня народження О. І. Кириченка // *Рад. Україна*.— 1988.— 25 лют.

Кмітливий та енергійний, хоча вже й тоді дещо невитриманий, юнак мріяв, звичайно ж, про інститут. І ось з серпня 1931 р. він — студент Інституту інженерів-механіків соціалістичного землеробства, що знаходився у місті зернограді, у Азово-Чорноморському краї.

Ще будучи студентом, молодий комуніст О. Кириченко (а в партію він вступив у 1930 р.) почав активно брати участь у громадському житті інституту й міста, в роботі партійного осередку, за дорученням якого він виїздив у села уповноваженим райкому партії під час колективізації та хлібозаготівель. Ці обставини, безумовно, сприяли виробленню у нього нахилів до жорсткого, адміністративного стилю роботи з людьми, які опинялися перед реальною владою уповноваженого майже беззахисними. Йому подобалося бути лідером у колективі, перебувати в центрі уваги. Він обирався членом партійного комітету інституту, три роки очолював комсомольську організацію вузу. Одночасно інститут в зернограді дав йому більш-менш ґрунтовне знання сільського господарства — це й стало в недалекому майбутньому головною підставою духовної близькості О. І. Кириченка з М. С. Хрущовим, який наполегливо протезував йому.

Період навчання та становлення як фахівця-сільськогосподарника завершує приїзд О. І. Кириченка у місто Ахтирку Харківської області, де він обіймав у 1936 р. скромну посаду завідуючого навчальною частиною технікуму механізації сільського господарства і одночасно вів викладацьку роботу.

Відомо, що в той час криваві хвилі сталінського терору завдали відчутних втрат кадровому потенціалу країни та республіки — десятки тисяч досвідчених фахівців, партійних та державних працівників були фізично знищені, кинуті в табори. Необхідно було шукати заміну для кадрових пробоїв, швидко підбирати нових працівників на всіх рівнях. М. С. Хрущов, який з січня 1938 р. почав виконувати обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У, згадував, що партійне керівництво було майже повністю розгромлено. Так, на 24 січня 1938 р. в складі ЦК КП(б)У з 62 членів і 40 кандидатів у члени залишилося відповідно 20 і 5 чоловік. А на Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 25—26 квітня 1938 р., коли розглядалося питання про скликання XIV з'їзду КП(б)У, були присутні лише 7 членів ЦК, 2 кандидати в члени ЦК і 1 член Ревізійної комісії. Невдовзі і серед них виявилися «вороги народу». Скажімо, жоден з 9 членів Ревізійної комісії, що обрана XIII з'їздом, не зміг брати участь у роботі наступного, XIV з'їзду КП(б)У, внаслідок чого не було затверджено звіт про діяльність Ревкомісії³⁻⁴. Активний пошук «троцькістських дворушників» тривав і серед працівників апарату ЦК КП(б)У.

Ось за таких умов, коли вакансії виникали досить швидко, відбувся прихід О. І. Кириченка у апарат ЦК КП(б)У. Його призначили у березні 1938 р. на посаду інструктора. За неповних два роки О. І. Кириченко встиг попрацювати інструктором відділів науки, керівних парторганів, кадрів, завідуючим сектором відділу кадрів, завідуючим транспортним відділом ЦК — кар'єра, що казати, блискавична. Не секрет, що М. С. Хрущову, якого Сталін направив для роботи на Україні, потрібні були «свої», лояльні, і не просто дисципліновані, а особисто віддані працівники, здатні попри все, «провести лінію».

Одним із них став О. І. Кириченко, який успішно засвоїв «натискні» методи керівництва. А саме такі методи, наслідки яких тепер ми добре знаємо, стали однією з наймогутніших підойм у розв'язанні переважної більшості проблем в роки розквіту адміністративно-командної системи, коли успіх часто залежав від могутності голосу керівника, від його вміння «притиснути»... О. І. Кириченко (і цьому, на нашу думку, напевно, сприяли його людські якості) добре вивчив закони цієї системи, проникся ними і сприйняв їх як керівництво до дії, як зручну форму самореалізації в усіх питаннях та проблемах, що висувало життя.

³⁻⁴ Назвати поіменно // Комуніст України.— 1989.— № 5.— С. 58.

Звичайно, дуже цікаво дізнатися де, як, коли і при яких обставинах відбулися перша зустріч, а з часом й більш ґрунтовне знайомство М. С. Хрущова і О. І. Кириченка. Але, на жаль, ані в архівних документах, ані в спогадах обох діячів про це не має жодної згадки. Та зі слів очевидців — людей, що в ті роки працювали в апараті ЦК КП(б)У, ми можемо стверджувати, що вперше познайомилися вони не пізніше літа 1938 р. (нагадаємо, що О. І. Кириченко почав працювати в апараті ЦК КП(б)У лише в березні того ж року). Займаючись кадровими питаннями, він мав службову необхідність й можливість спілкуватися із секретарями ЦК, у тому числі й з першим секретарем ЦК КП(б)У М. С. Хрущовим, якому майже відразу сподобався.

Енергійність, знання сільського господарства, характерні суто особисті якості, владні риси у поведінці, розмові, манері спілкуватися єднали О. І. Кириченка з М. С. Хрущовим, зближували їх, робили невимушеною кожен розмову між ними. Вже наприкінці 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У включило та затвердило його кандидатуру в резерві на посаду секретаря ЦК КП(б)У. А у лютому 1941 р. 33-річний О. І. Кириченко став секретарем ЦК по промисловості. Однак на цій посаді довелося працювати недовго — трохи більше чотирьох місяців.

З початком Великої Вітчизняної війни О. І. Кириченко, одержавши у липні 1941 р. військове звання бригадного комісара, як і тисячі інших партійних працівників, спрямовував зусилля на боротьбу з гітлерівською навалюю. Одним з небагатьох партпрацівників України О. І. Кириченко, поряд із значно більш досвідченими і відомими М. С. Хрущовим, Л. Р. Корнійцем, М. О. Бурмистенком, відразу був призначений членом Військової Ради Південно-Західного фронту. На цій посаді він відповідав за роботу органів та підрозділів військового тилу і постачання. О. І. Кириченко брав участь у всіх важких операціях оборонного періоду, допомагав проводити евакуацію промислових підприємств України.

У липні 1942 р., після поразки радянських військ під Харковом, Південно-Західний фронт перетворено у Сталінградський—О. І. Кириченко став членом Військової Ради цього фронту, а з вересня того ж року працював членом Військової Ради Донського фронту. У жовтні 1942-го першого члена Військової Ради корпусного комісара О. С. Желтова перевели на інший фронт. Бригадного комісара О. І. Кириченка призначили на посаду, що звільнилася. З цього часу він почав відповідати за всю політичну роботу у військах фронту, їх стан та бойову діяльність. Однак у складних умовах Сталінградської битви надмірно вольовий стиль роботи Кириченка, його прагнення втручатися в усі оперативні питання, а до того ще й низький рівень військової підготовки, некомпетентність у оперативно-стратегічних проблемах, самовпевненість, призвели до конфлікту з начальником штабу Донського фронту генералом М. С. Малініним, а з часом і до напружених стосунків з командуючим військами фронту генерал-лейтенантом К. К. Рокоссовським. Щоб розв'язати конфлікт, О. І. Кириченка перевели на Сталінградський фронт, де Військовою Радою керував М. С. Хрущов. Кириченко знов став членом Військової Ради фронту по тилу.

Разом з Хрущовим він працював і на Південному фронті, у грудні 1942 р. одержав звання генерал-майора та орден Червоного Прапора за «значний внесок у перемогу під Сталінградом». Доки на фронті працювали М. С. Хрущов і А. І. Єрьоменко, О. І. Кириченко правильно розумів своє значення і місце у складному механізмі фронтового управління, намагався не демонструвати характер.

Але у березні 1943 р. генерал-лейтенант М. С. Хрущов перейшов членом Військової Ради більш важливого, з погляду Ставки Верховного Головнокомандування, фронту — Воронезького. І коли навесні 1943 р. Південний фронт очолили командуючий військами генерал Ф. І. Толбухін та начальник штабу генерал С. С. Бірюзов, у штабі фронту почали

постійно виникати конфліктні ситуації, приводом до яких ставало прагнення Кириченка «демонструвати владу».

Уславлений радянський воєначальник, Герой Радянського Союзу Маршал Радянського Союзу С. С. Бірюзов згодом згадував: «Якось увечері ми з начальником оперативного відділу штабу фронту терміново готували для командуючого план перегрупування військ 28-ї армії. Раптом пролунав телефонний дзвінок. Я взяв трубку:

— Слухаю вас.

Відповіді не почув. Я поклав трубку і повернувся до перерваної термінової справи. Але тут знову задзвонив телефон і, після паузи, цього разу в трубці почув незнайомий мені роздратований голос:

— Я вимагаю начальника штабу!

— Начальник штабу слухає.

— Чому ви до цього часу не представилися мені?! Потрудіться негайно з'явитися. Це говорить Кириченко...

Мене дещо збентежив і такий тон, і незаслужений докір. Я знав, що генерал-майор інтендантської служби О. І. Кириченко є другим членом Військової Ради фронту, і у його функціональні обов'язки входять, насамперед, питання роботи тилу. Крім того, мені добре було відомо, що увесь час, який пройшов після мого вступу на нову посаду на Південному фронті, він знаходився у відрядженні. Чому ж у нього такі претензії?

Не бажаючи, однак, розпочинати наші взаємини сваркою, я, як то кажуть, взяв себе в руки і дуже стримано відповів:

— Мені дуже приємно познайомитися з вами, але зробити це зараз не можу: виконую термінову оперативну роботу. Зайду, як тільки закінчу її...»⁵.

Цей факт, описаний С. С. Бірюзовим, досить влучно характеризує особливості стилю роботи О. І. Кириченка на посаді члена Військової Ради. Надмірно властолубний і амбіційний, він, як свідчать ті, хто спілкувався з ним в той час, досить часто конфліктував з кадровими воєначальниками. Зрештою це й обумовило фінал його перебування на фронті.

«Останньою краплею» послужив черговий конфлікт, на цей раз, між командуючим Південним фронтом Ф. І. Толбухіним і першим членом Військової Ради Ю. Н. Щаденком, який замінив на цій посаді померлого Н. Я. Гурова. Щаденко вважав своїм головним обов'язком «контролювати» кожен крок колишнього поручика царської армії Ф. І. Толбухіна і «політично керувати бойовими діями військ фронту». Крім того, Щаденко у 1937—1938 рр. був особистим емісаром Сталіна по корчунанню «ворогів народу» в армії — відповідно ставилися до нього і вищі військові, яких він до того ще постійно намагався повчати. У конфлікті між командуючим Толбухіним і Щаденком О. І. Кириченко опинився на боці останнього — мабуть, знайшли спільну мову. Але працювати в такій обстановці майбутні маршали Ф. І. Толбухін та С. С. Бірюзов не змогли — у січні 1944 р. вони звернулися в Ставку з проханням або забрати їх з 4-го Українського фронту (так став називатися з жовтня 1943 р. Південний фронт), або усунути з фронту малокомпетентних «політвождів», які заважають працювати штабу. Ставка реагувала на прохання Толбухіна майже миттєво — в складних воєнних умовах доводилося цінувати полководців, а справжню вартість Щаденку Сталін давно знав. У один день — 12 січня 1944 р. — обидва члени Військової ради 4-го Українського фронту були зняті зі своїх посад і відкликані в тил⁶. Ю. Н. Щаденка відправили у розпорядження Головного управління кадрів Наркомату оборони (до закінчення війни йому так і не спромоглися підшукати роботу, бо всі командуючі категорично

⁵ Бірюзов С. С. Когда гремели пушки.— М., 1962.— С. 252—253.

⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы в 3-х томах.— Киев, 1985.— Т. 3.— С. 456.

відмовлялися працювати із таким членом Військової ради), а О. І. Кириченка відправили у розпорядження ЦК КП(б)У. Так, ще задовго до кінця Великої Вітчизняної, генерал-майор Кириченко повернувся до мирних справ, до партійної діяльності в тилу. У лютому 1944 р. його обрано секретарем ЦК КП(б)У по кадрах.

Добір, розстановка та виховання партійних, радянських, господарських кадрів (а ще в умовах величезного кадрового голоду, викликаного масовими сталінськими репресіями та втратами воєнних років) було однією з найважливіших, ключових ланок організаційно-партійної роботи після визволення України та у перші повоєнні роки. Республіканська партійна організація докладала великих зусиль, щоб вирватися із скрутного становища, поповнити тяжкі втрати в кадрах у період боїв із гітлерівцями і з підпіллям ОУН у західних областях, висунути нових працівників, забезпечити належний рівень їх ідейної та політичної підготовки. Були в цій роботі й проблеми, і прорахунки, і недоліки, на що, зокрема, вказувалося у постанові ЦК ВКП(б) від 26 липня 1946 р. «Про підготовку, добір та розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації».

У воєнні роки, перебуваючи відносно недовгий час — 17 місяців на посаді секретаря ЦК КП(б)У по кадрах, О. І. Кириченко встигав займатися не тільки своїми прямими обов'язками — питаннями добору й розстановки кадрів, а й досить далекими від сфери його інтересів музейними проблемами. Авторам цієї публікації вдалося розшукати цікаві документи — листи О. І. Кириченка, відправлені влітку 1944 р. до командуючих та членів Військових Рад всіх чотирьох Українських фронтів⁷. У листах він звертається з проханням допомогти зібрати, впорядкувати та відправити до Києва зразки трофейної техніки, озброєння, нагород та документів гітлерівської армії. З такими ж листами він, використовуючи старі зв'язки і фронтові знайомства, звернувся й до заступників командуючих — начальників тилу всіх чотирьох Українських фронтів⁸, яким були безпосередньо підпорядковані управління трофейного майна. Всі ці зразки, як пояснював О. І. Кириченко, конче необхідні для створення у Києві музейної експозиції Республіканської виставки про визволення та бойові дії на території України і поповнення фондів музеїв республіки. Республіканська виставка «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу», створена у Києві в 1944—1945 рр., згодом стала основою для Республіканського музею Великої Вітчизняної.

Після закінчення війни, з липня 1945 р., О. І. Кириченко працював на посаді першого секретаря Одеського обкому партії, а з вересня 1946 р. одночасно очолював і міський партійний комітет. Саме тоді він близько познайомився і навіть заприятелював з уславленим радянським полководцем, Маршалом Радянського Союзу Г. К. Жуковим. А вже О. І. Кириченко у 1945—1949 рр. одночасно обіймав як перший секретар обкому партії і посаду члена Військової Ради Одеського військового округу, Г. К. Жуков, який потрапив у першу немилість до Сталіна, з 1946 р. й до весни 1948 рр. командував військами цього невеликого округу.

Як і інші партійні працівники, О. І. Кириченко в ті нелегкі роки спрямовує повоєнний відбудовчий ентузіазм і героїзм радянських людей, сам живе й працює у його напруженому ритмі. Відновлення роботи великого міста, Одеського морського порту, пароплавства — все це вимагало величезних зусиль, неабиякої енергії, якої йому вдалося вистачало. «Науку» про відбудову він засвоює не з книжок чи посібників, а з практики, з самого життя. Саме на Одещині пережив він і тяжкий період повоєнного голоду, викликаного небаченою посухою 1946 р.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 56, арк. 11—18.

⁸ Там же, арк. 19—21.

Хоча і нелегко, але країна долала труднощі, у 1947 р. було скасовано карткову систему. Життя засвідчувало, що у розв'язанні надзвичайно складних завдань по відродженню зруйнованого господарства трудящі, в тому числі й Одещини, виявляли не лише самовідданість і витримку, дисципліну й цілеспрямованість, а й великі сподівання на краще життя.

Однак саме цим сподіванням дедалі відчутніше суперечили старі, сталінські методи партійно-державного керівництва країною. Відомо, що і у повоєнний період не лише тривало, а й до 1953 р. наростало обмеження демократичного потенціалу країни, продовжувалися зловживання владою, масові порушення соціалістичної законності. Не вистачало партійним лідерам (і О. І. Кириченко в цьому був не винятком) справжньої поваги до народу. Люди самовіддано працювали, мирилися з труднощами і нестачами, з продовольчими картками і комунальними квартирами, а поруч відбувалося нестримне захвалювання «улюбленого вождя, великого Сталіна», створювалися «культи» і «культики» дещо меншого обсягу — регіональні, республіканські. Доклав до всього цього руку і «одеський вождь» О. І. Кириченко. Ясна річ, не він один, але й він теж не лишався осторонь. Так, приміром, у січні 1949 р. у своєму виступі на XVI з'їзді КП(б)У він надмірно високо оцінював значення діяльності не лише Сталіна, а й М. С. Хрушова, який в той час обіймав посаду першого секретаря ЦК КП(б)У. Зокрема, О. І. Кириченко говорив: «Весь партійний актив України самовіддано боровся за нашу перемогу у Великій Вітчизняній війні, а тов. Хрушов, за дорученням ЦК ВКП(б) і особисто товариша Сталіна, з перших днів війни брав найактивнішу і безпосередню участь у керівництві розгромом німецьких загартників на вирішальних фронтах Вітчизняної війни та керував партизанським рухом на Україні»⁹.

Старі одесити, мабуть, і досі добре пам'ятають, як не на краще змінювався О. І. Кириченко у другій половині 40-х років. Тільки-но трохи відступили труднощі, як стало відомо і про гучні полювання першого секретаря, і про його «прогулянки» на яхті, і про численні вечери на честь високих гостей, які частенько приїздили відпочивати до Одеси, що влаштовувалися на дачі. То ж, «любові всенародної» у приморському місті Олексій Іларіонович не зажив. Однак саме з Одеси почався новий тур його політичної кар'єри.

У грудні 1949 р. О. І. Кириченка обирають другим секретарем і членом Президії ЦК КП(б)У, а вже в червні 1953 р., після відставки Л. Г. Мельникова (на якій наполягав Л. П. Берія), першим секретарем ЦК. 2—4 червня 1953 р. відбувся Пленум ЦК Компартії України, який розглянув питання «Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 року. «Питання західних областей Української РСР» і доповідну записку тов. Л. П. Берія до Президії ЦК КПРС».

Доповідачем на цьому Пленумі був О. І. Кириченко. Зачитавши записку Берія, він, зокрема, сказав: «20 травня питання про становище в західних областях розглядалося на Президії ЦК КПРС, куди був викликаний секретар ЦК КП України тов. Мельников.

У ході обговорення стану справ у західних областях тов. Мельников замість того, щоб детально проаналізувати становище там та розкритикувати припущені помилки і недоліки, звів свій виступ до окремих дрібниць та став заперечувати деякі питання становища в західних областях...

Тоді Президія ЦК КПРС створила комісію для підготовки цього питання, на яку викликала членів ЦК КПРС тт. Коротченка, Корнійчука, Кириченка (підкреслено нами — авт.) і кандидата у члени ЦК КПРС тов. Корнійця, де 26 травня детально розглянуто становище в західних областях і вислухано міркування по цьому питанню кожного з викликаних.

⁹ XVI з'їзд КП(б)У. 25—28 січня 1949 р. Матеріали з'їзду.— К., 1949.— С. 68.

На Президії ЦК КПРС та на комісії товариші Г. М. Маленков, Л. П. Берія, В. М. Молотов, К. Є. Ворошилов, М. С. Хрущов, Л. М. Каганович, А. І. Мікоян піддали гострій і справедливій критиці Бюро ЦК КП України, Раду Міністрів УРСР і зокрема секретаря ЦК КП України тов. Мельникова за припущені серйозні помилки і недоліки в керівництві західними областями України»¹⁰.

Наслідком саме цієї критики і стало усунення з посади першого секретаря ЦК КП України Л. Г. Мельникова, який виступав на Пленумі з «покаяною» промовою. Ось що, зокрема, він сказав: «Той факт, що Центральний Комітет КПРС рекомендує Пленуму ЦК КП України на посаду першого секретаря ЦК України т. Кириченка — свідчить про величезну довіру ЦК КПРС кадрам і всій партійній організації України. Ця довіра, поза сумнівом, буде виправдана»¹¹.

Після смерті Сталіна обстановка у партії та країні почала поступово змінюватися. 29—30 липня 1953 р. Пленум Центрального Комітету Компартії України під керівництвом О. І. Кириченка схвалить рішучі заходи ЦК КПРС по ліквідації наслідків злочинної діяльності Л. П. Берія та його поплічників. А за кілька тижнів до цього в Києві були заарештовані двоє дуже впливових й активних учасників «беріївської змови»: міністр внутрішніх справ України генерал-полковник П. Я. Мешик, якого спеціально для цього викликав до себе О. І. Кириченко, та перший заступник міністра внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенант Е. А. Мільштейн. Ще 9 липня 1953 р. у виступі на об'єднаному Пленумі Київського обкому і міськкому партії О. І. Кириченко говорив про те, що Берія прагнув мати на місцях відданих йому людей, серед яких були не тільки Мешик і Мільштейн. «Між іншим, — зазначав О. І. Кириченко, — у розстановці кадрів МВС по всьому Радянському Союзу Берія виявляв таку підозрілу поспішність. Буквально перед викриттям його він протягом 2 годин на Україні змінив майже всіх начальників обласних управлінь МВС, причому всі призначення заступників міністрів і начальників обласних управлінь МВС робилися без відому обкому партії та ЦК партії. Цим самим здійснювалась зрадницька місія Берія, скерована на те, щоб насадити своїх гайдуків, які б допомогли йому реставрувати капіталізм в нашій країні»¹².

Після XX з'їзду КПРС над країною пронісся вітер перемін, вітер очищення. Почалась короткочасна й мінлива хрущовська «відлига». Розгорнулася критика культу особи, робота по відновленню соціалістичної законності, здійснено спроби подолати не просто наявні злочини та негативні наслідки сталінізму, а й зламати командно-бюрократичні методи управління, що утвердилися в 30—40-х рр., змінити моральну шкалу, сам стиль мислення, поведінки і діяльності керівників. І О. І. Кириченко активно впроваджував ці нововведення в життя — займався реабілітацією репресованих на Україні, багато їздив по республіці, вникаючи в життя трудових колективів колгоспів та підприємств.

Про зміст цієї роботи сам О. І. Кириченко так скаже ще на XVIII з'їзді Компартії України (березень 1954 р.): «Ми повинні рішуче боротися проти бюрократизму і канцелярщини в роботі партійних комітетів і радянських установ. Вони мають бути органами оперативного керівництва, а не канцеляріями, де йдуть нескінченні засідання та наради і витрачається сила паперу на виготовлення директив і циркулярів»¹³. Думки, як бачимо, цілком сучасні.

Виступаючи із Звітом Центрального Комітету на наступному, XIX з'їзді Компартії України (січень 1956 р.), він зазначив, що «на основі послідовного і неухильного здійснення ленінських принципів партійного будівництва все ширше розвивається внутріпартійна демократія, зрос-

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1120, арк. 2—3.

¹¹ Там же, арк. 51.

¹² Там же, оп. 24, спр. 2775, арк. 9.

¹³ Матеріали XVIII з'їзду Компартії України.— К., 1954.— С. 41.

тає роль Комуністичної партії, як ...колективного вождя трудящих». Скаже О. І. Кириченко й про те, що «партія ще гостріше відточила політичну пильність і революційну непримиренність до агентури міжнародного імперіалізму та інших ворогів радянського народу»¹⁴. Напевно, малася на увазі «справа» Берії та його оточення.

Разом з тим ще й на XVIII з'їзді, і навіть на XIX з'їзді Компартії України у 1956 р. О. І. Кириченко буде продовжувати за старими схемами закликати до торжества «великої справи Маркса—Енгельса—Леніна—Сталіна», а у повсякденній своїй діяльності реабілітовувати жертв Сталіна — з одного боку, а з іншого — дотримуватися застарілих сталінських «натискних» методів керівництва. На жаль, так буде і в наступні роки інтенсивного наступу «відлиги», хоча в своєму виступі на XXI з'їзді КПРС (січень—лютий 1959 р.) О. І. Кириченко гостро критикуватиме учасників «антипартійної групи» Молотова, Кагановича, Маленкова, говоритиме про перебудову управління промисловістю, сільським господарством, відзначатиме «видатну діяльність, ленінську твердість, принциповість й ініціативу» М. С. Хрущова¹⁵.

«Перебудова»... Для тих, хто сформувався як керівник і активно працював за часів та умов сталінської адміністративно-командної системи, це слово — а воно було у другій половині 50-х років також поширеним — мало не абстрактне, а практично-політичне значення. Інша річ, чи змогли керівники цієї генерації фактично, а не на словах, перебудуватися, відмовитися від негативної спадщини періоду культу особи. Історія дає нам на це запитання чітку відповідь: як би то було у більшості випадків так, то навряд чи виявилися б у 50—60-ті роки суб'єктивістські та волюнтаристські помилки, що були властиві не одному М. С. Хрущову, а й його «команді», помилки, які ускладнили вихід соціалізму на новий етап, а багато в чому, за словами М. С. Горбачова, «скомпрометували прогресивні починання» тих часів¹⁶. Адміністративно-командна спадщина, її шаблони, звичка до набутих бюрократичних методів керівництва виявилися, на жаль, значно сильнішими ніж бажання перемін, загальмували процес оновлення, імпульс якому дали XX і XXII з'їзди КПРС. Одна з причин цього, гадаємо, у тому, що керівники тих років були надто вірними дітьми часу, який сформував їх і який беззупинно відходив у минуле. І як вони не намагалися — відверто чи удавано — вирватися з лещат-навичок свого часу, мало кому це вдавалося. Бо час сформував не тільки їх кар'єру, але й їх образ мислення, пріоритети у політичному житті, арсенал засобів у роботі, навіть мову і ставлення до друзів, до підлеглих, до народних мас. І в цьому, зрозуміло, не їх вина. У ньому — їх доля. Від непослідовного реформатора М. С. Хрущова вони закрокували до консервативного неосталініста Л. І. Брежнєва.

Не став у цьому плані винятком О. І. Кириченко. До того ж з роками, з ростом влади в його руках, яка давала відчуття всемогутності, з ростом його впливу на державні та партійні справи все сильніше давалися взнаки особисті, надзвичайно несимпатичні риси характеру — схильність до грубощів, нетактовність у стосунках із людьми.

Наприклад, як розповідав одному з авторів цих рядків професор Київського державного університету І. М. Карнаухов, ще у 1956 р. його — тоді секретаря партійного комітету КДУ, доцента П. П. Удовиченка, майбутнього академіка Академії педагогічних наук СРСР та міністра освіти України, а тоді — проректора університету раптово викликав О. І. Кириченко. У своєму кабінеті він без вступів заявив, що, на його думку, в Київському університеті розвелосся надзвичайно багато націо-

¹⁴ Матеріали XIX з'їзду Компартії України.— К., 1956.— С. 31.

¹⁵ Внеочередной XXI съезд КПСС. 27 января—5 февраля 1959 г.: Стеногр. отчет.— Т. 1.— М., 1959.— С. 466.

¹⁶ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 27.

налістів, а розсадниками їх служать «найпідліші» факультети — історико-філософський, філологічний та, здається, економічний. То ж, продовжував О. І. Кириченко, необхідно подати клопотання від імені Вченої ради університету про негайне закриття цих факультетів, а ЦК Компартії України його підтримає. Клопотання він зажадав отримати негайно — прямо у кабінеті. Сторопілі викладачі розгублено мовчали — ректор університету відомий академік І. Т. Швець був у тривалому закордонному відрядженні, а його обов'язки виконував перший проректор П. П. Удовиченко. Зібравшись з думками, почали заперечувати цій безглуздій пропозиції. Наводили приклади, контраргументи, апелювали до здорового глузду. І тоді О. І. Кириченко зірвався! Він хвилин сорок таке говорив на адресу університету, його Вченої ради, присутніх у кабінеті, що слова ці не витримає жоден папір. Як згадував І. М. Карнаухов, такої «лазні» йому, фронтовикові, не доводилося пережити у жодному бою. Викричавшись, вилаявшись, О. І. Кириченко відпустив обох, «люб'язно» нагадавши, що справа виключення їх з партії — питання лише кількох днів. Але дій не вжив ніяких — чи то зрозумів неспроможність своїх пропозицій, чи просто забув.

Та, зрозуміло, було б неправильно і необ'єктивно зводити розповідь про О. І. Кириченка до такого роду анекдотичних історій. Як керівник він активно займався у 50-ті роки і тими проблемами, які мали виключне значення для розвитку нашої республіки. Насамперед йдеться про промисловість і сільське господарство. У полі його зору знаходилася, зокрема, вугільна промисловість. За 1954—1955 рр. в республіці було побудовано і введено в дію 98 шахт, у тому числі три шахти в новому Львівсько-Волинському вугільному басейні. Активно працював О. І. Кириченко і над втіленням у життя курсу партії на прискорення науково-технічного прогресу. Загалом обсяг валової продукції промисловості України збільшився за роки п'ятої п'ятирічки на 91,4% проти 70% передбачених планом в цілому по Союзу. Непогано у той час йшли справи і у сільському господарстві республіки, де завдяки предметній увазі ЦК Компартії України долалися наявні недоліки. Україна взяла активну участь у освоєнні цілинних і перелогових земель. Тільки за 1954—1956 рр. в Сибір і Казахстан з республіки виїхало понад 80 тис. юнаків і дівчат. А сама Україна у 1955 р. одержала з власних ланів хліба більше, ніж у найбільш урожайному 1952 р. У всіх перелічених та багатьох інших справах була частка праці Олексія Іларіоновича Кириченка.

У 1953 р. О. І. Кириченко став кандидатом у члени Президії ЦК КПРС, а у 1955 р. — членом Президії ЦК КПРС, увійшовши до складу вищого політичного керівництва країни. Він рішуче підтримав М. С. Хрущова у запеклій боротьбі із так званою «антипартійною групою» Маленкова, Молотова, Кагановича. А ситуація тоді, як відомо, склалася вкрай драматична. 18 червня 1957 р. у Кремлі відбулося засідання Президії ЦК КПРС, на якому В. М. Молотов і Г. М. Маленков порушили питання про зміщення М. С. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС. У гострій дискусії більшістю голосів було прийнято рішення про таке звільнення. Лише три члени Президії — А. І. Мікоян, М. А. Суцлов та О. І. Кириченко — виступили на підтримку Хрущова. Спираючись саме на їх підтримку, М. С. Хрущов відмовився підкоритися рішення Президії і домігся скликання Пленуму ЦК КПРС, на якому, як відомо, більшість членів ЦК виступила на його користь.

Не дивно, що М. С. Хрущов належним чином оцінив відданість О. І. Кириченка: грудневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС обрав його секретарем Центрального Комітету КПРС. Тоді ж, у грудні, він на кілька днів повернувся до Києва, де на Пленумі ЦК Компартії України рекомендував на своє місце М. В. Підгорного. Попрошавшись з Києвом, він остаточно переїхав до Москви. Мабуть, тоді він перебував у стані підвищеного оптимізму, вважаючи, що починається новий, вирішальний

період його життя — 49-річний, повний сил та енергії О. І. Кириченко став, за офіційною посадою, другою людиною у партійній ієрархії.

У лютому 1958 р. він був удостоєний найвищих в країні знаків уваги керівництва країни. 25 лютого всі центральні газети надрукували портрет Олексія Іларіоновича з нагоди його 50-річчя та текст привітання ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, в якому, зокрема, говорилося, що ЦК КПРС та Рада Міністрів Радянського Союзу «гаряче вітають Вас, видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави, у день Вашого п'ятдесятиріччя... Від усієї душі бажаємо Вам, наш друг і товариш, дорогий Олексій Іларіонович, багатьох років здоров'я і подальшої плідотворної роботи...»¹⁷. Того ж дня був надрукований Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження О. І. Кириченка орденом Леніна¹⁸.

Але з часом поведінка О. І. Кириченка почала дратувати все більше членів Президії ЦК КПРС — він відкрито називав себе «другою людиною в партії і країні». Головною його помилкою було те, що він почав вважати своє становище надзвичайно міцним і перспективним (адже О. І. Кириченко був молодший за М. С. Хрущова на чотирнадцять років). До того ж, при своєму характері він не навчився та й не дуже прагнув жити в злагоді зі старими членами Президії ЦК КПРС, серед яких особливо не міг знайти спільної мови з А. І. Мікояном, Н. А. Мухітдіновим, О. В. Куусіненем, а також з М. А. Суловим. Особливо його амбіції посилювалися після того, як він заступав М. С. Хрущова під час відпустки останнього у 1958 р. та 1959 р. Тоді ж у розмові з А. І. Мікояном, як розповідав його син, С. А. Мікоян, О. І. Кириченко в грубій формі вимагав неухильного виконання всіх його наказів та розпоряджень, став кричати, що він «друга людина». Досвідчений політик Мікоян, з іронією подивившись на Кириченка, неголосно кинув: «Якщо ви будете так поводитися завжди, то я дуже боюсь, що скоро ви, Олексію Іларіоновичу, станете останньою людиною в партії...». І вийшов, грюкнувши дверима.

Чи так все було насправді — зараз сказати важко. Але версія сина А. І. Мікояна здається нам цілком вірогідною — вже в січні 1960 р. О. І. Кириченко раптово ~~з~~ без усяких зовні помітних причин змушений був залишити посаду секретаря ЦК КПРС — «у зв'язку з переходом на іншу роботу», як було сказано в офіційному повідомленні в «Правді». Травневий (1960 р.) Пленум ЦК КПРС вивів його і зі складу Президії ЦК партії.

Після цього О. І. Кириченко деякий час очолював Ростовський обком партії, але й на цій посаді не втримався — вже в червні 1960 р. його звільняють від обов'язків першого секретаря обкому. З серпня 1960 р. до березня 1962 р. він працює директором дизельного заводу в місті Пензі, а з березня до червня 1962 р. — директором одного із науково-дослідних інститутів у цьому ж місті. Це були його останні керівні посади: з червня 1962 р., у 54 роки, він став персональним пенсіонером союзного значення. Потягнулися роки повного відпочинку. В останній період свого життя О. І. Кириченко прагнув написати спогади — навіть взявся за роботу. Деякі працівники партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України пам'ятають, що він кілька разів приїздив шукати необхідні йому для роботи документи. Сильно постарілий, якийсь безпорадний, позбавлений помічників та штатних «літописців», О. І. Кириченко намагався працювати сам. Але відчувалося, що це йому вдається погано — він не знав, як йому підступитися до роботи, що і де шукати. Відчувши, що копання у морі документів, складні архівні розшуки не для нього, він невдовзі кинув роботу та повернувся до Москви. Вирішив, мабуть, спиратися лише на власну пам'ять, якісь

¹⁷ Правда.— 1958.— 25 фев.

¹⁸ Там же.

домашні документи, листи, фотографії. Але мемуари закінчити не встиг. Та жаль, вони не були впорядковані до кінця і не вийшли друком. Помер він на 68-му році життя. Це сталося 28 грудня 1975 р.

Наслідуючи тодішнім звичаям — просто не згадувати про політичних діячів минулих часів, жодна велика газета не наважилася надрукувати некролог про смерть колишнього члена Політбюро і секретаря ЦК КПРС. Лише в газеті Міністерства оборони «Красная Звезда» з'явилося галеньке повідомлення про смерть «активного учасника Великої Вітчизняної війни, генерал-майора інтендантської служби у відставці Олексія Іларіоновича Кириченка»¹⁹. В газеті було сказано і про те, що «з кінця 1944 р. протягом ряду років до виходу на пенсію О. І. Кириченко перебував на відповідальній партійній роботі в ЦК КПУ та ЦК КПРС. Зін неодноразово обирався до складу керівних партійних органів, був депутатом Верховної Ради Союзу РСР»²⁰. Навіть назвати нагороди юкійного автори некрологу позабули чи не наважились. Так у останній публікації колишній секретар ЦК КПРС був перетворений у невідомо-го нікому генерал-інтенданта.

І хоча вся політична кар'єра О. І. Кириченка тривала лише два десятиріччя (з кінця 30-х до 1960 р.), а перебування у вищому ешелоні політичного керівництва країни майже вкладається у сім (1953—1960) років, це ім'я залишається у вітчизняній історії.

держано 25.01.90.

свещаются основные этапы жизни и политической деятельности А. И. Кириченко (1908—1975), который с 1953 г. по 1957 г. занимал должность первого секретаря ЦК компартии Украины, а позже работал в ЦК КПСС.

¹⁹ Красная звезда.— 1975.— 30 дек.

²⁰ Там же.

до уваги авторів!

Український історичний журнал приймає рукописи у двох примірниках такого обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, змітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий парат).

Нові документи про початок Великої Вітчизняної війни

Комуністи України в 1941 р.

Серед широкого кола проблем історико-партійної науки важливе місце належить творчому осмисленню, новому прочитанню і висвітленню питання про роль і місце Комуністичної партії України в роки Великої Вітчизняної війни. Необхідно зазначити, що питання про діяльність республіканської партійної організації в цей тяжкий для країни час знайшло досить широке висвітлення в українській радянській історіографії. Однак слід зауважити, що переважна більшість праць написана з позицій замовчування та напівправди, зумовлених заборонаю, відвертим ігноруванням «незручних» фактів, історичних осіб або їх штучним звеличуванням.

Нині підвищений інтерес громадськості до історії пояснюється загальною, об'єктивною потребою відокремити все негативне від позитивного, реальне від надуманого, необхідне від випадкового. Адже вивчення минулого є одним із факторів, що забезпечує поступальний рух суспільства, обумовлений самим життям.

Перебудова рішуче вимагає повного «очищення» історії Компартії України періоду війни, особливо її початкового етапу, від перекручень і серйозних недоліків, що містять праці, написані в період культу особи та застою.

Важливим є той незаперечний факт, що діяльність республіканської партійної організації розглядається у контексті загальнопартійної діяльності, з урахуванням воєнно-політичної обстановки в країні, бойових дій на всіх фронтах війни. Разом з тим діяльність Компартії України в роки війни мала певні особливості, що впливали з конкретних умов прифронтового району.

Шквал війни згубно прокотився територією республіки. Тут мали місце трагічні події 1941 р., пов'язані з катастрофічними наслідками для радянських військ. Тому поряд з висвітленням позитивного необхідно говорити про труднощі і недоліки, помилки і прорахунки, допущені керівництвом країни у передвоєнні роки та в ході війни.

Критичному перегляду усталених точок зору, переоцінці фактів і подій має сприяти вивчення і осмислення нових документальних джерел. Нині, в атмосфері гласності і відвертості, розширення доступу до архівних фондів з'явилась можливість об'єктивно оцінити позитивне і негативне в діяльності партії.

Документи, що пропонуються читачеві, друкуються вперше. В них відображені окремі факти і події 1941 р., які характеризують драматизм перших боїв на фронті, труднощі перебудови роботи партійних, радянських та господарських органів в умовах війни, стан партизанського руху та підпільної боротьби на окупованій території.

Вступну статтю та публікацію документів підготували В. М. Нем'ятій, В. І. Кучер, В. А. Чумак (Київ).

Директива Народного комісара Оборони СРСР військовим радам фронтів, армій, округів, начальникам політорганів, військовим комісарам дивізій і полків про завдання військових комісарів і політпрацівників в умовах наступу німецько-фашистських військ.

20 липня 1941 р.

Над нашей Родиной нависла серьезная опасность. Враг приближается к нашим важнейшим политическим и экономическим центрам, создавая угрозу Москве, Ленинграду и Киеву. На полях сражений с немецко-фашистскими интервентами решаются судьбы Советской власти, решается вопрос о жизни и смерти народов Советского Союза, вопрос о том — быть трудящимся нашей Родины свободными и независимыми или впасть в рабство, быть онемеченными.

Сейчас, как никогда, необходимы воля к победе, идейная сплоченность, железная дисциплина, организованность, беспощадная борьба с предателями и изменниками, с благодушием и беспечностью, с трусами, паникерами и дезертирами, величайшая самоотверженность, готовность идти на любые жертвы во имя победы над врагом, готовность каждого красноармейца, командира и политработника до последней капли крови драться, не щадя своей жизни, за каждую пядь земли.

«Навязанная нам война, — говорится в Указе Президиума Верховного Совета СССР от 16 июля 1941 г., — в корне изменила обстановку работы в Красной Армии. Война расширила объем политической работы в нашей армии и потребовала, чтобы политработники не ограничивали свою работу пропагандой, а взяли на себя ответственность также и за военную работу на фронтах.

С другой стороны, война усложнила работу командира в полку и дивизии и требует, чтобы командиру полка и дивизии была оказана полная помощь со стороны политических работников не только в области политической работы, но и в области военной.

Все эти новые обстоятельства в работе политработников, связанные с переходом от мирного времени к военному времени, требуют того, чтобы была повышена роль и ответственность политработников, подобно тому, как это имело место в период гражданской войны против иностранной военной интервенции»*.

Военные комиссары, начальники политотделов и все политработники должны глубоко осознать смысл и значение произведенной реорганизации, всю ответственность, которая возложена на них партией Ленина — Сталина и Советским правительством.

Политработники должны перестроить свою работу немедленно и добиться решительного перелома в повышении боеспособности каждой части, каждого подразделения.

Народный комиссариат обороны СССР требует от всех военных комиссаров и политработников:

1. Быть подлинными представителями партии и правительства, большевистскими комиссарами ленинско-сталинской закалки, воинствующими большевиками, боевыми носителями духа нашей партии, ее дисциплины, ее твердости, самоотверженности, мужества и непоколебимой воли к победе в борьбе с врагами социалистической Родины. Хранить и умножать боевые традиции комиссаров времен гражданской войны, Халхин-Гола и войны с финской белогвардейщиной.

2. Быть на деле глазами и ушами большевистской партии и Советского правительства, самыми бдительными и осведомленными людьми в частях. Детально знать оперативную обстановку, помогать командиру разрабатывать боевой приказ, строго контролировать проведение в жизнь всех приказов высшего командования.

* Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы в 3-х томах. — Киев, 1980. — Т. 1. — С. 81.

3. Своевременно сигнализировать Верховному командованию и правительству о командирах и политработниках, недостойных звания командира и политработника, и своим поведением порочащих честь Рабоче-Крестьянской Армии.

4. Прочно связаться с красноармейцами, командирами и политработниками, с коммунистами, комсомольцами и беспартийными. Никакое событие или явление не должно быть для комиссара случайным и неожиданным. Недостатки не только критиковать, но и немедленно их устранять.

5. Воодушевлять и ободрять личный состав частей, влить в него непоколебимую веру в силу советского оружия, в победу Красной Армии над гитлеровскими ордами. В наиболее серьезные моменты боя военный комиссар обязан примером личной храбрости и отваги поднять боевой дух и добиться безусловного выполнения частью боевого приказа.

6. Железной рукой насаждать революционный порядок, дисциплину и беспощадно карать паникеров, трусов, пораженцев, дезертиров и всех, самовольно оставляющих позиции без приказа высшего командования. Помнить, что военные комиссары, наряду с командирами, несут всю полноту ответственности за случаи измены и предательства в части, за ее отступление без приказа.

Поощрять и популяризировать лучших бойцов и командиров, воспитывать у личного состава части отвагу, смелость, хладнокровие, инициативу, сметку, воспитывать презрение к смерти во имя победы над врагом. Великий Ленин учил, что презрение к смерти должно распространиться в массах и обеспечить победу.

7. Тщательно изучать командиров и политработников, вместе с командиром внимательно подбирать кадры, смело выдвигая отличившихся в боях за Родину. Особое внимание уделять подбору и выдвижению младших командиров.

8. Очистить все части от сомнительных людей, учтя при этом, что среди призванных в западных областях Украины, Белоруссии, а также призванных в Молдавии, Буковине и Прибалтике оказалось значительное число изменников, выходящих из окружения в западных областях Украины, Белоруссии и Прибалтики одиночками и группами². Командиров, политработников и красноармейцев тщательно проверять совместно с особыми отделами с тем, чтобы в наши части не мог пробраться ни один шпион.

9. Взять под неослабный контроль тылы снизу доверху (штабы, связь, склады, органы снабжения, обозы и т. д.), проникать во все «закоулки», добиться образцовой работы тыла по полному и своевременному обеспечению фронта всем необходимым, памятуя, что это слабое место в управлении войсками.

Приказом НКО введена должность комиссара штаба дивизии³. На должности комиссаров штабов дивизии подобрать волевых политработников, знающих военное дело и способных твердой рукой навести порядок в штабе и в тылу. Следить за тем, чтобы штабы хорошо охранялись, чтобы в штаб не имел доступа ни один посторонний человек и чтобы в месте расположения штаба не было гражданских лиц.

10. Выявлять в тылах всех лиц кадра и запаса, обученных военному делу, но используемых не по назначению, и немедленно переводить их в действующие части; добиться того, чтобы все силы, которые без ущерба для работы тыла можно использовать на фронте, были в бою.

11. Повседневное руководить политорганами, партийными и комсомольскими организациями. Добиться, чтобы они не отсиживались в канцеляриях и перешли от абстрактной пропаганды к боевым делам, проявили максимум гибкости и оперативность, быстро и правильно реагировали на все явления жизни частей и подразделений.

12. Повседневное руководить работой политруков и замполитруков

ротных партийных и комсомольских организаций; знать всех партторгов и комсоргов своей части; правильно расставлять политбойцов — коммунистов и комсомольцев с тем, чтобы обеспечить решающие участки.

Вовлекать лучших, отличившихся в боях людей, в партию и комсомол. Обеспечить рассмотрение заявлений, немедленно выдавать партийные и комсомольские документы принятым в партию и комсомол.

13. Создать боевой актив из политбойцов и непартийных большевиков и опираться на него в своей повседневной работе, в изучении и распространении их боевого опыта, в поднятии всего личного состава на выполнение приказа по разгрому врага.

14. Объединять и координировать работу военных трибуналов, военной прокуратуры и особых отделов. Добиться, чтобы все предатели и изменники, все дезорганизаторы, трусы, паникеры и дезертиры, невзирая на лица, немедленно несли самую суровую кару.

15. Поддерживать тесную связь с местными партийными и советскими организациями, мобилизуя все их силы на укрепление тыла и на помощь фронту, на работу среди населения оккупированных областей и на развертывание партизанского движения в тылу врага.

Повседневню руководить работой среди войск и населения противника, добиваясь разложения и деморализации его армии и тыла.

Народный Комиссар Обороны Союза ССР И. Сталин

Начальник Главного политического управления РККА
Армейский комиссар I ранга Л. Мехлис

ЦАМО СРСР, ф. 228, оп. 701, спр. 2, арк. 42—43.
Друкарський прим.

Постанова Якимівського райкому КП(б)У Запорізької області про незадовільне збирання урожаю в колгоспах району.

17 серпня 1941 р.

Бюро райкома КП(б)У отмечает, что руководители МТС и ряда колхозов до сего времени не поняли военной обстановки, в которой находится наша страна в дни Великой Отечественной войны, не перестроили работу МТС и колхозов на военный лад, проявляют беспечность и благодушие, в результате чего уборка урожая и хлебосдача государству по колхозам района проходит крайне неудовлетворительно. Из общей площади 40 674 га зерновых по состоянию на 17 июля 1941 г. убрано 21 306 га или 52,3 %, а план хлебосдачи по состоянию на 16 июля 1941 г. выполнен всего на 22,4 %.

Большинство комбайнов Акимовской МТС из-за отсутствия оперативного руководства со стороны руководителей МТС и отсутствия железной дисциплины среди комбайнеров и трактористов простаивают и работают не больше 9—10 час. в день. Есть случаи, когда трактористы с колхоза «12-летие Октября» уходят с поля домой ночевать. В результате такой плохой работы по Акимовской МТС убрано всего лишь 45 % зерновых.

Полную безответственность в деле уборки урожая проявляет председатель колхоза им. Тельмана т. Клименко. Работа комбайнеров в колхозе организована крайне неудовлетворительно. Два комбайна «Сталинца» убирают за день 16—18 га, а косарками совершенно уборки не производят. В колхозе им. Щорса председатель т. Тюков также игнорирует работу косарками. Преступно и безответственно относится к организации уборки урожая председатель колхоза им. Коларова т. Синченко, вследствие чего комбайны и лобогрейки ночью не работают. Скошенный хлеб лобогрейками не скирдуются, а также допускаются большие потери зерна при уборке ячменя, очень много зерна пошло в поло-

ву, которая уже заскирдована, председатель колхоза т. Синченко никаких мер к усилению уборки урожая не принимает и работу комбайновых агрегатов не контролирует.

В колхозах «12-летие Октября» — председатель т. Савченко — из 3353 га убрано всего лишь 1449 га, в колхозе «10-летие КИМ» из 2337 га убрано 674 га, в колхозе им. Димитрова — председатель т. Применко — из 1427 га убрано 589 га.

Плохо также проходит уборка урожая по колхозам «Новое Життя» — председатель т. Белоусов, «День Парижской Коммуны» — председатель т. Метиоглов, им. Чкалова — председатель т. Дериглазов, «Путь к социализму» — председатель т. Клименко, им. Сталина — председатель т. Пушкарь.

Ряд руководителей колхоза «Труд» — т. Трубаров, «12-летие Октября» — т. Савченко, «Пятилетка» — т. Подрепный, им. Тельмана — т. Клименко, «ДПК» — т. Метиоглов, им. Сталина — т. Пушкарь в степи не ночуют и проявляют полную беспечность в деле охраны хлеба, комбайнов, тракторов и горючего. В колхозе «День Парижской Коммуны» несколько дней подряд зерно в поле, комбайны, тракторы и горючее никем не охранялись, а руководители колхоза — председатель т. Метиоглов — спали в селе.

Во многих колхозах лошади, волы, а также тракторы «Универсалы» на вывозке хлеба государству почти не работают. В колхозе «III Коминтерн» — председатель т. Мищенко — план хлебоздачи государству выполнен всего на 7,5% в колхозе им. Димитрова — председатель т. Применко — на 8%.

Крайне преступно выполняют хлебоздачу государству колхозы им. Чкалова, им. Шевченко, им. Чапаева, «Путь Ленина», «Путь к социализму», «ДПК», им. Политотдела, «Единый труд», «Украина» и в ряде др.

Считать недопустимым явлением, когда из 8312 га хлеба, скошенного косарками, заскирдовано всего 2015 га, а к обмолоту этого хлеба ни один колхоз фактически не приступил, а также плохо проходит скирдование соломы и половы.

Особенно безответственное отношение проявляют в деле обмолота, скирдования хлеба, половы и соломы руководители колхоза: «12-летие Октября» — Савченко, им. Сталина — Лапин, им. Ворошилова — Давец, им. Сталина — Пушкарь и ряд др.

Бюро райкома КП(б)У постановляет:

1. За проявленные благодушие и беспечность в деле уборки урожая председателю колхоза им. Тельмана члену ВКП(б) т. Клименко объявить строгий выговор без занесения в личное дело. Одновременно предупредить его о том, что если он немедленно не исправит допущенных ошибок и не улучшит работу по уборке урожая зерновых и вывозки хлеба на элеватор, то он будет исключен из партии и привлечен к уголовной ответственности по законам военного времени.

2. За проявленную беспечность, отсутствие контроля и неорганизованность уборки урожая, за допущенные большие потери ячменя председателю колхоза члену партии т. Синченко объявить строгий выговор.

Поручить райпрокурору т. Вишневу привлечь к уголовной ответственности лиц, виновных в допущенных потерях зерна по колхозу им. Коларова.

3. За необеспечение круглосуточной работы комбайнов, тракторов, косарок и отставание в уборке урожая председателей колхозов «12-летие Октября» — Савченко, «ДПК» — Метиоглова, «10-летие КИМ» — Милосердова, им. Сталина — Пушкаря, им. Щорса — Тюкова, «3-й Коминтерн» — Мищенко — предупредить.

4. Представленный график ежедневного вывоза хлеба колхозами на элеватор в количестве 1028 т. — утвердить. Обязать зав. райземотделом т. Нечая до 20 июля 1941 г. довести график ежедневного вывоза хлебopоставки на элеватор до каждого колхоза.

Установить окончательный срок уборки урожая зерновых 25 ик 1941 г. и срок выполнения хлебосдачи государству и натуроплаты М до 1 августа 1941 г.

Предупредить всех председателей колхозов и секретарей партор низаций, что за необеспечение уборки урожая и за невыполнение пла хлебосдачи и натуроплаты за работу МТС в установленный срок виновные будут строго наказаны по законам военного времени.

5. Обязать директоров МТС, председателей колхозов и сельсовет секретарей парторганizations:

а) обеспечить круглосуточную работу всех комбайнов, тракторо косарок на уборке урожая;

б) организовать круглосуточный вывоз хлеба на элеватор лоша, ми, волами и тракторами «Универсал»;

в) немедленно организовать скирдование и обмолот хлеба, а так скирдование половы и соломы, для чего привлечь всех трудоспособн колхозников, стариков, подростков, жен рабочих и служащих, исполь вав на скирдовании хлеба, соломы и половы коров колхозов и колх ников;

г) решительно усилить охрану хлеба, зерна, комбайнов, тракторо горючего за счет честных и проверенных колхозников. Возложить в ответственность за охрану хлебов лично на председателей колхозов председателей сельисполкомов;

д) категорически предложить председателям колхозов, сельсовет и секретарям парторганizations ночевать в степи и в полевых таборах на месте организовать бесперебойную работу на уборке;

е) предложить директорам МТС не позже 18 июля 1941 г. перевес всех трактористов и комбайнеров на казарменное положение в поле тем, чтобы обеспечить круглосуточную работу комбайнов и трактор по уборке урожая и хлебовывозке;

ж) предложить председателю Исполкома райсовета т. Бражинен в течение суток мобилизовать все автомашины и живой транспорт предприятия и учреждениях и направить в колхозы на хлебовывоз.

6. Решительно усилить борьбу с потерями урожая. Предупреди председателей колхозов, что все убранные площади должны ежеднев приниматься бригадами и не реже через три дня председателями к хозов по акту.

7. Предложить председателям сельисполкомов немедленно провес совещание учителей по вопросу организации учеников на сбор колоск

8. Райком КП(б)У требует от всех секретарей парторганizations коммунистов и комсомольцев усилить массово-политическую работу с д и колхозников, работающих на уборке урожая. Глубоко разъяснить ту сложную военную обстановку, в которой находится наша страна. мобилизовать их на быстрейшую уборку урожая с тем, чтобы помс Красной Армии быстрее разгромить подлых фашистских бандитов.

ЦПА ИМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 3187, арк. 167—169.

Розпорядження начальника Політуправління Південно фронту начальникам політвідділів армій і дивізій про нед ліки партійно-політичної роботи у військах.

9 вересня 1941 р.

Политуправление фронта располагает данными, что ряд коммуни тов и комсомольцев, находясь в бою и очутившись в тяжелом, но безвыходном положении, бросают зачастую подчиненных лиц и красн армейцев на произвол, сами переодеваются в гражданское платье, ст раются спасти свою шкуру, бросают или уничтожают партийные и ко сомольские документы, не заботясь о выполнении долга члена Всесок

ной Коммунистической партии большевиков и спасения чести воина Красной Армии.

Такие факты имели место среди коммунистов, попавших в окружение. В 273 с. д., 36 коммунистов порвали партдокументы. В 971 с. п. батальонный комиссар Максаев и начштаба полка капитан Хорошков, поддавшись панике, уничтожили свои документы, бросили людей на поле боя, а сами, как презренные трусы, переоделись в гражданское платье и переправились через Днепр.

Партийные организации, парткомиссии и политорганы иногда миренчески относятся к подобным фактам, принимают от бросивших или уничтоживших партбилеты заявления, не разбираясь глубоко в сущности потери или уничтожения партбилета, принимают решения о выдаче новых партдокументов, а начполиты органов выдают новые партийные и комсомольские билеты.

Кроме того имеют место факты, когда коммунисты и комсомольцы, призванные в армию, прибывая в части, заявляют, что ими утеряны или забыты дома партийные или комсомольские документы.

Эти факты свидетельствуют о том, что некоторые партийные и комсомольские организации, военкомы частей и политорганы еще мало ведут внутрипартийной воспитательной работы среди коммунистов и комсомольцев, не разъясняют и не добиваются выполнения коммунистами и комсомольцами долга члена великой партии Ленина—Сталина и ВЛКСМ по защите социалистической Родины.

Некоторые парторганизации легкомысленно относятся к решению вопроса о выдаче партдокументов утерявшим или уничтожившим их, глубоко не анализируют причин утери и зачастую ограничиваются наложением незначительных партийных взысканий, тем самым оправдывают непартийные действия отдельных коммунистов, уничтоживших партдокументы.

Например, ДПК 273 с. д. вместо исключения из партии начштаба 971 с. п. капитана Хорошкова постановила объявить ему взыскание и ходатайствовать перед политотделом о выдаче нового партдокумента.

Предлагаю:

1. Политотделам соединений, военкомам частей провести широкую внутривоспитательную работу через все формы партработы по разъяснению коммунистам, а также комсомольцам о выполнении ими долга перед партией Ленина—Сталина и социалистической Родиной.

2. Партийным и комсомольским организациям проверить наличие документов у коммунистов и комсомольцев, в особенности у прибывшего пополнения.

3. Факты утери партийных и комсомольских документов на нашей территории тщательно проверять и только тогда выносить на обсуждение о партийности и выдаче партийных и комсомольских документов.

4. Лиц, прибывших с территории, занятой противником, без партийных и комсомольских билетов, тщательно проверять и только после решать вопрос о принадлежности к партии или комсомолу.

Материалы тщательного расследования на политработников, вернувшихся из окружения с территории, занятой противником, немедленно направлять в Политуправление, а самих политработников — в отдел кадров Политуправления для решения вопроса о возможности использования на политработе и решения вопроса об их партийности.

5. Лиц, нарушивших выполнение требований приказа № 270⁴, немедленно предавать суду Военного трибунала.

О проделанной работе доносить в очередных сводках и донесениях.

Нач. политуправления Южфронта — бригадный комиссар Мамонов

ЦАМО СРСР, ф. 228, оп. 710, спр. 203, арк. 145—147. Оригинал.

Запис розмови по прямому проводу секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова з членом Військової ради Південно-Західного фронту М. О. Бурмистенком про організацію партизанської боротьби на Чернігівщині

11 вересня 1941 р.

Хрущев: Имеете ли Вы связь с черниговскими работниками Федоровым⁵ и Костюченко⁶ по подготовке к борьбе в тылу врага?

Бурмистенко: С черниговскими товарищами связь постоянная. Сегодня у меня были Костюченко и Петрик⁷. Федоров выехал в расположение 40-й армии. Он должен приехать ко мне, как мы с ним условились, через 2—3 дня. Я его послал туда для того, чтобы он путем посылки людей в тыл противника установил связь с партизанскими отрядами.

Дело в том, что мне стало известно, что работники, знающие места закладки нашей литературы, листовок, продовольствия для партизанских отрядов, действующих на севере в Черниговских лесах, что эти люди в панике бежали и очутились в тылу нашей Красной Армии. Товарищи, которые обязаны были руководить партизанским движением, также отступили вместе с войсками Красной Армии.

В тылу у противника остался секретарь обкома партии Попудренко, но, как я выяснил, ему не оставили ни связи, ни явки, ни указаний о местах закладки продовольствия и листовок для партизанских отрядов.

Вот т. Федоров и должен организовать все это. Мы с ним условились о том, как это сделать практически.

Сегодня с черниговскими товарищами мы наметили конкретный план развертывания агитационно-политической работы в селах Черниговщины, которые не заняты противником.

Недавно я был в Чернигове, когда ехал в 5-ю армию. Чернигов выгорел почти полностью. Во время бомбежки городские черниговские власти в панике бежали, бросив город. Председатель городского совета сам сбежал в Харьков и приказал бросить город отрядам ПВО и другим работникам. Черниговский обком вынес решение о предании этого типа суду трибунала. Военный трибунал приговорил его к расстрелу. Сегодня Военный совет фронта утвердил это решение.

Хрущев: Правильно поступили с черниговскими дезертирами. Надо виновных наказать за плохую организацию подготовки действий партизан в Черниговской области. Кто виноват, что не оставлены явки? Кто виноват, что не указаны места, где спрятаны листовки, продовольствие для партизан? Это дело не случайное. Возможно, не предательство ли? В этом хорошенько надо разобраться.

У меня все. До свидания.

ЦАМО СРСР, ф. 251, оп. 646; спр. 5, арк. 209—211. Телеграфна стрічка.

Донесення політуправління Південного фронту Головному Політичному Управлінню Червоної Армії про втрати особистого складу військами фронту за період бойових дій

6 листопада 1941 р.

Войска фронту в течение всего периода военных действий ведут упорные бои с фашистскими полчищами, стойко защищая каждую пядь родной земли. Беспощадно уничтожая гитлеровских выродков, части фронта сами несут большие потери в личном составе.

С 22 июня по 1 ноября войска фронту потеряли 212672 человека в том числе убитыми — 20675 человек, ранеными — 48526 человек и пропавшими без вести 118234 человека.

Потери политсостава за этот период, по неполным данным, составляют: убитыми — 301 человек, ранеными — 615, пропавшими без вести и невернувшимися из окружения — 785 человек.

Значительная часть этих огромных потерь является неизбежным результатом ожесточенных боев, в которых тысячи бойцов, командиров и политработников, стойко и самоотверженно защищая свою Родину, погибли как истинные герои, сражаясь с фашистскими захватчиками до последнего патрона, до последней капли крови.

Но большое количество потерь части фронта понесли в силу целого ряда других причин.

Одной из основных причин, приведших к большим потерям, является слабая военная подготовка личного состава многих частей новых формирований.

Из-за плохой организации боевой учебы в запасных частях многие бойцы прибывали на фронт, совершенно не умея обращаться с оружием. Так, личный состав 339 сд, 35 и 56 кд и других соединений плохо знал стрелковое оружие, получил его в день ухода на фронт и овладевал им на ходу. Бойцы и младшие командиры почти не готовились к борьбе с танками. Командование и политаппарат слабо работали по сколачиванию подразделений, плохо воспитывали у личного состава запасных частей стойкость и упорство в бою.

Все это приводило к тому, что, идя на позиции, бойцы и младшие командиры чувствовали себя неуверенно, при встрече с противником не умели использовать силу и мощь своего оружия, не оказывали врагу упорного сопротивления, а при появлении танков порой поддавались панике и, отступая, несли большие потери.

Например, части 339 сд, и 56 кд уже в первых боях потеряли до 40% личного состава.

Немало потерь части фронта понесли из-за слабой тактической подготовки многих средних командиров, неграмотного решения ряда тактических задач и слабого руководства действиями частей и подразделений.

Врио начальника политуправления Южного фронта
полковой комиссар Рыбанин

ЦАМО СРСР, ф. 228, оп. 747, спр. 7, арк. 271—272. Оригінал.

Інформація оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У про стан партійно-політичної роботи у парторганізаціях Сталінської області.

5 жовтня 1941 р.

За последнее время в Сталинской области имело место ослабление партийно-политической работы. Некоторые горкомы и райкомы партии за последние месяцы не собирали пленумы горкомов и райкомов партии, не проводили собраний партактивов. Так, например, с мая не было пленума Горловского горкома, Волновахский райком партии не собирал пленум с апреля.

После решения бюро и пленума обкома (в сентябре 1941 г.), который обсуждал вопрос о состоянии партийно-политической работы в области, в городах и районах проводятся пленумы городских и районных комитетов партии, проведены в ряде городов собрания партийного актива по вопросу о партийно-политической работе.

В ряде районов имели место факты, когда собрания первичных парторганizations не собирались в течение 2—3 месяцев. Так, например, в парторганizations совхоза № 6 Старобешевского района партсобрания не созывались в течение двух месяцев. В колхозе им. Орджоникидзе, Марьинского района партсобрания также не созывались в течение двух

месяцев. Такие факты имели место и в ряде других партийных организаций.

Ряд горкомов партии — Макеевский, Краматорский, Горловский, Орджоникидзевский ослабили свое руководство в последнее время по приему в партию и по воспитанию вновь принятых в партию. Орджоникидзевский горком за август принял в кандидаты партии одного человека, за сентябрь трех человек. Слабо ведется работа по приему в партию и воспитанию вновь принятых в партию в парторганизации Орджоникидзевского металлургического завода, в парторганизации завода им. Сталина в Краматорске, в парторганизации завода им. Кирова в Макеевке, на шахте 17—17 бис Кировского района г. Сталино.

В таких парторганизациях, как парторганизация шахты им. Ленина Горловского района, шахты «Комсомолец» этого же района, на заводе им. Ильича в г. Мариуполе, на заводе им. Сталина в Краматорске партийно-политическая работа также находится на низком уровне. Руководители партийных организаций редко бывают на собраниях, в цехах, мало общаются с рабочими, подчас не знают настроений, запросов рабочих. В результате на этих предприятиях, в частности на заводе им. Сталина в Краматорске, имеет место такое положение, когда из-за недостаточной политической работы на заводе не выполняли ряд важнейших оборонных заданий, имел место выпуск брака, аварий, дезертирство с производства. На заводе им. Сталина партийный комитет завода, горком партии не уделяли должного внимания вопросу обслуживания рабочих питанием.

После решения бюро обкома об усилении партийно-политической работы в ряде районов, на ряде предприятий стала заметно улучшаться партийно-политическая работа. Так, например, в Куйбышевском районе г. Сталино руководящими партийными работниками, агитаторами систематически проводятся доклады, лекции, беседы. Так, например, с 20 по 30 сентября на заводах №№ 73, 144, азотном, на шахте № 8 «Ветка» прочитаны лекции на тему «Великая Отечественная война Советского Союза с германским фашизмом». На лекциях присутствовало 1.800 человек. На предприятиях и в учреждениях в этом районе по вопросу постановления Государственного Комитета Обороны о всеобщем обучении военному делу граждан СССР проведено 171 посменное собрание, на которых присутствовало 19.400 человек.

В Буденовском районе г. Сталино с 20 по 30 сентября работали 665 агитаторов. Беседами агитаторы охватили 21.376 человек.

В результате усиления партийно-политической работы на заводе им. Ворошилова в г. Дружковка коллектив этого завода систематически выполняет специальное задание на 180—200%.

Многие коммунисты показывают образцы при выполнении специального задания. Так, например, член партии тов. Гераскин выполняет свое задание на 300%. Член партии токарь тов. Любка получил новое задание по выработке специальной продукции, добился освоения выпуска этой продукции и выполняет норму на 250%.

На Константиновском стекольном заводе в цехе начальника тов. Эскина производственный план за 8 месяцев выполнен на 200%. Коллектив этого цеха систематически перевыполняет производственное задание. Смены, которыми руководят мастера — коммунисты тов. Артамонова и тов. Дубанов, выполняют задания на 150% и больше.

За последнее время начали улучшать свою работу партийные группы. Так, например, партийная группа шахты 19—20 Макеевского района на участке № 4 (партгруппорг тов. Чукалов) систематически проводит агитационно-массовую работу в цеху и среди населения. Партийная группа добилась выполнения производственного задания на 145%. На заводе им. Кирова в Макеевке партийная группа стана «600» прокатного цеха № 3 добилась выполнения производственного плана на 115%.

Большую помощь в усилении агитационно-массовой и политической работы на предприятиях области в сентябре оказала группа лекторов ЦК ВКП(б) во главе с тов. Ярославским⁸. Эта группа лекторов прочитала около 50 докладов и лекций на партийных активах и на собраниях рабочих крупнейших предприятий области.

Зав. организационно-инструкторским отделом ЦК КП(б)У Зленко

ПА ІІІ при ЦК Компартії України., ф. 1, оп. 22, спр. 88, арк. 53—57.

Оригінал.

ПРИМІТКИ

1. Одним з важливих завдань Комуністичної партії в початковий період війни була стабілізація становища на фронті, зміцнення Радянських Збройних Сил. Центральний Комітет партії і Державний Комітет Оборони вжили дійових заходів по зміцненню дисципліни і порядку у військах. Президія Верховної Ради СРСР 16 липня 1941 р. видала Указ «Про реорганізацію органів політичної пропаганди і введення інституту військових комісарів в Робітничо-Селянській Червоній Армії». 20 липня Указ був розповсюджений на Військово-Морський флот.

Відповідно до цього Указу управління і відділи політичної пропаганди перетворювалися в політичні управління і відділи. В полках, дивізіях, корпусах, штабах, військово-навчальних закладах і установах вводились посади військових комісарів, а ротах, ескадронах і батареях — політруків. Партія і уряд поставили вимогу перед військами, політорганами, партійними організаціями перебудувати свою роботу, посилити масово-політичну агітацію і пропаганду серед особого складу, зробити все, щоб в найближчий час рішуче підвищити боєздатність військ.

Однак, необхідно зазначити, що не скрізь у військах було вжито заходів по розгортанню політико-виховної роботи серед воїнів. Як свідчить наказ Народного комісара оборони № 0391 від 4 жовтня 1941 р. «Про факти підміни виховної роботи репресіями», спостерігалися «часті випадки незаконних репресій і найгрубішого перевищення влади з боку окремих командирів і комісарів по відношенню до своїх підлеглих.»¹ Наказ вимагав розгорнути виховну роботу, широко використовувати метод переконання, не підміняти повсякденну роз'яснювальну роботу адмініструванням і репресіями.²

Заходи вжиті партією в початковий період по розгортанню політичної роботи у діючій армії, підвищили її боєздатність, сприяли зміцненню морально-психологічного стану бійців і командирів.

2. В умовах катастрофічного становища радянських військ, величезних людських і матеріально-технічних втрат, оточення ворогом значних військових угруповань спостерігалася паніка, дезертирство. Однак, на наш погляд, не було підстав огульно звинувачувати у зрадництві воїнів-вихідців з названих у документі територій.

3. Наказу Народного комісара оборони СРСР про введення посади комісара штаба дивізії, так само як і в інших частинах і з'єднаннях Червоної Армії, авторам не вдалося відшукати в архівних документах. Однак про це йшлося у відомому Указі Президії Верховної Ради СРСР «Про реорганізацію органів політичної пропаганди і введення інституту військових комісарів в Робітничо-Селянській Червоній Армії» від 16 липня 1941 р. Зокрема, в п. 2 Указу наголошується: «Ввести в усіх полках і дивізіях, штабах, військово-навчальних закладах і установах Червоної Армії інститут військових комісарів...»³

4. Наказ Ставки Верховного Головного Командування Червоної Армії № 270, виданий 16 серпня 1941 р.* Вперше опублікований у «Военно-историческом журнале» (1988, № 9).

5. Федоров О. Ф.— перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У.

6. Костюченко С. Ф.— голова Чернігівської обласної Ради депутатів трудящих.

7. Петрик М. О.— другий секретар Чернігівського обкому КП(б)У.

8. Ярославський О. М.— партійний діяч, історик, публіцист, академік АН СРСР. В роки Великої Вітчизняної війни — член Ради військово-політичної пропаганди при Головному Політичному Управлінні Червоної Армії. Виступав з лекціями, статтями перед воїнами на фронті та серед населення.

¹ Военно-исторический журнал, 1988, № 9, с. 29.

² Там же.

³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы в 3-х томах. Киев, 1980. Т. 1. С. 81.

* Цей наказ пов'язаний з аналізом фактів дезертирування і полонення радянських військовослужбовців.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Г. М. Лункін (Херсон)

Зброєю стало слово

В гітлерівських тюрмах і таборах радянські патріоти, позбавлені зброї вогнепальної, продовжували боротися проти фашизму єдино доступною їм зброєю — полум'яним словом, друкованим рядком. Всіма можливими засобами вони боролися за людину, її життя і гідність. Про це й ідеться у публікації.

Журналістика в гітлерівських тюрмах та концтаборах... На думку, очевидно, насамперед спаде «Репортаж з петлею на шиї» Ю. Фучіка — безсмертна книга мужності та світлої віри в людину, створена в фашистських застінках під сокирою смертного вироку. Книга зверне на у майбутнє своїм закликком до борців за світлі ідеали: «Люди, я любив вас! Будьте пильними!».

Підпільна антифашистська преса у роки Великої Вітчизняної війни у тій чи іншій формі виникала практично у всіх гітлерівських тюрмах і таборах, де опинялася радянська людина. На окупованій території СРСР, у Польщі, Австрії, Бельгії, Франції, Румунії, Греції, Норвегії та у самій Німеччині.

Постановка справи регулярної масової інформації в тяжких умовах гітлерівських концтаборів і тюрем вимагала об'єднання зусиль різних виконавців, як правило, в спеціальній організації по добуванню та обробці матеріалу, його написанню і розмноженню, зрештою, по поширенню. Кістяк таких організацій становили комуністи — партійні працівники та армійські політпрацівники, професійні письменники та журналісти, викладачі вузів і шкільні вчителі, стройові командири, лікарі, інженери. Мета в організаторів нелегальних форм масової інформації завжди була одна: підтримання високого морального духу і патріотичного почуття, встановлення інтернаціональної єдності в'язнів, розпалювання непримиренної ненависті до фашизму, мобілізація людей на боротьбу з есесівським терористичним режимом.

Як же вдавалося добувати факти для інформування в'язнів? Їх часто давала сама оточуюча дійсність, особистий приклад високої людської гідності та героїзму того чи іншого борця проти фашизму. Однак цього було мало. Головну силу являли собою правдиві вісті із-за колючого дроту, про становище на фронтах та успіхи Червоної Армії. Основними джерелами їх поповнення стали, насамперед, опитування новоприбулих, особливо зі Сходу; відносно свіжі газети і листівки, що збереглися у них; листівки, які скидалися з радянських та англійських літаків; критично проаналізовані повідомлення фашистської преси і, нарешті,— радіо. Як це не дивно, але в більшості концтаборів підпільникам вдавалося зібрати із здобутих з величезним ризиком деталей найпростіші радіоприймачі і налагодити прослуховування та нотування повідомлень Московського радіо та радіостанцій нейтральних країн чи таємно використати для цього приймачі табірної адміністрації. При найменшій можливості використовувався і такий канал, як допомога німців-антифашистів з охорони таборів і тих, що були поза ними, зв'язок з місцевими підпільниками по той бік колючого дроту. Бували і такі удачі, як, наприклад, у таборі Хеймдаль у Норвегії, коли радянським військовополоненим вдалося викрасти радіоприймач у самого коменданта.

Були знайдені підручні засоби для систематичного інформування в'язнів. Одним з них виявилася ворожа преса. Саме її есесівці примушували військовополонених регулярно читати. То ж залишені підпільниками на полях статей чи заміток коментарі, що викривали брехливість і антилюдяність гітлерівської пропаганди, робили свою справу досить ефективно. Так, власівську фашистську російськомовну газету «Клич» з такого роду коментарями, зробленими хімічним олівцем, в'язні називали «Супутником агітатора». Над перетворенням цієї підлої та брудної, сповненої брехні на радянський лад газети на контрпропагандистський засіб працювала невелика група ентузіастів. Один писав коментарі, двоє інших переносили їх на десять примірників «Клича». У бараках, куди потрапляли вони, знаходилися добровольці, які самі переносили ці коментарі на інші примірники. Тож практично контрпропаганда доходила до більшості в'язнів табору 304 «Н». Коли замість «Клича» фашисти стали поширювати в таборах, зокрема, іншу запроданську газетку «Зоря», підпільники і її перетворили на «Супутника агітатора».

Пошуки форм протистояння брехливій фашистській пропаганді іноді приводили радянських патріотів до незвичних рішень. Про одну з таких знахідок розповідає керівник підпілля у румунських таборах О. Є. Риндін. Одного разу, увечері, Я. Євдокимов, який був на фронті старшим політруком, показав йому звичайний фашистський плакат, що його табірна адміністрація щедро розвішувала у всіх бараках. Це був плакат, на якому бійці Червоної Армії зображувалися у карикатурному вигляді. Спочатку полонені зривали цей та подібні йому плакати і знищували. Але після того, як за це багато в'язнів жорстоко поплатилися, їх не чіпали. Далі Риндін згадував: «Євдокимов показав зворотний бік плаката, і все стало зрозумілим. На чистому боці аркуша (а це ж і розв'язання проблеми паперу.— Г. Л.) чітко виділялися слова: «Стінна газета». Спочатку йшла передова, потім три колонки жартівливих оповідань, гумореска на Гітлера та Геббельса і підпис «Редколегія»...

— Ну а якщо раптом?

— А ми тоді перевернемо натуральним боком, сховаємо написане, а підуть охоронці — написане на світло»¹.

Стінгазета, над якою працювали Я. Євдокимов, І. Сучков та інші товариші, мала успіх. Табірний комітет вирішив цю знахідку поширити та створити для випуску стіннівки редколегії у всіх шістнадцяти секціях табору. Такі щомісячні газети з однаковою заключною назвою «За Батьківщину!» підпільники видавали у таборах Слобозія-Веке, Тимшоара, нарешті, в Калафаті.

Паралельно з використанням підручних засобів застосовувалися паперові форми нелегального інформування, підпільної преси. І починалися вони з листівок, закликів, відозв.

Вже восени — взимку 1941 р. у Рославльському (на південний схід від Смоленська) таборі військовополонених № 130 підпільники налагодили регулярне розповсюдження листівок. Особливо схвилювала всіх листівка про розгром фашистів під Москвою, яка мала тираж 50 примірників. За читання цих матеріалів полоненим загрожувала смерть. Тому було знайдено непомітну форму агітації. Підпільники почали розривати папір на маленькі вузькі смужки (ніби для закручування цигарки), робити написи з обох боків і такі папери розкидати по всьому табору. З папером було скрутно, і той, хто палив, не міг пройти мимо — піднімав папір і бачив, наприклад, такий напис: «Хто працює на фашистів — воює проти Червоної Армії», а на зворотному боці: «Шкідництво на німецькій роботі є допомогою радянському народу». На іншому папірці: «Полонений, тікай з роботи до лісу, там ти будеш

¹ Риндин А. Е. Где не было тыла.— Краснодар, 1981.— С. 116—117.

корисним!», «Партизанів не бійся, вони роблять велику і потрібну справу для нашої країни. Місце твоє там, у лісі!»².

Багато хто, перш ніж пустити папір на куриво, передавав інформацію товаришам та обмінювався з ними думками, зауваженнями, репліками. На випадок небезпеки така прокламція, як говорили тоді підпільники, раптово перетворювалася на цигарку і згоряла.

Вишукувалися можливості для випуску листівок не тільки рукописних. Прагненням збільшити тиражі підпільних видань було зумовлене створення у таборі військовополонених XI«Ц» (Берген-Бельзен) підпільної друкарні. Шрифт із свинцевого дроту вирізали І. В. Євсеев і М. І. Курбатов. По неділях, коли фашистська охорона майже не з'являлася у бараках, у боксі, заваленому всякою всячиною, підпільники набирали підготовлений раніше текст листівок, виготовляли необхідну кількість відбитків.

Автори листівок зверталися не тільки до товаришів по неволі. В'язень табору Шварцкольт старший лейтенант, який мав назвисько «Сивий», вирізав з алюмінієвих ложок літери латинського шрифту, яким набиралися тексти прокламацій, звернених до населення Німеччини та солдатів вермахту. Йому допомагали складати форму і робити відбитки І. Шмаченко і М. Хавренко. Їх товариші Ф. Самолюк, Я. Поляков та інші під час висування робочих команд до місць праці поширювали ці листівки: скидали з поїздів у містах та селищах, залишали в шахтах і на заводах, приклеювали на автомобілі та мотоцикли, непомітно клали в кишені мундирів солдатів та офіцерів.

Скрізь на своєрідні листівки перетворювалися зведення Радінформбюро, поширювані полоненими.

Дійовою формою табірної публіцистики були вірші. Можна згадати Мусу Джаліля, невідомого поета із Заксенхаузена, Григорія Люшніна, Миколу Шпака, Ейжена Віверіса та багатьох інших. Вірші передавалися усно, їх писали на шматочках паперу, які пересилалися з блоку до блоку. Вони допомагали підтримувати моральний дух людей, підносили патріотичні та інтернаціональні почуття, піднімали на боротьбу все нових і нових борців.

Не можна не згадати й такий вид підпільної публіцистичної діяльності, як ведення пісенників багатьма дівчатами, вивезеними на каторжні роботи до Німеччини. В таких пісенниках було багато цілком нових патріотичних текстів на мотиви популярних пісень. У них оспівані й перемога під Москвою, і велика Сталінградська битва та звучав заклик:

Ты шути, громи врага, Катюша,
Пробивай дорогу на Берлин.
Мы тебе, любимая Катюша,
Подвезем снаряды и бензин.

Ефективно використовувався й такий напівконспіративний канал інформування і зв'язку, як особисті, приватні листи цивільних в'язнів з робочих таборів один до одного і до своїх близьких, додому. Фашистські власті, які спочатку дозволили кожному «іноземному робітникові» один лист і одну листівку на місяць, далеко не відразу зрозуміли, яка небезпека в них таїться. Листи містили викривальну інформацію про становище радянських людей, вивезених на гітлерівську каторгу, про окупаційний режим на батьківщині, часто містили відкритий заклик до опору, боротьби, давали інструктивні поради з питань конспірації та ведення агітації.

Всі ці форми інформування, орієнтації, згуртування використовувалися, так би мовити, в комплексі. Й вибір будь-якої з них зумовлювався конкретними обставинами і вимогами моменту. До того ж в умовах прифронтових фашистських таборів — сортувальних, фільтраційних,

² Голубков С. В фашистском лагере смерти.— Смоленск, 1963.— С. 135.

пересильних, де не було стабільного складу полонених (та й пізніше, у тилкових таборах з відносно стабільним складом) — усне інформування, агітаційно-пропагандистський виступ був пов'язаний з величезною небезпекою викриття активного підпільника-антифашиста. Друкована ж (рукописна) форма звернення до в'язнів давала змогу діяти конспіративно (таємно, анонімно), що забезпечувало збереження активних кадрів і утрудняло ворогу викривати нескорених патріотів. Та й аркуші паперу — звернення, відозви, листівки, особливо ті, що імітували поліграфічне виконання, — переходячи з рук в руки, впливали на незрівнянно більш широке коло людей як своїм змістом, так й фактом своєї появи.

Вищим же ступенем підпільної преси були рукописні, а іноді й виконані поліграфічним способом брошури, журнали, газети.

Однією з перших спроб випуску загальнотабірної партійної газети слід, очевидно, вважати «Пленную правду». Восени 1941 р. в Мінську, на території колишнього артилерійського містечка, що на Лагойському тракті, фашисти розмістили табір для військовополонених № 352. В лазареті цього табору опинився і кореспондент фронтової газети письменник Степан Злобін. Він вирішив сам «видавати» газету, яка протистояла б фашистському «Кличу». Засоби «преси» були надзвичайно бідні: два аркуші паперу і хімічний олівець. Місце видання — столик нічного чергового лазарету. Нічні санітари С. Ведерніков, Я. Белов та інші оберігали С. Злобіна — автора, редактора і видавця — під час роботи. Так 10 липня 1942 р. у Мінському таборі військовополонених народився перший номер газети «Пленная правда». Її епіграф закликав: «Трудящі СРСР, на боротьбу за Батьківщину єднайтеся!». Поруч з назвою зазначалося: «Орган радянської совісті та непроданої честі», «Десятиденна газета бійця». Через всю першу сторіночку йшла шапка-заголовок: «Лишь тот достоин жизни и свободы, кто каждый день идет за них на бой!»³. Передова стаття «Наша правда» нагадувала: «Обов'язок кожного — якнайшвидше повернення до боротьби за Вітчизну. Ось у чому наша негасима правда!». Замітка «На фронтах» викривала брехню фашистських оперативних зведень. «Нема нічого вищого за гідність сина нашої Батьківщини. Кожну хвилину відчувайте себе громадянами СРСР і тримайтеся так, щоб товариш міг вами гордитися!» — таким закликком закінчувалася стаття «Громадянин СРСР». Гнівно викривали зрадників стаття «Розпізнай ворога під будь-якою личиною», вірші, прислів'я, поговорки, об'яви. У всіх матеріалах — жодної ознаки зневіри, занепаду духу, вони пройняті однією думкою: «Пам'ятайте — перемога за нами!». Тираж газети (якщо можна так умовно говорити) — три примірники: один був переданий у Мінськ, другий — у робочий табір, третій читався в лазареті. Саме це — поширення по всьому табору і вихід навіть за його межі, вплив на всю масу військовополонених — відрізняло «Пленную правду» від стінних газет, які випускалися у багатьох таборах і діяли частіше за все у межах бараку (блоку).

Дійсно, у таборах тривалої дії з відносно стабільною хоча б частиною їх складу вдавалося налагодити систематичний випуск газет. І забезпечувалося це не ініціативними одинаками, а ставало справою згуртованих цілеспрямованих організацій, таких, наприклад, як Російський військово-політичний центр у концтаборі Бухенвальд. Рішення про видання газети, прийняте ним весною 1943 р., спиралося на вже нагромаджений досвід випуску «Бойових листків» — прообразу газети. Випуск її було доручено М. Левшенкову — шкільному вчителю з Псковської області. Він підібрав надійних товаришів. У редакції було три відділи: «Табірні новини» — відповідальний Є. Яльцев (він же секре-

³ Злобин С. В фашистском плену // Своим оружием.— М., 1961.— С. 114; Білоруський держ. музей історії Великої Вітчизняної війни. Експозиція.

тар редакції), «Становище на фронтах» (інженер С. Богданов), «Вісті з Батьківщини» (Ю. Сапунов). Вони й вели у газеті ці рубрики. Газета отримала назву «Правда плевних» і виходила 1 раз на місяць на 4—6 зшитих разом аркушах з шкільного зошита, у двох примірниках. Перша сторінка кожного номера відкривалася нагадуванням: «Перебуваючи в полоні, пам'ятай про Батьківщину!». Як згадує М. Левшенков, газета розповсюджувалася та поверталася по ланцюжку: редактор — комісар бригади — комісар батальйону — політрук роти — командир роти — командир відділення — рядовий боець». Саме таку структуру мала військово-політична організація радянських військово-плевонених. Крім того, у кожній роті було три пропагандисти. Тільки політичних працівників у радянській організації налічувалося до 140—150 чол.; приблизно стільки ж командного складу, а також активу рядових товаришів. Таким чином, кожний номер «Правды плевных» прочитувало до 400 чол. Якщо врахувати, що кожний, хто прочитав газету, ділився новинами з вірними товаришами, не важко уявити, на яку широку аудиторію мала ідейно-політичний та виховний вплив підпільна газета.

Всього за два роки — з весни 1943 р. по весну 1945 р. — було випущено 26 номерів «Правды плевных». Як справедливо зазначив один з активістів Російського військово-політичного центру М. Ф. Кюнг, «підпільна газета була надійною опорою нашої підпільної організації. З допомогою цієї газети радянські військовоплевонені зміцнювали свої лави для спільної боротьби антифашистів»⁴. Після переможного повстання 11 квітня 1945 р. газета виходила легально під назвою «Клич свободи». Вона підбила підсумки героїчної боротьби та узагальнила матеріали з історії підпілля Бухенвальда.

Радянські люди — учасники антифашистського Опору — використовували кожну можливість для створення підпільної преси. В концтаборі Освенцім вийшло кілька номерів рукописної газети «Эхо Освенцима», яка розповсюджувалася не тільки в таборі, а й за допомогою польських антифашистів передавалася населенню Кракова. В її випуску активно брали участь радянські військовоплевонені. Політичні в'язні тюрми в Ейсі організували випуск газети «Патриот в кандалах». У жіночому концтаборі Равенсбрюк радянські патріотки також видавали газету, редактором якої була О. Сокова.

Іноді, оцінюючи злободенну гостроту і оперативність відгуку, важко провести межу між нелегальними газетами, брошурами чи журналами: настільки близькі вони по змісту матеріалів, що публікувалися в них, використовуваних жанрах і формах. Прикладом цього можуть бути видання, які приховувалися під обкладинкою «Домашня аптечка» і які розповсюджувалися у таборі-лазареті 304 «Н». Коли у травні 1943 р. Виконком Комінтерну прийняв рішення про саморозпуск Комуністичного Інтернаціоналу, есесівці підсунули військовоплевоненим наклепницький коментар продажних писак «Кличу». Підпільники відповіли брошурою під назвою «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Під час загального вранішнього шиккування вона йшла по руках, викриваючи фашистську брехню.

Всього було виготовлено близько тридцяти видань. На вигляд це були брошури, по суті — статті, нариси, екстрені тематичні газетні спеціальні випуски. Їх творці навряд чи задумувалися над жанровими визначеннями — вони піклувалися про необхідність відгуку на «гарячу тему». Душею, організатором, одним з авторів та редакторів цих брошур був письменник С. П. Злобін. Крім нього, статті писали майор М. В. Черкасов, лейтенант В. В. Дударев, капітан М. Ф. Дементьев, І. Я. Волкінд. «Аптечки» (набір контрпропагандистських матеріалів) через групи доставки (санітарів, які привозили хворих в'язнів до ла-

⁴ Бухенвальд: Документи и сообщения.— М., 1962.— С. 490.

зарету, та надійних товаришів, які вибували після лікування у робочі команди) розсилалися у різні табори, що знаходилися у Вітенберзі, Шварцштейні, Зюдерзее, Мюльберзі, Шморкау, Хонштейні, Цвікау, Альтенберзі та інших містах.

Табір № 304«Н» в Цейтхайні не був винятком, підкреслює С. П. Злобін, «така робота велася у багатьох великих таборах радянських військовополонених, скрізь, де була можливість сховати конспіративні пункти»⁵. Останніми ставали місця, куди охорона не прагнула часто заглядати: приміщення, завалені мотлохом і всякою всячиною, бараки хворих на тиф чи туберкульоз та склади їх одягу, аптека у таборі-лазареті, а також спеціально обладнані під землею укриття.

Весною 1943 р. в таборі VII «А» на околиці Моосбурга став випускатися журнал «Борьба продолжается». Спочатку він був формату учнівського зошита як «Аптечки», але потім підпільники вирішили, що це незручно — швидко не засунеш в кишеню. Стали робити його меншим, але товстішим. Очолив цю справу В. М. Шахов — учитель за професією. Зміст першого номера був різноманітним: від останніх зведень із Східного фронту до рецензій і пародій на матеріали антирадянських газет «Клич» і «Новий час». Були вміщені повідомлення про опір військовополонених у сусідніх таборах, анекдоти про Гітлера та його прибічників. Один з наступних випусків був тематичним — присвячений антивласівській пропаганді, розкривав справжнє ество та мету цих зрадників. Далі процес був той же: переписування у кількох примірниках, розсилання в команди та філіали табору.

Таким же чином здійснювалося створення, тиражування і розповсюдження друкованої продукції в інших таборах. Так, в концтаборі радянських військовополонених міста Калафат (Румунія) з березня 1944 р. видавався нелегальний журнал «За колючей проволокой», який редагував військовий журналіст капітан І. Д. Денисов. До редколегії, затвердженої підпільним комітетом, входили також капітан Є. М. Шикін, грузинський художник та архітектор майор І. І. Лежава. Журнал мав також своїх агентів, кореспондентів і розповсюджувачів (політруки М. Глазков і П. Собецький, старший лейтенант Д. Дейнега та лейтенант П. Соїн).

У Бухенвальді випускався рукописний журнал з тією ж назвою — «За колючей проволокой», куди вміщувалися кращі антифашистські художні твори табірних авторів Ф. Крутика, Є. Соловйова, М. Липи та інших. Він розповсюджувався в кількох примірниках. Підпільна антифашистська організація радянських людей ЦКБ (Центральний комітет боротьби), яка діяла у районі Нюрнберга, Швайнфурта, Ашафенбурга, випускала збірники пісень (актуалізовані варіанти народних і радянських пісень) «Стогін рабів» та віршів публіцистичного змісту «Від смерті до життя».

Ідейна спрямованість цих видань була цілком чіткою: поширення правди про СРСР і радянський спосіб життя, про соціалізм. Підпільні брошури російською мовою та перекладені на інші мови передавалися керівникам національних секцій у таборах змішаного складу. Вони з великим інтересом сприймалися в'язнями з капіталістичних країн, потрапляли за межі колючого дроту. Активно використовували радянські підпільники допомогу німецьких, польських, французьких та інших в'язнів-антифашистів, які, маючи іноді більш широкий доступ до інформації, готували для них повідомлення з багатьох пекучих проблем.

Інтернаціоналізмом, солідарністю в дії було об'єднання патріотів для спільної роботи над створенням підпільних брошур, журналів, газет тощо. Саме таке об'єднання давало змогу організувати їх випуск поліграфічним способом. У жовтні 1943 р. завдяки допомозі та за участю ЦК Компартії Франції і керівників французького руху Опору

⁵ Злобин С. В фашистском плену.— С. 144.

почала виходити російською та французькою мовами газета «Совський патріот» — орган Центрального комітету радянських військовополонених, як тих, що вирвалися на волю, так й тих, що перебували ще в гітлерівських таборах. Близько двадцяти тисяч радянських в'язів фашисти зігнали для роботи на шахтах північної провінції Бельгії Лімбург. І тут спільно з бельгійськими патріотами радянським людям вдалося налагодити випуск газети, яка таємно друкувалася у Льеж. Заголовок нагадував московські «Известия». На чотирьох невеликих сторінках друкувалися повідомлення з фронтів, матеріали з життя радянського народу та його боротьби проти гітлерівців, листи військовополонених. Газета закликала відповісти на репресії ворога посиленою боротьбою, диверсіями на шахтах, масовими втечами з полону.

«Баунен» («Сигнал») — таку назву мала антифашистська газета, яка нелегально видавалася в Норвегії і яка поширювалася серед населення і табірних військовополонених. Велику допомогу підпільникам подавав О. Веташев, який утік з полону. В схованій в горах друкар він слухав радіо Москви і перекладав на норвезьку мову зведення Радінформбюро та інші матеріали.

Для радянських людей, що опинилися в Німеччині, призначали свої видання російською мовою (журнал та брошуру) одна з антифашистських груп Опору німецького робітничого класу «Внутрішній фронт». Радянські патріоти направили німецьким комуністам листи, у якому писали, що матеріали цієї групи вселяють у них надію і швидкий крах нацистського режиму, зміцнюють упевненість в перемозі Радянського Союзу, надають їм ще більше мужності для антифашистської боротьби в самій Німеччині.

Таке єднання антифашистів, їх інтернаціональне згуртування допомагало розширювати можливості друкованої пропаганди у боротьбі проти фашизму. Однак важко уявити собі, якої дивовижної винахідливості, кмітливості, відваги і героїзму вимагав від в'язнів випуск різних підпільних видань в жорстоких умовах гітлерівської неволі. Адже у випадку викриття авторів підпільних видань, переписувачів, кур'єрів-доставників, розповсюджувачів неминуче чекали найжорстокіші допити, муки та смерть.

А якою мірою виміряти висоту подвигу журналістів Абдулі Алішева (дитячий татарський письменник А. Аліш) та Рахіма Саттарякі за завданням підпільної організації, очолюваної старшим політрукком М. Заліловим (журналіст і поет Муса Джаліль, в підпіллі — Гумров), пішли працювати в редакцію фашистської газети «Ідель-Урал», що видавалася татарською мовою. Ця зрадницька газета призначалася для розповсюдження у підрозділах створюваного найманцями Розенберга — білоемігрантами та зрадниками — горезвісного Ідель-Урального легіону (націоналістичного формування з військовополонених радянських людей татарської та башкирської національностей). Підпільники зривали публікацію гострих антирадянських матеріалів, намагалися робити газету беззубою, аполітичною, вели вмілу агітацію проти третього рейху, брали участь у складанні та розповсюдженні антифашистських листівок. Московський журналіст Ахмет Сімаєв, автор і перекладач підпільних видань, таку ж підіривну роботу проводив у радіостудії легіону «Ідель-Урал». І ось результати діяльності підпільників: перший батальйон легіону, знаходячись на марші до фронту, повстав і, перебивши націоналістів та фашистських прислужників, перейшов до партизанів; потім повстав четвертий батальйон, який налічував кілька тисяч насильно загнаних до нього радянських військовополонених; здійснили втечу з табору великі групи в'язнів. На серпні 1943 р. Муса Джаліль та його товариші запланували і готували повстання у Радомському таборі, масову втечу легіонерів до польських партизанів. Донос провокатора перервав цю героїчну роботу. 25 серпня 1944 р. в берлінській тюрмі Пльотцензее з інтервалом в три хвилини

були гільйотиновані незламні патріоти-журналісти М. Залілов (удосточений пізніше за свій подвиг в антифашистському підпіллі звання Героя Радянського Союзу, а за цикл віршів «Моабітський зошит» — Ленінської премії), А. Алішев, А. Сімаєв.

Загинули в застінках гестапо, зберігши відданість журналістському обов'язку, відважний білоруський підпільник-комуніст і поет Іван Денисенко, відповідальний секретар павлоградської районної газети «Соціалістичний наступ» Дніпропетровської області Микола Шуть, фронтовий кореспондент «Красной Звезды», начальник штабу підпільної комсомольсько-молодіжної організації у Полтаві С. Сапіго. Славні імена! Ті, хто залишився жити, продовжували їх справу. Всіма доступними їм засобами вони боролися за людину, її життя і гідність, підносячи її від рабського стану до незламного борця. І самі тому були прикладом. Якою ж була міра переконаності, мужності і відваги тих, хто, не маючи зброї вогнепальної, в адських склепіннях гітлерівських тюрем і таборів боровся проти фашизму єдино доступною їм зброєю — полум'яним словом, друкованим рядком! Всі вони могли б з повним правом повторити звернені у наше сьогодення слова Юліуса Фучіка: «Але й мертві ми будемо жити в частинці вашого великого щастя, адже ми вклали в нього наше життя. В цьому наша радість»⁶.

Одержано 8.08.89.

В гитлеровских тюрьмах и концлагерях советские патриоты, лишённые оружия огнестрельного, продолжали бороться против фашизма единственно доступным им оружием — пламенным словом, печатной строкой. Всеми возможными средствами они сражались за человека, его жизнь и достоинство. Об этом и говорится в публикации.

⁶ Фучик Юлиус. Избранное.— М., 1952.— С. 45.

В. М. Волковинський (Київ)

**Нестор Махно:
звивисті стежки політичного авантюриста
(продовження *)**

Йдеться про дії війська Махно у денікінському тилу, його спроби зменшити вплив комуністів в очолюваній ним армії, який особливо зріс у зв'язку з наступом частин РСЧА на Півдні наприкінці 1919 р.

У денікінському тилу

Захоплюючи те чи інше місто, Махно не вживав ніяких заходів для відродження роботи їх підприємств. До того ж, стягуючи величезні контрибуції з їх мешканців, махновці не виділяли робітникам ані карбованця. «Ми визволили вас від золотопогонників,— заявляли вони,— а тепер влаштовуйтеся, як умієте самі. На заводах маєте залізо, дріт, канати, ремені тощо. Продавайте це або міняйте на хліб. Ми вам заважати не будемо, і допомоги від нас не чекайте. Наша справа воювати». Така політика, спрямована, на перший погляд, на розвиток самостійності й ініціативи мас, по суті сприяла виникненню дрібнобуржуазного групового егоїзму, оскільки Махно надто буквально сприйняв гасло Жовтня «Земля — селянам, заводи й фабрики — робітникам!».

15 жовтня 1919 р. до «батька» звернулися зі скаргою залізничники. Прочитавши її, Махно, за словами Білаша, «під п'яну руку» наказав

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 7, 9—11; 1990.— № 2, 4.

написати й випустити так звану відозву з однією крапкою. Наводимо текст цього документа.

«До залізничників

З метою якнайшвидшого відновлення нормального залізничного руху у визволеному нами районі, а також виходячи з принципу влаштування вільного життя самими робітниками й селянськими організаціями та об'єднаннями, пропоную товаришам залізничникам, робітникам і службовцям енергійно зорганізуватися й налагодити самим рух, встановлюючи для винагороди за свою працю достатню платню з пасажирів та вантажів, крім військових, організуючи самим свою касу на товариських і справедливих засадах і входячи у найтісніші стосунки з робітничими організаціями, селянськими товариствами й повстанськими частинами.

Командуючий Революційною Повстанською Армією батько Махно»¹.

Ратуючи за своерідний госпрозрахунок і закликаючи робітників до самостійного управління виробництвом в умовах розрухи, голоду й громадянської війни, Махно тим самим прирікав робітничий клас на голодне існування, стимулював розвал промисловості й транспорту. Внаслідок цього на заводах і фабриках почалися крадіжки, масові невиходи на роботу. Однак «батька» насамперед дратувало те, що робітники не сприймали його як революційного вождя, борця за інтереси народу, не визнавали його владу, не йшли до армії. Практично в усіх містах, захоплених махновцями, між ними й робітниками відбувалися сутички. Так, охорону Олександрівська здійснювала робітнича міліція під командуванням Маслова, члени якої відмовилися підтримувати Махна.

Негативне ставлення «батька» до пролетарів особливо яскраво виявилось на Олександрівському з'їзді селян і робітників, який працював з 28 жовтня до 3 листопада 1919 р. З 250 його делегатів 220 були селянами. Робітничу фракцію з'їзду очолювали меншовики. Промова Махна на з'їзді, зазначалося в його стенограмі, «містила майже нецензурну лайку на адресу робітників як політичних шарлатанів, сволот, пройдисвітів, паразитів, друзів Денікіна, із згадуванням прізвищ присутніх делегатів робітничих організацій. Відповіддю на запит делегатів, чи стосуються ці випадки тільки окремих осіб або тих, кого вони представляють, був новий вибух лайки з боку Махна з певною вказівкою, що всі робітники — шкурники, які думають тільки про свій шлунок, що вони працювали безплатно на Денікіна, а з них, махновців, вимагають 12000 карбованців за ремонт замка гармати, що вони, робітники, — п'явки, які присосалися до буржуазії і не хочуть з нею розставатися, що вони охоче працювали при пануванні добровольчої армії і не допомагають армії махновців, і присутність таких пройдисвітів і т. п. тільки гальмує роботу з'їзду, і чим швидше вони залишать його, тим з'їзд працюватиме продуктивніше.

Внаслідок того, що ані голова, ані збори не протестували проти нецензурної лайки та звинувачень на адресу робітників і, навпаки, вшанували Махна бурхливою овацією, робітнича делегація, природно, не могла залишатися на з'їзді»².

Така поведінка «батька» викликала обурення робітників. Махнові навіть довелося згодом пояснювати, що його гнів був спрямований тільки проти меншовиків, які замість боротьби з денікінщиною намагаються реанімувати давно минулі ідеали «учреділовки».

На Олександрівському з'їзді центральним було не робітниче питання, а шляхи зміцнення повстанської армії. Для її поповнення з'їзд прийняв рішення провести «добровільно-примусову мобілізацію чоло-

¹ Путь к свободе.— 1919.— 16 окт.

² Держ. арх. Запоріз. обл., ф. Р-2030, оп. 1, спр. 36, арк. 13 зв.

вічого населення на території Махновії у віці від 19 до 39 років»³. Його делегати розглянули також проект декларації, підготовлений культурно-освітнім відділом РВР Революційно-повстанської армії України (махновців). Авторами цього документа, що являв собою, по суті, першу за роки існування анархо-махновського руху його програму-мінімум, де сформульована ідея «вільних рад», були Аршинов і Волін. У декларації зазначалося, що починається важлива історична подія — третя соціальна революція, яка повинна остаточно визволити трудящих від гноблення влади й капіталу — як приватного, так і державного. Армія Махна називалася в ній авангардом, передовим загоном у цій боротьбі.

«Вільний радянський лад» означав відмову від стягнення податків, які виплачувало селянство державі. Влада ж на селі завжди асоціювалася з податками. Із запровадженням у роки громадянської війни принципів «воєнного комунізму» деякі несвідомі селяни навіть вважали, що землю вони одержали від більшовиків, а продрозверстку і колективні господарства ввели комуністи.

Центральне місце в декларації було відведено найзлюбоденнішому для селян питанню — земельному. Махновці писали, що воно буде вирішене, коли декрет Радянського уряду про націоналізацію землі державою буде анульований, і вона, нарешті, перейде до рук тих, хто її обробляє.

Анархістів уже не влаштовувала локальна роль махновщини як захисника інтересів селянства південних районів. Вони мріяли про поширення влади «батька» на всю Україну. Підштовхуючи Махна та його командирів до більш рішучих дій, анархісти писали у передовій статті газети «Путь к свободе» від 22 жовтня 1919 р.: «Нині більше, ніж будь-коли, ми повинні прагнути до військових кроків загальноукраїнського значення. А наше призначення полягає у тому, щоб запалити революційну пожежу по всій Україні».

Однак Махно уникав зайвого ризику і уважно слідкував за розвитком подій на Південному фронті, де в середині жовтня 1919 р. розпочався контрнаступ радянських військ. Жорстокі бої між частинами Червоної Армії і денікінцями проходили з перемінним успіхом, але поступово ініціатива стала переходити до РСЧА. 20 жовтня червоноармійці оволоділи Орлом, а через чотири дні визволили від білогвардійців Воронеж і рушили на південь. Займаючи порівняно невелику територію, Махно не прагнув її розширяти, оскільки всіляко уникав зустрічі з Червоною Армією. Його війська під натиском кінноти Шкуро, що наступала з Великого Токмака і Пологів, залишили Бердянськ, а 3—4 листопада — й Олександрівськ.

З великих населених пунктів у руках повстанців знаходилися лише Нікополь і Мелітополь. Щоб затримати атакуючий порив кінноти Шкуро, Махно дав розпорядження Л. Задову дістати 20—30 бочок спирту і поставити їх в одному із залишених сіл на видному місці, сподіваючись, що козаки влаштують колективну пиятику і припинять переслідування махновців. Його розрахунок досяг мети, і шкуровці на декілька днів залишили в спокої загін Махна. Крім того, зайнявши Кічкас, «батько» розпорядився висадити в повітря міст через Дніпро поблизу Олександрівська.

Об'єднавшись з повстанцями, які втекли з Катеринослава, махновці розбили білогвардійців під с. Ново-Олександрівка і 5 листопада відновили наступ на це місто. У лавах атакуючих було понад 300 кавалеристів і близько 4—5 тис. піхотинців⁴.

Зайнявши Катеринослав, Махно оголосив його «вільним, безурядовим містом», водночас наклавши на мешканців 50-мільйонну контри-

³ Кубанін М. Махновщина.— Л., 1927.— С. 106.

⁴ Мирошевский В. Л. Свободный Екатеринослав // Пролетарская революция.— 1922.— № 9.— С. 201.

буцію. Він добився зменшення кількості погромів і грабунків, що відзначила й «Правда»⁵.

Більшовики України, які мали більше достовірних відомостей про погляди Махна, не поділяли оптимістичних тверджень кореспондентів центральних газет про мету очолюваного ним руху. Тому 30 жовтня 1919 р. Зафронтбюро ЦК КП(б)У звернулося до Оргбюро ЦК РКП(б) з проханням не допускати пропаганди махновського руху в газетах «Правда» та «Известия»⁶.

Командування добровольчої армії не могло збагнути, яким чином Махнові вдається досягати успіхів у боротьбі з білогвардійцями. Серед денікінців поширювалися чутки про те, що їх продажна контррозвідка підтримувала «батька», постачаючи йому не тільки зброю, але й секретні документи, підказуючи найбільш слабкі й уразливі місця для завдання ударів. Губернатора Катеринослава Щетиніна, який з такою легкістю віддав махновцям місто, не тільки звинуватили як бездарність у військових питаннях, а й назвали у пресі найгіршим з усіх губернаторів⁷.

Масова боротьба селянства у денікінському тилу, хоч і в рядах армії Махна, дістала позитивну оцінку й всебічну підтримку з боку Радянської влади. 14 листопада 1919 р. «Правда» опублікувала повідомлення про успіхи махновців у білогвардійському тилу, в якому, зокрема, зазначалося: «...Загони Махна являють собою переконливу силу. Про них говорять як про непереможну армію. Загонами Махна зайнято Гуляйполе, Олександрівськ, Синельникове, Маріуполь та ін. З Харкова на Синельникове поїзди не йдуть». На махновщину як на могутню силу, здатну завдати значної шкоди білогвардійцям, покладав великі надії й І. В. Сталін, який, обговорюючи плани розгрому армії Денікіна, розраховував, що саме Махно «з'їсть» добровольчу армію⁸. Р. П. Ейдемман також підкреслював, що при виборі на пряму головного удару на Орел — Курськ — Харків — Ростов командування Червоної Армії враховувало не тільки сили противника, а й стан його тилу⁹.

В умовах розгулу анархо-махновщини в Катеринославі діяла й більшовицька організація. Посланий туди ЦК КП(б)У для проведення нелегальної роботи В. Мірошевський згадував: «Наша військова організація концентрувалася навколо т. Полонського, комуніста, командира так званої «Залізної дивізії», який користувався в армії популярністю майже такою самою, як Махно. Нами був створений нелегальний армійський комітет, настроений вельми агресивно щодо «батька», який неодноразово добивався у губпарткому дозволу здійснити військовий переворот. Було дуже важко утримати армійців від рішучих кроків, що могли передчасно розкласти повстанство»¹⁰.

З М. Л. Полонським підтримувала зв'язок Олександрівська парт-організація, що мала свої осередки у повітах. Після захоплення Олександрівська білогвардійцями переважна більшість її членів перебралася до Катеринослава.

Про те, що значна частина армії повстанців підтримувала комуністів і тільки чекала момент, щоб перейти на бік Червоної Армії, знало й білогвардійське командування. Військовий оглядач газети «Новая Россия» писав 6 листопада 1919 р: «Головне й найбільш стійке ядро у Махна становлять карні злочинці, які примикали до нього в усіх пунктах, через які він просувався. Значну частину становлять більшо-

⁵ Правда.— 1919.— 10 нояб.

⁶ КП(б)У за денікінщини // Літопис революції.— 1929.— № 5—6.— С. 261.

⁷ Армия и революция.— 1922.— № 2.— С. 126.

⁸ Ворошилов К. Е. Сталин и Красная Армия.— М., 1937.— С. 34; Летопись революции.— 1925.— № 4.— С. 93.

⁹ Эйдемман Р. Повстанчество и его роль в современной войне // Армия и революция.— 1922.— № 9.— С. 204.

¹⁰ Пролетарская революция.— 1922.— № 9.— С. 204.

вики, іноді зовсім не приховуючи, що вони йдуть за Махном до певного часу, поки на Україні знову відновиться Радянська влада».

Очевидно, про це дізнався й неврівноважений Махно. Він почав вести боротьбу проти «заколотників». Першими жертвами його контррозвідки стали кілька місцевих інтелігентів на чолі з популярною в місті вчителькою Степановою, які критично висловлювалися про «батька» і встановлені ним порядки. Останній наказав її і ще двох викладачів гімназії розстріляти¹¹.

Поширювані Махном і його оточенням чутки про нібито організовані проти нього заколоти насправді були спрямовані проти комуністів, авторитет яких постійно зростав. До цього часу партосередки існували майже в усіх частинах, за винятком полків, якими командували Кожин і Щусь, що склалися здебільшого із заможних селян та куркулів, та контррозвідки, де домінували колишні карні злочинці. Восени 1919 р. катеринославські комуністи похвалили роботу у повстанському війську, згуртовуючи прогресивно настроєні сили махновців. Побоюючись поширення їх впливу на інші частини, Махно тримав Полонського у Нікополі.

Наступ Червоної Армії змушував багатьох повстанців думати про свою дальшу долю і, зрештою, переходити до частин Полонського. Серед них були не тільки ті, хто підтримував Радянську владу, а й ветерани махновського руху, які розуміли, що рано чи пізно доведеться боротися з Червоною Армією, і сподівалися переклати цей критичний момент у Полонського.

30 листопада 1919 р. у газеті «Путь к свободе» Волін опублікував статтю, в якій закликав махновців діяти швидше, бо зміцнення держави й влади (йшлося, зрозуміло, про Радянську владу) стане великою перешкодою на шляху матеріалізації ідеї створення безвладної держави.

У 20 числа листопада Махно черговий раз потрапив у скрутне становище. Відступаючи під ударами Червоної Армії з Херсона й Миколаєва, білі війська Слащова все сильніше тиснули на махновську армію.

Повстанці не вміли вести позиційну боротьбу, і успіх приходив до них тільки тоді, коли вони переходили до методів «малої війни» — стрімких, миттєвих наступів і таких же швидких відходів. Знаючи це, Махно розумів, що для його війська настають дуже важкі часи. Це змусило його скликати у Катеринославі в перших числах грудня з'їзд командного складу армії. Махно і його оточення вирішили усунути чергового «суперника» — Полонського, який приїхав з Нікополя. Він не тільки взяв участь у роботі з'їзду, а й виступив на засіданні губкому з доповіддю про діяльність комуністів серед повстанців, відзначивши при цьому значні успіхи, досягнуті «в комплектуванні командного складу партизанами»¹². Махновська контррозвідка мала відомості про зв'язки Полонського з місцевими більшовиками і встановила за ним постійний нагляд. Під час його виступу на засіданні Катеринославського губкому 2 грудня туди прийшов чоловік, який назвався «представником ЦК КП(б)У Захаровим» і пред'явив документ на «право керувати партизанською боротьбою в тилу Денікіна». Члени губкому не лише ввели в курс справ «уповноваженого», а й інформували його про діяльність Полонського в повстанській армії. Як з'ясувалося пізніше, ЦК КП(б)У не відряджав своїх представників до Катеринослава.

Після наради командирів, яка закінчилася опівночі, Полонський запросив Махна, Каретникова, Чубенка і Василевського до себе на

¹¹ Шап Э. «Анархо-махновщина» в Екатеринославе // Вестник профдвижения Украины.— 1923.— № 14.— С. 82.

¹² Левко (Четолин) Г. Л. 1919 год в Екатеринославе и Александровске // Летопись революции.— 1925.— № 4.— С. 86.

квартиру повечеряти. Через годину махновці вивели зв'язаного господаря на вулицю і розстріляли його. На квартирі Полонського була залишена засідка, до якої потрапили ще кілька товаришів. Усі вони разом з дружиною Полонського, яка, за твердженням Білаша, народила від Махна дочку, також були вбиті. Дочка Полонських, за одними джерелами, була взята на виховання дружиною Махна — Г. Кузьменко¹³. За іншими даними, у Полонських був син, який після розстрілу батьків був переданий до одного з катеринославських дитячих будинків¹⁴.

Ця історія набула широкого розголосу і викликала занепокоєння серед повстанців. Махно стверджував, що у двох пляшках, які виставив на стіл для гостей Полонський, була сильна отрута. Незабаром «батько» знайшов свідка — якогось Огаркіна, котрий заявив, що його змусили ввійти до групи заколотників на чолі з Полонським, метою якої була організація повстання у махновській армії. Змовникам, за словами Огаркіна, вдалося залучити на свій бік ряд частин, зокрема кулеметників і артилеристів. До Катеринослава Полонський приїхав, щоб отруїти Махна, а підкупленим лікарям дав завдання отруїти всіх махновських командирів, які перебували на лікуванні. Після здійснення свого страхітливого плану Полонський повинен був стати командуючим цією армією.

На засіданні Реввійськради 3 грудня 1919 р. Задов розповів, що Полонський наказав підсипати в їжу, яка була на столі, стрихнін. Першим покуштував смажену картоплю Чубенко і, коли відчув щось підозріле, штовхнув під столом ногою «батька», а іншим махновцям подав знак, щоб ті нічого не їли. Лікар, який невдовзі прибув, підтвердив, що всі шість страв отруєні. Однак цьому повірили не всі, і тому була створена спеціальна комісія. Учасникам засідання доводили, що основна вина Полонського полягала в підтриманні зв'язків з комуністами і готовності перейти на бік Червоної Армії.

Реввійськрада повстанської армії, очолювана Воліним, засуджувала дії Махна і вимагала від нього дати більш чітку відповідь на запитання, за що було вчинено самосуд над Полонським. Махно обурювався, бурчав, що «військове командування із зрадниками має право розпоряджатися згідно з своїм розумінням»¹⁵. На засіданні Реввійськради «батько» припинив гру в демократію, брутально заявивши: «Коли якась падлюка посміє вимагати відповіді — ось йому», і вказав на маузер¹⁶. Згодом, вже знаючи, чим закінчиться ця розмова, він почав говорити про те, що злочин Полонського полягав не в намірі отруїти «батька», а в тому, що той хотів відкрити фронт слашовським військам. Самочинну розправу Махна та його прибічників над Полонським Волін і набатівці використали для чергового розриву з «батьком».

8 грудня 1919 р. Махно без бою залишив Катеринослав і відійшов у бік Нікополя. Він прагнув уникати тривалого перебування свого війська в містах, оскільки це сприяло швидкому розкладу останнього. Куркулі, які під час наступу вливалися в нього, заповнивши награваним майном вози, через кілька днів поверталися до своїх сіл. Ставлення махновців до міста, їх поводження там досить вдало описав маловідомий український письменник 20—30-х років В. Підмогильний у повісті «Третя революція», опублікованій у журналі «Дружба народів» (1989, № 9). Він назвав махновщину великим походом села на місто, яке вирвалося із своїх мазанок під солом'яними дахами і наклало руку на той незрозумілий йому механізм, звідки йшли всі накази, куди вивозилися податки, де жили поміщики, звучала чужа мова й зникав вирощений у степах хліб. Село прийшло туди в усій своїй силі, і місто

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 193.

¹⁴ Летопись революции.— 1925.— № 4.— С. 86.

¹⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 192.

¹⁶ Там же, арк. 194.

здригнулося від спопеляючого дихання степів, здавалося, уже навіть підвладних йому. Ті, хто залишався у місті, щогодини підлягали спокусі безкарно грабувати і пиячити й через тиждень-два втрачали не тільки боездатність, а й людське обличчя. Проте Махнові більше імпонував такий варіант, ніж популяризація більшовиками успіхів, досягнутих його військом.

У Катеринославі залишилися багато хворих і поранених махновців, які згідно з наказом «батька» від 30 листопада 1919 р. повинні були перебувати в госпіталях на утриманні тих частин, де вони раніше служили. Коли ж у місто ввійшли денікінці, вони вчинили криваву розправу над повстанцями. «Одного разу,— згадував очевидець тих подій Є. П. Орлов,— відчиняються двері, заходять білі, шкурівці. В папах чорних. У палатах, мабуть, чоловік тридцять лежало. Пам'ятаю, як зараз, підходять до одного хворого: «Ти що, махновець?!» А сестра милосердя кричить: «Пане офіцер, це все махновці, їх можна подушками душити!». І тут же забирають цих махновців підряд — і в двір, під кулемет. Я буквально дивом уцілів»¹⁷.

Про початок кризи махновського війська свідчив той факт, що 13 грудня 1919 р. «батько» звернувся до командирів і рядових повстанців з відозвою. Наведемо її текст.

«Дорогі товариші, будучи вашим вірним другом, який незмінно несе спільно з вами протягом двох років прапор революції, я питаю вас: чи помітили ви, що діється з нашою армією, яка такий тривалий час бореться за кращі ідеали революції. Чи бачите ви, що армія розкладається, і чим далі буде панувати халатне ставлення командирів до своєї справи, повстанців — до того, на що вони закликані, тим швидше армія розкладеться й вмере. Революція загине. І навпаки: чим сумлінніше будуть ставитися й повстанці, і їхні командири до існуючої небезпеки і для армії, і для революції, тим швидше армія опам'ятається й зрозуміє, що загибель її залежить не від того, зупиниться вона аби дати належну відсіч супротивникові, що рухається по її слідах, а від того, що вона, не вагаючись, розсівається на групи, залишаючи одне одного, ганебно відступає. Вона зупиниться, поміркує й виконає те, чого вимагає від неї революція.

В ім'я цього я ще раз звертаюся до всіх вас, дорогі товариші — повстанці, звертаюся до кожного окремо і до всієї армії в цілому: справу ще не програно, ще 80 процентів виграшу на нашому боці, і як тільки всі, від повстанців до командирів, віддадуться чесно цій великій народній справі, супротивника буде знищено, як і завжди, як його знищували у таку рішучу хвилину. В ім'я цього я вимагаю від кожного командира й повстанця одного: або ми з вами будемо боротися до кінця з ворогами народу, що вимагає щирості й честі кожного повстанця у боротьбі, або я назавжди піду від вас: відповідайте й відповідайте не тільки словом, а й справами. На позиції і в тилу цього вимагає революція, в ім'я її торжества вимагаю й я.

Гляньте навкруги, ви побачите сотні й тисячі хворих і поранених повстанців, ви почуєте їх стогони і прокляття тим, хто кидає їх. А хто їх кидає — хіба не ті, хто кидає фронт і, ганебно переховуючись по селах, продає всю армію?

Ні, це повинно бути присічено у корені, і присікти повинні самі повстанці і їх командири. Немає й не повинно бути місця безвідповідальності у лавах повстанців. За всякий невірний відступ, за усяку зраду повстанці повинні нещадно карати винних. Усі повинні бути на своїх місцях, усі проти ворога — інакше я не з вами.

Ваш незмінний друг і товариш батько Махно».

Виступаючи проти диктатури пролетаріату, жонглюючи при цьому демагогічними гаслами про демократію, Махно у війську і на зайнятій

¹⁷ Досье.— 1989.— № 1.— С. 23.

ним території ввів принцип єдиновладдя. Будучи, по суті, маленьким диктатором, він, проте, не усував тих, хто знав його з дитинства або в той період, коли був простим і не завжди вмів виконавцем волі анархістів. «Батько» знав, що селянство Півдня йому сліпо довіряло, вважаючи його своїм єдиним захисником від гнобителів, а на криві посмішки «ветеранів» махновського руху він дивився крізь пальці, відчуваючи, що коли хто-небудь з його соратників виступить відкрито, буде знищений тими ж селянами. «Симпатії цих селян,— писав білогвардійський офіцер І. Герасименко,— були на боці Махна, і коли з корінним махновцем можна було вести будь-яку розмову з дуже злою критикою Махна, при селянині — махновцеві у такому разі можна було б чекати смерті»¹⁸.

У лавах махновців було багато жінок, які не тільки виконували обов'язки «сестер милосердя», а й разом з чоловіками брали участь у боях. Вони йшли в перших шеренгах наступаючих, часто навіть без зброї, надихаючи на подвиг своїх «братішек повстанців». Під час реалізації багатьох підступних задумів «батька», коли учасники весільної церемонії або похорону вмиль перетворювалися на бійців махновського війська, селянські дівчата, які кілька хвилин тому мирно сиділи, раптом ставали лихими кулеметницями. Знайомство ж гуляйпільської дівчини з бійцем або командиром Червоної Армії, не говорячи вже про білогвардійських офіцерів та солдатів, викликало загальний осуд і презирство, а інколи могло закінчитися навіть трагічно.

Взірцем відданості махновській справі для жінок Гуляйполя могла служити мати Махна, яка розділяла всі труднощі життя повстанців, десятки разів ховалася як від білих, так і від червоних, постійно перебувала біля сина, коли той був поранений чи хворів.

У Махна була добре налагоджена розвідка, завдяки чому він знав кожний крок ворога і, як видно з його наказів та розпоряджень, чудово орієнтувався в обстановці. Зокрема, в оперативному наказі від 11 червня 1919 р. він зазначав, що з боку Катеринослава на повстанців наступають три групи, точно називаючи їх чисельність, кількість кулеметів тощо. З розвідниками у «батька» розмова була короткою і закінчувалася своєрідним жартом: «Не дізнаєшся — уб'ю». Але ті знали, що Махно слів на вітер не кидає, і прагнули сумлінно виконати поставлене завдання. Розвідка була своєрідним хобі Махна. Він сам любив «погуляти», як стверджують мешканці Гуляйполя, серед білогвардійців, прикинувшись старцем чи торговцем на базарі або навіть вбравшись в одяг сільської баби¹⁹. Упродовж громадянської війни ніхто з гуляйпільців жодного разу не видав Махна і, очевидно, не лише через те, що «батько» часто погрожував: «За зраду півсела виріжу», а тому, що користувався він у селян великою повагою і популярністю.

Незважаючи на вжиті заходи, нейтралізувати вплив більшовиків на армію Махнові не вдалося. Серед повстанців почалися політичне розшарування і диференціація. 26 полків прагнули возз'єднатися з частинами Червоної Армії, висловлювали симпатії до Радянської влади, Комуністичної партії. Були й такі з'єднання, що, як зазначав Катеринославський губком КП(б)У, «настроєні прорадянськи, але антикомуністично». При активній агітаційно-роз'яснювальній роботі їх особовий склад також міг стати на бік Червоної Армії²⁰.

Готувався до зустрічі з махновщиною і заклятий ворог «батька» — Троцький. 11 грудня 1919 р. він видав наказ № 180 «Про заходи щодо подолання партизанщини», в якому вказувалося, що армія Південно-

¹⁸ Герасименко І. Батько Махно: Мемуари білогвардейця.— Л., М., 1928.— С. 85.

¹⁹ Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине // Кандальный звон.— Одеса, 1927.— Вып. 6.— С. 50.

²⁰ Кин Д. Повстанческое движение против денкинцев на Украине // Летопись революции.— 1926.— № 3—4.— С. 80.

го фронту входить в район «українського партизанства», і від того, як розвиватимуться стосунки з махновцями, багато в чому залежить перемога над Денікіним і дальша доля Радянської влади на Україні. Голова Реввійськради республіки зажадав вжити ряд заходів, що виключили б можливість повторення тих помилок, які призвели до розгрому революційних сил на Україні влітку 1919 р.

Оцінку Троцьким партизанщини і, зокрема, махновщини поділяли багато партійних і радянських працівників, які виступали проти розгортання стихійного повстанського руху в денікінському тилу. Член РВР 12-ї армії В. П. Затонський 23 листопада 1919 р. повідомив ЦК РКП(б) і особисто Й. В. Сталіна, що «підтримувати повстання в тилу Денікіна немає сенсу. І без того все палахкотить»²¹, і категорично протестував проти входження партизанів до складу регулярних частин Червоної Армії. На прояви партизанщини крізь пальці дивилося лише командування 14-ї армії, член РВР якої Г. К. Орджонікідзе вважав, що «все, що кусає Денікіна, добре». Командування Південного фронту зробило спробу вирішити «проблему Махна» досить просто — замінити «батька» іншим командиром. На його місце розраховували призначити командира одного з партизанських загонів, що діяли на півдні України, П. С. Ткаченка. Дізнавшись про це, В. П. Затонський негайно телеграфував у ЦК РКП(б): «Заміна Махна Ткаченком, як це було зроблено Південним фронтом, неприпустима. Між іншим, Ткаченко уже показав себе. Він оголосив себе начальником червоних партизанів Правобережжя і виготовив бланки з девізом «Голодранці всіх країн, єднайтесь!» Це не безграмотність (Ткаченко — колишній вчитель), а безперечно анархо-махновщина»²².

Таким чином, стало очевидним, що ліквідувати партизанщину, а особливо махновщину одним розчерком пера не вдасться. Для цього перед командуванням Південного фронту ставилося завдання роз'яснювати червоноармійцям в бесідах і з допомогою друкованого слова зрадницьку роль махновців у минулому. Крім цього, треба було позбавлятися недисциплінованих і схильних до партизанщини комісарів і командирів, вжити необхідних заходів для того, щоб червоноармійці українського походження не розходилися з частин по своїх селах, тим більше зі зброєю; вести нещадну боротьбу з усіма проявами бандитизму. Заборонявся прийом до Червоної Армії добровольців — як однаків, так і групи.

Всі бажаючі служити у радянських військах повинні були відправлятися у тил, де входили до складу запасних частин.

Партизанські загопи переставали вважатися бойовими частинами після того, як встановлювали безпосередній контакт з радянськими частинами. І тільки окремим, надійним і боєздатним загонам було надано право діяти у тилу білогвардійців. Найбільш заслужені і дисципліновані партизани могли нагороджуватися бойовими нагородами і орденом Червоного Прапора, а ті, хто дискредитував себе, переводилися до штрафних рот, у тилове ополчення або справи про них розглядали військові трибунали.

В разі порушення порядку партизанськими загонами, проявів розгнужданості і свавілля, грабунків місцевого населення або намагань посягати чвари в регулярних частинах такі загопи нещадно каралися. «Причини розправи, — зазначалося в наказі, — повинні бути ясні й зрозумілі кожному селянину, робітнику і червоноармійцю. Відповідний наказ роз'яснювального характеру повинен бути заздалегідь та своєчасно надрукований у відповідній кількості примірників. Для розправи повинні бути призначені безумовно надійні частини. Роззброєння, слідство і розправа повинні відбуватися у найкоротший строк, не пізніше

²¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 23, арк. 8.

²² Там же.

24 годин. Найсуворішій карі повинні бути піддані командний склад і куркульська верхівка загону»²³.

Питання про Махна і махновщину були порушені на VIII Всеросійській конференції РКП(б), яка відбулася на початку грудня 1919 р. У виступах Я. А. Яковлева і А. С. Бубнова йшлося про те, що Махно створив «професійну партизанщину», яка становить серйозну небезпеку для радянського будівництва на Україні²⁴. У рішеннях конференції «Про радянську політику на Україні» і «Про Радянську владу на Україні» знайшли відображення заходи, втілення яких у життя мало значно звузити соціальну базу внутрішньої контрреволюції. Однак у той час питання про ліквідацію збройної куркульської контрреволюції і махновщини було важливим, але не головним. ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін приділяли велику увагу насамперед відбудові й зміцненню Радянської влади на Україні.

В цілому VIII Всеросійська партконференція озброїла комуністів України правильним розумінням основних завдань відбудови Радянської влади в республіці, допомогла усвідомити і усунути помилки, що мали місце влітку 1919 р. і призвели до активізації антирадянських виступів.

Велике значення для засвоєння трудящими України суворих уроків боротьби з денікінською навалою мав лист В. І. Леніна робітникам і селянам республіки у зв'язку з перемогою над Денікіним.

В останні дні 1919 р. становище махновської армії було надзвичайно скрутним. Над нею нависла загроза повного розгрому. «Батько» порівнював цю ситуацію з тією, що була у 20-х числах вересня під Перегонівкою, коли йому ціною великих втрат вдалося розгромити білогвардійців і буквально вирватися із смертельної пастки. Ранком 30 грудня Махно зібрав військову нараду, на порядок денний якої було винесено одне питання: як врятуватися від остаточного розгрому. З невеликою промовою «Про жахливе становище армії» виступив сам командарм. Він поставив перед командирами запитання, що робити у цій ситуації: відступати в район Кривого Рога чи, форсувавши Дніпро, вийти в район Синельникове — Чапліне — Пологи? Після бурхливого обговорення, в якому взяли участь Калашников, Хохотва, Уралов, Морозов, які одноставно висловилися за відступ армії, було вирішено в ніч з 30 на 31 грудня 1919 р. відійти у район Кічкаса.

(Далі буде)

Одержано 10.02.89.

Рассказывается о действиях войска Махно в деникинском тылу, его попытках ослабить влияние коммунистов в возглавляемой им армии, возросшее в связи с наступлением частей РККА на Юге в конце 1919 г.

²³ Троцкий Л. Как вооружалась революция.— М., 1924.— Т. 2.— Кн. 2.— С. 308—309.

²⁴ Восьмая конференция РКП(б): Протоколы.— М., 1961.— С. 87, 102.

До 100-річчя Першого травня

М. М. Варварцев (Київ)

**НАЗРІЛІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ
ПЕРШОТРАВНЕВОГО РУХУ
НА УКРАЇНІ**

З висоти свого сторіччя Першотравень постає явищем справді планетарного масштабу, яке засвідчило реальну можливість величезних мас трудящих виступати разом й водночас з єдиними вимогами, незважаючи ні на які кордони та пере-

пони. Якби зіставити карти світу з позначками першої міжнародної травневої демонстрації і цьогорічних святкових маніфестацій на всіх континентах, навряд чи знадобилися б детальні коментарі щодо того, наскільки зріс цей рух за час свого існування.

У 1890 р. під час першої міжнародної пролетарської маніфестації дружно влилися в її потік робітники Львова, Борислава, Стрия та деяких інших центрів, вписавши тим самим яскраву сторінку в історію інтернаціональної боротьби трудящих за краще майбутнє людства. Факт неординарний і знаменний для історії, яка не раз висувала український народ на авансцену світового розвитку, надавала йому можливість ширше і глибше досягнути передові рубежі поступу — політичного, культурного. Приєднавшись до могутньої ходи Першотравня, Україна разом з тим змогла по-новому розкрити свій суспільно-політичний та інтелектуальний потенціал.

Історики не одного покоління зверталися до тих хвилюючих подій. Нинішній ювілей Першотравня дає ще одну нагоду оцінити їх спадщину і дослідницькі здобутки (а вони безперечні) і разом з тим зосередитися на «вузьких місцях» проблеми, її незайманих аспектах. Автор не ставить мету подати суто історіографічну розвідку з поіменною інвентаризацією відповідних праць. Не заперечуючи важливості такого завдання, варто, проте, поглянути на проблему з точки зору методологічних і методичних підходів до її розкриття.

Насамперед потребує уточнення рамок сама тема «Першотравень і Україна». Чи означає вона необхідність висвітлення лише подій на українських землях? Таке запитання виникає при ознайомленні з комплексом фактичного матеріалу, пов'язаного з тим, що історична доля українських робітників тісно перепліталася з боротьбою пролетаріату Росії та Австро-Угорщини. Якщо у виданнях про Першотравень згадуються учасники маївок, які прибували на Україну з Петербурга, Іваново-Вознесенська та інших міст (найбільш відомий приклад — діяльність І. В. Бабушкіна в Катеринославі), то з тих же публікацій нічого не дізнаємося про роль вихідців з України у травневих виступах, скажімо, у Москві й Петербурзі, Відні і Будапешті, Кракові та Братиславі.

Поза увагою дослідників до останнього часу лишалися і ті, хто організовував демонстрації та збори з нагоди міжнародного свята праці в Англії, Італії, Німеччині, інших західних країнах. Чи не збіднюємо ми історію й України, і пролетарської солідарності в цілому, коли обминаємо імена С. Кравчинського, А. Кулішової, Ф. Волховського та інших революціонерів, життєвий шлях яких починався на Полтавщині і Одесі, Києві та Херсоні, і які пізніше, перебуваючи за кордоном, не поривали зв'язки з батьківщиною? В зарубіжних архівах, бібліотеках та музеях, зберігаються ще не введені до обігу в радянській історіографії документи і матеріали про активну участь вихідців з України в першотрав-

невих демонстраціях у Лондоні, Мілані, Берліні тощо, про їх зв'язки й спільні дії з лідерами місцевих робітничих і соціалістичних організацій. Під час підготовки й проведення заходів, присвячених міжнародній солідарності трудящих, вони спиралися на підтримку Ф. Енгельса.

Початки Першотравня дають можливість більш предметно обговорити питання про його заснування та засновників у контексті робітничого руху на Україні. Адже представники українського пролетаріату, і це слід підкреслити, були причетні до проведення міжнародного соціалістичного конгресу 1889 р., який, зібравшись у Парижі, ухвалив резолюцію про спільну маніфестацію світового робітничого класу в день 1-го Травня. Так, в Організаційній комісії по скликанню конгресу працював член соціал-демократичної партії Австрії, львівський друкар Йосиф Данилюк. Його підпис стоїть поряд з підписами А. Бебеля, В. Лібкнехта, Г. В. Плеханова, Степняка (псевдонім С. Кравчинського) та кількох десятків визначних діячів робітничого і соціалістичного руху під поширеним у різних країнах повідомленням про наступне зібрання в Парижі. Зазначимо, що написаний П. Лафаргом за участю інших французьких соціалістів проект цього повідомлення був надісланий Ф. Енгельсу, який вніс в текст ряд поправок¹.

Спеціального вивчення потребує питання про зв'язок з конгресом харківського гуртка робітників, який взяв участь у підготовці конгресу і надіслав йому вітального листа, оголошеного на засіданні колишнім діячем Паризької Комуні Ш. В. Жакларом. Як згадував один з діячів перших соціал-демократичних груп у Росії В. Голубев, що брав участь у заходах солідарності з міжнародним форумом соціалістів, «європейці, які зібралися на конгресі, ... були дуже зворушені вітанням і щиро раділи, що в Росії є справжні робітники-соціалісти, а не тільки соціалістична інтелігенція»². Характерно, що після завершення конгресу з Парижа до Харкова конспіративним шляхом надійшло послання французьких робітників, на яке було дано відповідь³.

Ідея масової демонстрації міжнародної солідарності трудящих, висунута на конгресі, дістала тоді ж високу оцінку з боку Ф. Енгельса⁴. Вона привертала постійну увагу й В. І. Леніна, який перший порушив питання про скрупульозне вивчення пролетарських маївок. Чому таким доскіпливим був його інтерес до цієї форми виступів пролетаріату? Принципову відповідь щодо цього, на наш погляд, дає сформульована ним у ході обмірковування тематики II з'їзду РСДРП теза, де постановка самого питання містить й роз'яснення щодо мети його дослідження: «Маївки. Історія кожної маївки і науки на майбутнє»⁵. В. І. Ленін бачив у Першотравні сконцентрований вираз історичного досвіду робітничого класу. В світлі його роздумів неважко помітити, що вітчизняна історіографія, пройшовши чимало перепетій у своєму розвитку, мало наблизилася до висвітлення важливого аспекту теми. Адже вивчення конкретно-фактичної основи руху, незважаючи на значну кількість праць, застигло загалом на колі подій, які потрапили в огляди ще на початку ХХ ст. Більше того, невирішеними лишаються такі необхідні для поглибленого дослідження пролетарської солідарності розробки, як хроніка і статистика маївок, насамперед за час першого десятиріччя їх проведення, коли закладалися основні принципи першотравневої боротьби.

Це безпосередньо стосується й України, яка вже у згадуваний період перетворилася на одну з опорних баз акцій міжнародної пролетарської солідарності. Нам ще належить розібратися з такою, на пер-

¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 530—531, 618.

² Былое.— 1906.— № 12.— С. 109.

³ Летопись революции.— 1923.— № 5.— С. 108.

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 37.— С. 208.

⁵ Ленін В. І. До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП загальнопартійному з'їздові // Повне збір. творів.— Т. 7.— С. 75.

ший погляд, парадоксальною ситуацією, яка утворилася в умовах царської імперії. Йдеться про те, що хоча, на відміну від багатьох європейських країн, в Росії фактично була відсутня політична свобода, діяли суворі заборони на збори, демонстрації, страйки, а над пресою тяжіла цензура, водночас зростав такий рух, як Першотравень. За перші роки в українських губерніях маївками були охоплені, за нашими підрахунками, близько тридцяти міст та містечок, вузлових залізничних станцій, в тому числі всі провідні промислові центри, зокрема Київ і Катеринослав, Одеса і Харків, Миколаїв і Олександровськ, Полтава і Маріуполь.

Окремий аспект теми має становити залучення селянства до першотравневого руху. Серед тих, хто першим усвідомив потребу такого єднання учасників маївок, був відомий письменник та публіцист Михайло Павлик⁶. Саме у 90-ті роки соціал-демократи почали видавати агітаційну літературу до дня 1-го Травня, звернуту безпосередньо до сільської бідноти. Наприклад, у першотравневій прокламації 1899 р., поширеній в повітах Київської губернії, наголошувалося на тотожності інтересів сільських і фабричних робітників, містився заклик до солідарних дій⁷. Однак історія Першотравня на селі опинилася з різних причин на периферії дослідження проблеми. Тим часом розгляд її — один з ключових моментів у вивченні умов та темпів творення союзу робітничого класу і трудового селянства, використаних й невикористаних можливостей спільного фронту трудящих у боротьбі за розв'язання корінних питань життя суспільства.

Важкою і часто небезпечною є місія першопрохідників у будь-якій галузі суспільного життя. Але і без них не можна до кінця уявити глибинних процесів історичного розвитку. Без них немає й багатобарвної історії Першотравня. Та дуже мало ми знаємо про цих людей. Бо протягом десятиліть дослідники не ставили за мету розкрити історію в особах, а якщо і зверталися до прізвищ, то, як правило, не виходили за межі канонізованого, до того ж вузького кола персоналій, складеного за сумнівною методикою поділу діячів минулого на «чистих» і «нечистих». Чи не тому поза увагою опинилися біографії багатьох активістів маївок? Дослідники не створили навіть нарисів про життя й діяльність таких ентузіастів першотравневого руху на Україні, як Йосиф Данилюк, Борис Ейдельман, Павло Мазанов, Едуард Плетат та ін. Зрозуміло, що без знання аналізу «людського фактора» навряд чи можна говорити про всебічне осмислення самого феномена пролетарського інтернаціоналізму, його визначальних підвалин і рис, в тому числі соціально-психологічних засад формування солідарності трудящих. Нарешті, в цьому полягає один з шляхів пізнання інтернаціоналізму робітничого класу як органічної частини всієї системи неминущих духовних цінностей цивілізації.

Досвід Першотравня показує: ідеї та рух інтернаціоналізму спроможні розквати політичну творчість мас, прискорити просування до високих цілей. В цьому зв'язку пильної уваги заслуговують вищі форми вияву такої активності, і серед них — політична демонстрація, яка дає змогу її учасникам без будь-яких посередників сповістити суспільству про свої найголовніші вимоги, завдання й ідеали. Те, що до такого способу самовиразу дійшли пролетарі України ще наприкінці XIX ст., — безперечна заслуга інтернаціоналістського потенціалу маївок.

Тверезе врахування реальностей царської імперії не дало змоги організаторам руху негайно закликати робітників до відкритих колективних протестів. Надто малочисленими і недостатньо згуртованими були їх авангардні сили і надто велику перевагу ще мав репресивний апарат самодержавства. Шлях до успіху демонстрацій лежав через таємні зібрання на квартирах, у лісах і балках заміських околиць, через поширення на заводах і вулицях нелегальних прокламацій — усе, що творило

⁶ Ящук П. Михайло Павлик // Твори.— Львів, 1955.— С. 123.

⁷ Вперед.— 1899.— № 7.

нелегку науку єднання і солідарності. Першими на Україні такий шлях пройшли харківські робітники, які своїм багатотисячним виступом у 1900 р. подали гідний приклад іншим. Сходження до ідеї про спільні дії гранично чітко окреслив тоді ж В. І. Ленін. «Вулична боротьба, — писав він у газеті «Искра», — можлива, безнадійне не становище борців, а становище уряду, якщо йому доведеться мати справу з населенням не одного тільки заводу»⁸.

Харківська демонстрація гучно відізначалася в країні і за кордоном. Ознайомившись з матеріалами про цей виступ, В. І. Ленін побачив в ньому етапну віху в розвитку об'єднаних зусиль пролетаріату. Самовідданість і мужність харків'ян, однак, не заслонили в ленінському аналізі прорахунків і від ініціаторів демонстрації. «Висновок ясний: — писав Володимир Ілліч, — нам бракує **організації**. Маса робітників сколихнулася вже і готова йти за соціалістичними вождями, але «головному штабові» не вдалося ще зорганізувати міцне ядро, яке правильно розподіляло б усі наявні сили свідомих робітників...»⁹.

Перехід першотравневої боротьби на новий щабель розвитку на порозі ХХ століття слід віднести до найважливіших здобутків пролетарської солідарності на Україні, реальних кроків у виконанні паризького рішення соціалістів різних країн про міжнародну маніфестацію. На жаль, нехтування уроків минулого призвело в дальшому, зокрема під час сталінського правління, до спотворень самої суті першотравневих маніфестацій. Новоявлені «вожді» надали травневому святу рис військово-культурницького параду трудящих, який мав обожнювати їх у численних портретах і гаслах. Сталіністський сценарій відгороджував керівників від мас частоколом багнетів, у прямому розумінні піднімав їх над трудящими — на монументальні спецтрибуни. Втім втратами обертається й прагнення позбутися помпезності та інших перекосів, коли ігнорується історія витоків дня пролетарської солідарності. В деяких країнах, наприклад, намагаються розпрощатися взагалі з тим, що з такими жертвами було завойоване робітничим класом, — демонстрацією, перетворюючи Першотравень у звичайні етнографічні розваги, позбавляючи його тим самим політичної значущості. Звичайно, не слід фетишизувати будь-які форми суспільного буття, навіть якщо вони довели свій ефект. Але політична першотравнева демонстрація — не тільки надбання минулого. Вона не зжила себе, оскільки не зникли обставини, які породжують її. Адже й сьогодні трудящі всього світу перебувають у вирі хоча й різних за характером, проте гострих за змістом, соціально-політичних проблем, які потребують найширшої гласності й мобілізації сил на їх розв'язання.

На прикладі травневих днів (1900 р.) у Харкові В. І. Ленін показав, як краще важливо бачити й розрізняти загальні для всієї трудящої маси і локальні вимоги, вміло поєднувати головні з місцевими, частковими. У згадуваний період центральною була вимога 8-годинного робочого дня. Власне, у кожній першотравневій листівці соціал-демократичних груп і комітетів лунав цей заклик на тлі регіональних вимог. Ленінська, справді наукова інтерпретація зв'язку цілого та його складових не мала нічого спільного з тим, що утвердилося в історіографії в 30-ті роки, — з догматичним протиставленням інтернаціонального і національного, гіпертрофованим трактуванням одного й применшеними, часом нігілістичними оцінками іншого. Чого варті були такі новації порівняно із зваженими в світлі діалектики словами Леніна з приводу 1-го Травня: «Не досить вказати на інтернаціональне значення свята. Треба поєднати з ним і боротьбу за найнасушніші **національні** політичні вимоги»¹⁰.

⁸ Ленін В. І. Нове побоїще // Повне збір. творів.— Т. 5.— С. 17—18.

⁹ Ленін В. І. Передмова до брошури «Травневі дні у Харкові» // Там же.— Т. 4.— С. 348.

¹⁰ Ленін В. І. Лист «Північному союзові РСДРП» // Там же.— Т. 6.— С. 345.

Така думка спиралася на революційну практику, яку яскраво демонстрували маївки, зокрема, на Україні. Одне з вузлових питань у боротьбі місцевого пролетаріату торкалося досягнення рівності народів і народностей, заперечення шовінізму та націоналізму, об'єднання робітників, незалежно від національної належності, на базі спільних інтересів. У масовій агітації, зокрема, в таких багатонаціональних за своїм складом промислових центрах, як Катеринослав, учасники маївок виявили непересічні зразки усвідомлення коренів національної ворожнечі. Так, у листівці «Перше травня» (квітень 1901 р.) вказувалося, що експлуататорські верхи «тісно згуртувалися для спільного оббирання робітників. На їх боці сила багнетів, на їх боці народна темрява, їм на руку ворожнеча робітників між собою». Тож «нехай робітники всіх національностей», зазначалося далі у цьому документі, «простягнуть один одному руки» для спільної боротьби «проти всіх гнобителів і насамперед проти тирана-царя і його уряду». Того ж року у прокламації, спеціально присвяченій викриттю шовіністичної політики властей, місцеві соціал-демократи роз'яснювали: «Царське самодержавство не києм, то палицею намагається знищити ненависний йому робітничий рух: якщо не допомагають нагайки і багнети, воно пускає в хід масові висилки робітників на батьківщину, а якщо ні те, ні інше не допомагає, воно намагається для ослаблення сили робітників посіяти ворожнечу між ними: для цієї мети воно підбурює на Кавказі російських робітників проти робітників вірменів і грузинів, на Заході і Півдні — проти поляків та євреїв»¹¹. Ці та інші документи дають змогу зобачити невідповідності у дослідженнях, де Першотравень нерідко зводиться до виявів солідарності з пролетаріатом зарубіжних країн і поза розглядом лишаються роль та значення його у боротьбі за розв'язання міжнародних відносин всередині країни.

Досвід Першотравня дає ще один неординарний висновок. Йдеться про ставлення партійних організацій та їх комітетів до ініціатив і думки знизу. Ще на початку ХХ ст. В. І. Ленін і керована ним «Искра» незмінно підкреслювали важливість підтримки засад самодіяльності трудящих у боротьбі проти самодержавства і капіталу, чутливо відгукувалися на починання самих робітників. Цим, зокрема, зумовлювалася позиція Леніна та його однодумців у критиці помилок соціал-демократичних лідерів, виступах проти тих, хто намагався привласнити собі право «дозволяти» або «забороняти» самостійну політичну творчість робітників, заганяти її до прокрустового ложа штучних схем, небезпечних відривом авангарду від мас, відставанням від розвитку подій. Одну з таких ситуацій «Искра» показала у 1901 р. Вона прилюдно застерігла від тенденції чужої суті пролетарської справи і яка виявилася в діях Київського комітету РСДРП, коли він у своїй прокламації засудив безпартійних робітників міста за їх прагнення провести першотравневу вуличну демонстрацію. Редакція гостро реагувала на твердження, ніби вони «не належать до братерської сім'ї робітників усього світу або не цілком усвідомили свої інтереси». «Ми... маємо відзначити, — писала газета, — що при сучасному роздрібненні російської соціал-демократії більше ніж недоречно всіх, хто не належить до комітетів нашої партії, ставити «поза братерською сім'єю робітників усього світу»¹². Ця безкомпромісна оцінка — свідчення того, з якою послідовністю творчий марксизм оберігав принцип єдності трудящих, накреслений і на прапорах Першотравня.

Розгляд напрямів досліджень проблеми, що склалися в історіографії, перевірка їх на повноту наукового пізнання водночас висувають питання про роль інтелігенції у духовному озброєнні та організації першотравневого руху. Йдеться про відновлення істини, яка була зрозуміла тим, хто стояв біля витоків свята, і не меншою мірою їхнім противникам. На характер оцінки вкладу інтелігенції проливають світло узагалі-

¹¹ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, 1896—1904. — Киев, 1963. — С. 119, 122, 169—170.

¹² Искра. — 1901. — Июль. — № 5.

нення, зроблені знову-таки В. І. Леніним. В жовтні 1899 р. він писав: «...Нам гріх було б скаржитися на те, що не вистачає людей. Серед робітничої молоді спостерігається пристрасне, нестримне прагнення до ідей демократії і соціалізму, а помічники робітникам з лав інтелігенції і далі припливають, незважаючи на переповнення тюрем і місць заслання»¹³.

Справді, щорічні антитравневі репресії царизму виявляли численних «помічників робітникам» — студентів, лікарів, літераторів, учителів, інших представників розумової праці. Вони брали на себе поряд з необхідними організаційними обов'язками левову частку роботи у написанні першотравневих листівок, рефератів, промов, віршів, а також звітів преси про святкування. Завдяки цьому рік у рік збагачувався ідейний арсенал робітничого класу, зростали ряди «мислячих пролетарів». Невипадково, розслідуючи справу про першу маївку в Одесі в 1895 р., прокурор міської судової палати акцентував увагу на тому, що пролетарська маса «починає виділяти із себе доморощених пропагандистів типу муляра Аніконова» (автора яскравої першотравневої промови.— М. В.).¹⁴

Те, що було очевидним для сучасників перших маївок, у дальшому майже зникло з багатьох публікацій. Тим часом звертання до архівних документів і мемуарів про початковий етап Першотравня показує, з яким натхненням сприймала демократична інтелігенція його гасла та ідеали. На Україні серед неї був цвіт національної культури, в тому числі її велети — Іван Франко і Леся Українка. Зроблене ними й іншими діячами літератури для популяризації ідей пролетарської солідарності становить, на наш погляд, важливе духовне надбання культури. Безумовною втратою в оцінці рушійних сил Першотравня було б забуття, скажімо, такого факту, як перетворення на трибуну першотравневих вимог не тільки самої робітничої преси, а й ряду інших органів демократичної думки. Маємо на увазі, зокрема, львівський журнал радикальної партії Галичини «Народ», заснований 1890 р. під редакцією І. Франка і М. Павлика. Ту ж саму лінію уособлює також перша на Україні листівка на честь робітничого свята, написана і видана з портретом Карла Маркса письменником Лесем Мартовичем у Коломиї у 1898 р. Її агітаційне значення на користь інтересів пролетаріату розкривається в таких висловлюваннях автора: «Робітні люди цілого світу обходитимуть святочно сьогоднішній день, першого мая. Від цього не відстрашить їх ніяка сила, ніякі супротивні заходи, бо вони тямлять на слова найбільшого мужа нашого часу і найщирішого їх захитника, Кароля Маркса: «Робітні люди всіх країв, єднайтеся!»¹⁵.

Далеко не все ми знаємо про цю сторону діяльності інтелігенції. Уривчастими поки що є дані, наприклад, про внесок Лесі Українки у свято праці. Але й відоме свідчить про те, що ці зусилля були не якимсь епізодом в біографії поетеси, а впливали з її громадянського і естетичного кредо. Наведемо лише один приклад. Вирішивши популяризувати серед українського читача спадщину італійського прозаїка-демократа Едмондо Де Амічиса (його твори, до речі користувалися палким інтересом в сім'ї Ульянових.— М. В.), вона спинала свій вибір на нарисі 1899 р. під красномовною назвою «Перше травня». Його герой — друкар, «глибоко пройнятий почуттям гідності класової». З щирою симпатією переповідалося тут про те, як «з гвоздичкою у петельці» цей борець за справу пригноблених йде на демонстрацію, щоб заявити про свою солідарність з товаришами «з Брюсселя, з Берліна, з Відня, з Парижа»¹⁶.

¹³ Ленін В. І. Насущне питання // Повне збір. творів.— Т. 4.— С. 187.

¹⁴ Щербак Д. М. Діяльність революційних соціал-демократичних організацій України по політичному вихованню пролетаріату та керівництву робітничим рухом у передреволюційний період. 1895—1904.— К.; Одеса, 1975.— С. 41; Рабочее движение в России в XIX веке.— М., 1961— Т. 4.— Ч. 1.— С. 171—172.

¹⁵ Мартович Л. Твори.— К., 1963.— С. 527.

¹⁶ Українка Леся. Збір. творів: У 12 т.— К., 1976.— Т. 7.— С. 520.

Встановлюючи нові факти причетності інтелігенції до подій Першотравня, правомірно знайти їм й адекватні пояснення. Тут, напевно, не слід обходити мовчанням код поведінки, який формувався у прогресивної частини вітчизняної інтелігенції на попередніх етапах визвольного руху, її мало не месіанську віру в своє призначення служити стражденим і пригнобленим. А саме в такому обличчі поставав перед громадською думкою пролетаріат. Та у потоці травневих баталій було й інше, вирішальне для вибору, що його робили кращі сили інтелігенції. Це ті цілі, які проголосив паризький соціалістичний конгрес для міжнародного свята праці. Звернені безпосередньо до пролетарів, вони увібрали у себе не тільки вимоги щодо зміни становища робітника в суспільстві, а й заклики загальнодемократичного характеру. Самі маївки переконливо підтверджували це нерозривне поєднання цілей. Уже на травневому мітингу 1890 р. у Львові його учасники обстоювали вимогу загального і прямого виборчого права, якого були позбавлені не тільки пролетарі.

Особливо значну роль відіграє розкриття гуманістичної природи першотравневих виступів проти воєн і воячини. Учасники маївок рішуче підносили свій голос проти загрози руйнування основ самого життя, яке несе мілітаризація. Характерні антивоєнні мотиви, приміром, сконцентрувала листівка «Перше травня», видана 1900 р. Катеринославським комітетом РСДРП. Вона містила «заповітні пролетарські вимоги: геть мілітаризм! Геть безглузді війни між народами! Геть пригнічення народу багнетами забраних у нього ж синів. Геть поневолення робітників капіталістами! Хай живе міжнародна пролетарська солідарність і нехай вона забезпечить мир між народами!»¹⁷.

Ступивши на шлях маївок, робітничий рух недвозначно засвідчує, таким чином, що його інтереси міцно поєднані з гуманістичними, демократичними цінностями, що класово-пролетарське виступає закономірним спадкоємцем і захисником загальнолюдського. Не можна не помічати у цій сутності Першотравня одну з причин нездоланного потягу, якого зазнавали всі передові й здорові сили суспільства до інтернаціоналістського руху робітничого класу. Розкриття його високих моральних устремлень дає підставу твердити, що справжній дух Першотравня від дня свого народження був несумісний з класовим егоїзмом, сектантською зверхністю до всіх, хто, не будучи робітником за своїм соціальним статусом, засуджував економічну експлуатацію і політичне свавілля.

Як явище і символ з усіма своїми здобутками Першотравень широко вливається в сучасний процес оновлення нашої країни. Нині багато робиться для того, щоб включити в актив революційної перебудови все краще, створене розумом і працею попередніх поколінь. Українському народові повертаються імена і творча спадщина незаслужено викреслених з пам'яті діячів літератури, мистецтва, політики, науки, які становлять національну гордість суспільства. Безперечно, почуття цієї гордості мають викликати й діяння прапороносців першотравневої справи — справи пролетарського інтернаціоналізму. На цьому слід наголошувати, зокрема, з огляду на те, що в ряді праць зарубіжної історіографії час від часу спливає теза, якою навішується на пролетарський інтернаціоналізм ярлик чогось антигуманного, антинаціонального, нав'язаного ззовні. Звичайно, не можна забувати, що підстави для подібних тверджень значною мірою дали спотворення принципів інтернаціоналізму за часів сталінізму і застою. Та міжнародна солідарність трудящих — своєрідний вияв стану людської духовності незнищенна саме тому, що існують такі масові рухи, як першотравневий. Досвід маївок доводить, що пролетарський інтернаціоналізм як світогляд і політичний рух вистражданий трудящими України, як і Росії, в їх нелегких пошуках вірного шляху до суспільства соціальної справедливості, а народжені ним традиції Першо-

¹⁷ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. — С. 88.

травня, належачи всьому трудовому людству, закономірно входять у скарбницю національних цінностей кожного народу. Таким чином, пізнання витоків першотравневого руху, маючи актуальне значення для розвитку історичних досліджень в цілому, разом з тим відкриває можливість з'ясування важливих тенденцій соціально-політичної творчості мас в минулому та сучасному.

Одержано 10.07.89.

До уваги читачів!

Видавництво «Українська Радянська Енциклопедія» готує до друку енциклопедичний довідник «Декабристи на Україні», вихід якого у світ планується на 1991 рік. Це перше енциклопедичне видання з історії декабристського руху. В коло питань, охоплене довідником, входять цикли статей про ранньодекабристські й декабристські організації, їхні програмні документи, з'їзди, про повстання декабристів, біографічні довідки про всіх членів Південного товариства і його Петербурзької групи, Товариства об'єднаних слов'ян, а також про тих членів Північного товариства, життя і діяльність яких були зв'язані з Україною. Висвітлено діяльність польських таємних організацій на Україні, масонських лож, що діяли тут у 20-х рр. XIX ст. Вперше включено довідки про військові частини, що дислокувалися на Україні й були причетні до діяльності таємних товариств. Довідник вміщує великий краєзнавчий матеріал. У виданні вміщено чорно-білі й кольорові ілюстрації, додано карти, географічний покажчик населених пунктів України. Довідник розрахований на науковців, студентів, учителів і учнів шкіл, краєзнавців, усіх любителів історії.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепа *

ГЛАВА ШЕСТНАДЦАТАЯ

Для обеих враждующих сторон стало одинаково несносно стоять долгое время на двух берегах реки и не предпринимать ничего решительного. Обе стороны желали скорее чем-нибудь кончить. Шведы в чужой земле оставались без свежих сил, им грозило оскудение средств к жизни, но и русских не могли не беспокоить известия из Полтавы, что жизненных средств могло там стать не более, чем на две недели. Сначала Петр думал освободить Полтаву от осады, не вдаваясь в генеральное сражение, но 18 июня пришел к иному убеждению. На военном совете вечером этого дня решено перевести всю армию на правый берег Ворсклы. 19 июня русские начали переход под селом Петровкою¹ по устроенному там мосту, а 20 числа все войско уже было переправлено². 25 июня русские подвинулись к Полтаве и выстроились версты за полторы от шведского войска. С чрезвычайною быстротою русские вывели в одну ночь ретраншемент, по правую сторону от него расположили свою кавалерию между лесом, а впереди кавалерии устроили 10 редутов³.

Ни в русском военном совете, ни в шведском стратеги не пришли окончательно к решению — начинать ли атаку или ожидать ее от противника. Этот вопрос решил Карл со своей обычной отвагой и горячностью. В шведский стан явился из русского перебежчик немец и сообщил, что русские ожидают прибытия многих тысяч калмыков. Таким образом русские силы должны будут умножиться. Король решил, что надобно предупредить усиление неприятеля и вызвать русских на бой ранее, чем успеют присоединиться к ним калмыки⁴. Русские силы в их настоящем размере несравненно превосходили количеством шведские, но король не верил ни в храбрость, ни в искусство русских, и потому при малочисленности своих войск не устранился еще и разъединить их**. Две тысячи человек послал он охранять траншеи, прорытые около полтавского вала, так как не оставлял желанья во что бы то ни стало овладеть упрямою Полтавою. 2400 человек посланы были для охранения багажа (обозу.— М. К.), где находился Мазепа, который от старости и тревог видимо день ото дня угасал***. 1200 человек посланы были караулить Ворсклу ниже Полтавы, чтобы не дать русским

* Продолжения. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1988.— № 8—12; 1989.— № 1—2, 4—9, 11; 1990.— № 1, 3—4.

¹ Ныне село Полтавского уезда, при реке Ворскле, в 14 верстах от Полтавы.

² Госуд. Арх. Кабинет. Дела, № 9. Письмо царя к Григорию Долгорукому.

³ Голик о в. Деяния Петра Великого, т. III, с. 102 (Така блискавична й грамотна з погляду стратегії організація бойового порядку свідчить, що Петро I та його генерали добре засвоїли уроки, дані шведами в перший період війни. Напроти, шведські воєначальники, насамперед загонистий і зухвалий король, виявилися невідготовленими до генеральної битви, зневажили противника — і поплатились за це.— М. К.).

⁴ Там же. Дополнение к Деян. Петра Велик., т. XV, С. 330.

** Пущена шведськими сучасниками битви поголоска щодо нереальних цифр військ сторін досі продовжує некритично використовуватись деякими істориками на Заході. Насправді, згідно з джерелами сили супротивників були приблизно рівними: понад 40 тисяч росіян і трохи менше — шведів.

*** Як бачимо, в шведському обозі закінчилася державна і воєнна кар'єра Мазепи. Повчальний урок історії!

в этих местах переправиться и окружить шведов с тыла. Сверх того, шведы расставлены были в городках: Ново-Санжарове, Беликах⁵, Соколках и Кобеляках, что составляло вместе до 1200 человек. У Карла оставалось в деле, по шведским источникам, в строю только 13 000, кроме запорожцев⁶. По русским источникам шведов было около сорока тысяч⁷. Нет сомнения, что шведские сведения о такой малочисленности войска, бывшего в деле на полтавском поле, не выдерживают никакой критики, как показывает известное нам число убитых и взятых в плен.

В воскресенье, 26 июня, после вечерней молитвы, которую Карл XII, как благочестивый лютеранин, всегда слушал в походах, было объявлено в шведском стане, что завтра будет генеральное сражение. Карл объявил, что будет принимать участие в битве, но по причине раны не может командовать войском лично: он назначил вместо себя на время битвы главнокомандующим фельдмаршала графа Реншильда. Король был в самом бодром настроении духа и говорил своим генералам: «Завтра мы будем обедать в шатрах у московского царя. Нет нужды заботиться о продовольствии солдат,— в московском обозе всего много припасено для нас»^{*}.

И в русском войске готовились к генеральному сражению. Петр объезжал свои войска и, остановившись перед дивизиею Аларта, произнес такую ободрительную речь:

«Король шведский и самозванец Лещинский привели к своей воле изменника Мазепу и клятвенно утвердились отторгнуть Малую Россию, учинить из оной независимое княжество под властью того изменника, присоединив к оному Волынь и подчиняя ему же, Мазепе, козаков запорожских и донских. Такою надеждою льстяся, изменник уповал собрать войска козацкого до двухсот тысяч, подкупил Порту, крымского хана и орды на нас, и для исполнения сего злоумышления призвал в Малороссию короля шведского со всеми его силами и Лещинского, поспешавшего уже в соединение с ним с 25 000 польских войск. Но по мощью Божию козацкие и малороссийские народы вразумлены, остались нам верными, шведского войска через разные победы и лютость прешедшей зимы истребилось до половины, войска Лещинского побиты и разогнаны, султан мир с нами подтвердил и от помощных войск им отказал, хану и ордам соединяться с ними строго воспретил; и ныне неприятельского войска против нас осталось только 34 полка и те неполные, изнуренные, оробевшие. Остается над сими оставшимися довершить вам победу. Порадейте же, товарищи! Вера, церковь и отечество сего от вас требуют!»⁸.

В сумерки вся шведская пехота была выведена в поле. Приказано было всем каждаминутно быть готовым к бою. Кавалеристам дан был приказ, чтоб у всех лошади были оседланы. Наступила ночь темная; луна была в ущербе. Карл велел обвязать себе большую ногу свежешю повязкою, другую ногу обул в сапог и сел в носилки, держа обнаженную шпагу в руке. Его главный министр Пипер, генералы Реншильд и Левенгаупт легли на земле около королевских носилок. Некоторые из шведов на короткое время уснули, другие не хотели заснуть и развлекали себя разговорами, толковали, как на этих самых полях, по их представлению, Тамерлан покорил себе западные народы⁹. С полу-

⁵ Ныне местечко Кобелякского уезда при реке Ворскле.

⁶ F g u e l, нем. пер., ч. I, с. 169.

⁷ Г о л и к о в. Деяния Петра Великого, т. III, с. 112.

* Самі вже ці слова свідчать про самонадіяність і зарозумілість Карла — риси, яких не могло бути у справжнього полководця. Бідолашньому Реншильдові не пощастило виправити численні помилки свого короля. Не дивно, що Петро I з фельдмаршалом Шереметевим порівняно легко виграли битву у кращого в тогочасній Європі шведського війська.

⁸ Там же, с. 108; Дополнение к Деян. Петра Великого, т. XV, с. 336.

⁹ F g u e l, нем. пер., ч. I, с. 170 (1399 р. на берегах Ворскли ставленик Тамерлана (Тимура), хан Золотої Орди Тимур-Кутлуг завдав страшної поразки війську великого князя литовського Вітовта.— М. К.).

ночи, когда взошла луна и стало виднеться, шведы стали двигаться вперед различными колоннами. Занялась заря; шведы заметили, что и в русском стане уже копошатся. Стало всходить солнце, и шведам представилась русская кавалерия: она уже стояла в строю, прикрытая только что выведенными редутами, из которых три не были еще вполне оконченными.

Через два часа после солнечного восхода Реншильд приказал сделать атаку на русские редуты. Начальство над этою пехотою было поручено генералам — Акселю Спарре и Россу; первый должен был овладеть тремя редутами влево, а Росс — другими четырьмя вправо. Первый удачно выполнил свое дело. Русская кавалерия была смята, пехота покинула редуты. Впоследствии Петр сознавался пленным шведским генералам, что в это мгновение в русском стане произошел большой переполох; русские собирались уже запрягать багажные телеги и отступать. Увидя замешательство русских, Пипер испросил у короля дозволение двинуть генерала Крейца, командовавшего левым крылом, в содействие со Спарре и вместе с ним преследовать русских, покинувших свои редуты, и не допустить их придти в себя после поражения; но Реншильд оскорбился: как смеют другие без его ведома вмешиваться в распоряжения, когда король назначил его одного главнокомандующим. Прибежавши к Пиперу, Реншильд в присутствии короля стал выговаривать министру. Король остановил порыв своего фельдмаршала, но в угоду ему тотчас послал приказание Крейцу оставить преследование русских и занять лесное возвышение, находившееся на западной стороне, вне действия русских орудий.

Эта ошибка внезапно поправила дело русской армии, начинавшей уже расстраиваться (втрачати стрій — М. К.). Кавалерия, порученная генералу Боуэру, за раною командовавшего прежде генерала Рена, пришла в порядок, а тем временем царь приказал Меншикову, командовавшему левым крылом русской армии, ударить на неприятеля с десятью полками, составлявшими 10 000 воинов. Тут судьба всей битвы повернулась иначе. Меншиков ударил на часть корпуса Росса, находившуюся под командою Шлиппенбаха, и нанес ему такое поражение, что сам Шлиппенбах со всем своим штабом был взят в плен. Генерал Росс обратился в бегство, но Меншиков отправил за ним в погоню генерала Ренцеля; тот загнал Росса до шанцев, воздвигнутых шведами под самую Полтавою, и принудил его сдаться в плен со всем отрядом.

Был девятый час утра. Между шведскими военачальниками не было никакого ладу. Когда генералу Спарре был дан приказ спешить на выручку Росса, он, воротившись без успеха, говорил, что у Росса достаточно войска, и если Росс с ним не может оборониться, то пусть идет к черту. Левенгаупту король дал приказание соединиться с Крейцем, но Реншильд, уже прежде не ладивший с Левенгауптом, раздражился на то, что это делается без его ведома, и начал браниться с Левенгауптом, а король заперся в том, что сам дал Левенгаупту приказ. Отделы шведского войска двигались с места на место, не зная сами, что делают. Это заметил царь Петр, двинул на них все свое войско и принял над ним сам верховное начальство.

Тогда наступило полное замешательство. Короля повезли в носилках лошадьми; 12 драбантов* и 24 гвардейца окружали его. Карл велел вести себя в самый огонь битвы. Под его носилками убита была лошадь; гвардейцы выпрягли из носилок остальную лошадь и понесли носилки на руках. Но близ короля пало трое драбантов, побиты были носильщики и, наконец, сами носилки раздроблены пулями. Тафельдекер Гутман кое-как связал их уздами с павших лошадей. Пользуясь минутным перерывом битвы, Карл выпил воды, приказал перевязать себе раненую ногу и нести себя далее в разгар битвы, чтобы собствен-

* охоронців, звичайно з нижчих офіцерів.

ним примером отваги возбуждать своих воинов. Генералы Левенгаупт, Спарре, Герд употребляли все усилия, чтобы привести в порядок войско, но все было напрасно. Вдруг под королем опять раздробило носилки, и он упал на землю. Солдаты, издали увидев эту сцену, думали, что король уже убит, и это увеличило смятение. Король, лежа на земле, думал еще как-нибудь остановить потерянных воинов и кричал: «Шведы! Шведы!...», но его отчаянный крик терялся в суматохе. Подбежал к королю Реншильд и, обращаясь на все стороны, громко вопил: «Наша пехота пропала,— ребята, спасайте короля!» Затем сам Реншильд бросился в омут битвы и тотчас был взят в плен.

Подобно кораблю, разбитому бурей, метался остаток разбитой шведской армии, говорит шведский историк. Офицеры были побиты или взяты в плен; солдаты без команды метались то в ту, то в другую сторону, сами не зная, что им нужно делать. Левенгаупт, увидя, что делается с королем, кричал: «Ради самого Христа, не оставляйте короля в беде!» Кучка солдат подняла короля, к ним пристали конные. Дрбант Брадке посадил короля на свою лошадь. Положивши больную ногу на шею лошади, Карл отдался другим спасать его от опасности быть убитым или полоненным. «Что теперь делать?» — спрашивал он, встретивши Левенгаупта. «Отступить к багажу», — говорил Левенгаупт. Но отступление было уже немислимо. Происходило полное беспорядочное бегство разбитого в пух и прах войска. Командиры кричали на подчиненных: «Стой!», подчиненные кричали один к другому: «Стой!» — и все бежали. Вдруг неприятельская пуля поразила лошадь, на которую посадили Карла, и в это время настигали его русские; шведский король неизбежно попал бы в плен, но капрал Гиерта поспешно дал ему свою лошадь. Не без труда Карл, при помощи других, сел на нее и ускакал во всю прыть, все-таки каждую минуту ожидая, что его или убьют выстрелом или нагонят и возьмут в плен. Капрал Гиерта, отдавши королю свою лошадь и сам будучи ранен, дотащился под плетень, чтобы там умереть, но увидел его королевский конюх, который вел одну из королевских лошадей, посадил на лошадь, и таким образом капрал Гиерта догнал короля, скакавшего к тому месту, где находился шведский обоз.

Если Карл в этот день показал редкий пример храбрости, отваги и неустрашимости, то не менее его доблестным оказался и соперник его Петр. На нем была прострелена пулею шляпа, другая пуля попала в пуговицу на седле, на котором он сидел, третья ударила его в грудь, но наткнулась на длинный крест (тельник), и это спасло царя.

Граф Пипер, постоянно находившийся при своем государе, когда увидел, что все уже пропало, поворотил к обозу вслед за Карлом. Пипера сопровождало несколько особ, и в их числе был историк Карла XII Нордберг, которого сочинение служило нам в числе источников. Он описывает, что когда они, следуя за бежавшим королем, переходили небольшую долину, заросшую кустарником, и уже выходили на ровное место, вдруг появились калмыки и татары. Идти далее казалось невозможным, чтобы не попасться в руки этим азиатским варварам, от которых европейцы шведы не ждали пощады. Они повернули к Полтаве и сами отдались в плен. Их привели в русский стан к Шереметеву. Фельдмаршал принял графа Пипера очень любезно и почетно. Ему приготовили богато убранный шатер. Шереметев беседовал с ним о тогдашнем положении дел, и шведам речь его показалась очень умною.

Много шведских генералов попало тогда в плен. Из них знатнейшие были: Реншильд, Стакельберг, Шлиппенбах, Гамильтон, Росс, принц Максимилиан Виртембергский. Когда их представили царю, Петр принял последнего за короля и, узнавши свою ошибку, воскликнул: «Неужели таки я не увижу сегодня брата Карла?» Но тут царю принесли разбитые носилки короля, до сих пор показываемые в сокровищнице московской Оружейной палаты. Несколько времени Петр думал,

что Карл убит; вскоре, однако, принесли ему известие, что король успел убежать к обозу, и Петр, узнавши, что Карл жив, был этим очень доволен. Он питал большое уважение к своему врагу¹⁰.

После полудня всему русскому войску приказано было выстроиться. Царь выехал без шляпы, благодарил всех за храбрость, дал приказание перевязывать раны и лечить раненых, показывал к ним сострадание. Между тем, на поле приготовлена была походная церковь. В час пополудни там отслужили благодарственный молебен, и во время пения «Тебе Бога хвалим» дано было три пушечных залпа. По окончании молебна царь позвал сподвижников на пир, устроенный в шатрах. Царь с генералитетом пировал в особом царском шатре, которого полы были подобраны, а перед шатром на карауле стояла гренадерская рота Преображенского полка. К этому пиру приглашены были знатные шведские пленники — генералы и полковники. Во время пира привели Пипера; и его усадили также за стол. Царь ласково обращался со всеми пленниками, собственноручно вручил фельдмаршалу Реншильду шпагу и похвалил его за храбрость и верное исполнение своего долга. У прочих пленников хотя шпаги были отобраны, но тут же милостиво возвращены царем. «Господа! — сказал, обратившись к пленникам Петр, — брат мой Карл приглашал вас на сегодня к обеду в шатрах моих, но не сдержал королевского слова; мы за него исполним и приглашаем вас с нами откусать»¹¹. Поднявши налитой вином заздравный кубок, Петр воскликнул: «Пью за здоровье моего брата Карла!» Потом, при громе пушечных выстрелов, Петр провозгласил тост за здоровье своих учителей. — «Кто эти учителя?» — осмелился спросить Реншильд. «Вы, шведы», — отвечал царь. — «Хорошо же ваше величество отблагодарили своих учителей», — сказал Реншильд¹².

Если бы русские, говорит шведский историк¹³, неустанно преследовали шведское войско, то, без сомнения, не выпустили бы с полтавского поля ни короля, ни всего остатка его армии, но Петр увлекся пиrom на радости о победе, одержанной в такой степени, в какой, быть может, он даже и не ожидал, и не прежде, как уже вечером, спохватился отправить в погоню за отступившим с поля неприятелем генерал-поручиков: князя Мих. Голицына и Боуэра. Они не застали уже неприятеля, и действительно это была большая ошибка со стороны Петра: вся цель Северной войны была бы уже достигнута в этот день, и Россия без дальнейших потерь приобрела бы все то, что получила по Ништадтскому миру*.

На другой день утром, по приказанию царя, с 4-х часов начали копать могилы для погребения убитых. Все войско было выстроено на этом месте. Две могилы были готовы, и в 6 часов прибыл туда государь. В одну могилу положили тела офицеров, в другую — унтер-офицеров и рядовых солдат; всех их клали в мундирах, в которых они пали на поле битвы. Отслужили над ними обычное последование погребения. Царь, обращаясь к убитым, произнес пред всеми такую речь: «Храбрые воины, за благочестие, отечество и род свой души свои положившие! Всем, яко страдальческими венцами вы увенчались и у праведного подвигоположника Господа дерзновение имати: споспешествуйте мне в праведном оружии моем против врагов отечества и благочестия, молитвами вашими да возможем в мире прославлять Бога и ваши подвиги!»¹⁴. Затем царь положил перед убитыми три земных поклона

¹⁰ Катифора. Житие Петра Вел., кн. IV, л. 248.

¹¹ Голиков. Дополнение к Деян. Петра Вел., т. XV, с. 388.

¹² Там же; Деяния Петра Вел., т. III, с. 104—113 (Дальший довгий список послань на літературу опущено.— М. К.).

¹³ Гухел, ч. I, с. 179.

* Підписаний 1721 р., вже по смерті Карла XII (1718 р.), мирний договір між Росією й Швецією закріпив перемиг Росії в Північній війні. До Росії відійшли майже вся Прибалтика й частина Карелії.

¹⁴ Голиков. Дополн. к Деян. Петра Вел., т. XVI, с. 9.

и первый собственноручно стал засыпать могилы землею. Другие командиры последовали ему, и так совершилось погребение при громе пушек, беглой ружейной пальбе и звуках полковой музыки. Образовался высокий курган; на его вершине Петр собственноручно водрузил крест с надписью: «Воины благочестивые, за благочестие кровию венчавшиеся, лета от воплощения Бога Слова 1709 июля 27 дня».

После отправления всего обряда над убитыми русскими Петр приказал похоронить неприятельские тела, поручивши совершить над ними погребальный обряд пленным протестантским священникам. Дано было приказание жителям везде отыскивать и хоронить человеческие и конские трупы¹⁵.

Наконец, после всего этого, в тот же день, Петр, вообще любивший торжественные въезды и выходы, в сопровождении своих генералов въехал в Полтаву, принимал поздравления от освободившихся из осады солдат своих и всех полтавских жителей, хвалил их за храбрость и стойкость и при всех, в знак своей милости, поцеловал в голову коменданта Келина. В Полтаве царь слушал в церкви благодарственное молебствие при пушечных и ружейных выстрелах, посещал раненых, объявлял награды и в заключение стал обедать у коменданта «чем Бог послал»¹⁶. Во время этого обеда явился к царю в Полтаву шведский генерал Мейерфельд. Карл послал его из-под Старого Санжарова без всякого письменного вида, но со словесным заявлением согласия заключить мир на таких условиях, на каких сам царь предлагал прежде. Петр сказал: «Поздно король принимается за мир; прежде предложенные нами кондиции уже не соответствуют настоящему положению дел. Впрочем, я не отрицаю от мира, но только на условиях приличных и сходных со справедливостью». Он послал такой ответ с трубачом, приехавшим с Мейерфельдом, а самого генерала Мейерфельда на время задержал под тем предлогом, что он явился без письменного вида¹⁷. Вслед за тем царь отправил Меншикова с целым корпусом преследовать шведов, давши приказание, если поймут в плен Карла, то возвратить ему шпагу и провожать его, не стесняя, с подобающим уважением, а изменника Мазепу везти, заковавши, под строгим караулом и наблюдать, чтоб он над собою чего-нибудь не учинил*. Вероятно, эта отправка происходила уже не рано, после всех описанных церемоний, и это было причиною, что Меншиков уже не смог поймать ни Карла, ни Мазепу, как этого желал государь.

29-го июня был день царских именин. Устроен был в шатрах другой такой же пир, как и в день победы, и опять были приглашены к нему шведские пленные военачальники¹⁸. На этом втором пире был между прочим и шведский историк Нордберг. По его известиям, шатры, в которых происходил этот пир, были каждый более чем в 50 аршин длиною. Шведских пленных было там много. Когда уже вставали из-за стола, вошел царь, заговорил ласково с некоторыми из пленников и провозгласил тост за здравие шведского короля. Нордберг при этом замечает, что хотя писали и разглащали, будто Петр ласково говорил с Пипером, но он, Нордберг, как очевидец, может удостоверить, что Петр не сказал ни единого слова шведскому министру¹⁹.

После пира в тот же день пленные шведские военачальники розданы были под наблюдение русским вельможам: Меншикову поручен был

¹⁵ Гос. Арх. «Гистория Шведской войны». Рукопись (В цьому своєму творі російський цар коротко оповідає про перебіг Полтавської битви; цитату знято.— М. К.).

¹⁶ Голиков. Дополн. к Деян. Петра Вел., т. XVI, с. 8 и 9.

¹⁷ Adlegfeld, нем. пер., ч. III, с. 290; Голиков. Дополн. к Деян. Петра Вел., т. XVI, с. 11.

* Мазепу, поза сумнівом, чекала шибениця: то був спосіб страти державних зрадників, прийнятий майже в усіх країнах тогочасної Європи. На них шкодували кулю.

¹⁸ Голиков. Деяния Петра Вел., т. III, с. 115.

¹⁹ Nordberg, с. 315.

принц Виртембергский, Головкину — Пипер, Шереметеву — Реншильд, все другие были розданы русским офицерам сообразно чинам, какие носили шведские пленники, до самых унтер-офицеров и рядовых. Всех отправили в Россию через несколько дней. Худшая участь постигла малороссиян-мазепинцев, которые взяты были в плен и большею частью сами сдались, увидя шведское дело проигранным. Нордберг в качестве очевидца говорит, что их подвергали ужаснейшим истязаниям, ломали им руки и ноги и выставляли на колесах изуродованные тела их; других вешали и на кол сажали²⁰. Шведский историк, сообщая эти известия, тут же счел уместным опровергать какого-то другого историка, которого имени он не называет и который утверждал, будто Петр оказал козакам милость. Нордберг положительно заявляет, что такой милости не было. Мы не можем безусловно отвергать известия Нордберга, так как свирепые казни над мятежниками и царскими изменниками были в обычае у Петра; но есть несомненные официальные сведения, что некоторые самые крупные из Мазепиных соумышленников еще до Полтавского сражения добровольно явились с повинною в русский стан*. То были бывшие генеральный судья Чуйкевич, генеральный асаул Максимович, лубенский полковник Яков Покотило, Антон Гамалея, Семен Лизогуб, канцелярист Григорий Григорович и писарь Яков Гречаный. Им не было объявлено прощения, как они того просили, — напротив, их подвергли аресту как преступников, и уже после 8 августа сняли с них допросы, которые сохранились в делах Архива коллегии иностранных дел²¹. Все они уверяли, что не были заранее в соумышлении с гетманом; прикидывались завлеченными посредством обмана²².

Но срок, объявленный для тех, которые отстанут от Мазепы, давно прошел, и ясно было, что эти малороссияне явились уже только тогда, когда увидели, что затея освободиться от московской власти никак удастся не могут. Их увертки не были приняты во внимание. Царь указал, что хотя они за измену достойны смертной казни, но он их милует и дарует им жизнь, заменяя смертную казнь ссылкой, — одних в отдаленные места Сибири, других в город Архангельск. После этого приговора следовало их отправить в Москву, но они оставались в Украине за караулом до апреля 1711 года. Предлогом к такой отсрочке служило появившееся в крае моровое поветрие. Из этого видно, что все-таки смертная казнь не постигла их. Если известие Нордберга о жестоких казнях, совершенных над малороссийскими изменниками, не вовсе ложно, то оно может относиться к каким-нибудь запорожцам, взятым в плен в полтавском сражении.

ГЛАВА СЕМНАДЦАТАЯ

Карл XII, убегая от погони с поля битвы, достиг своего обоза в первом часу пополудни и увидел там раненых генерала Мейерфельда и полковника Гиерта. Верховая езда, и притом быстрая, развердела рану короля и причинила ему страдание. Он кричал: «Снимите меня с лошади и посадите в коляску!» Карла сняли и внесли в шатер. Он съел холодного жаркого и спрашивал про своих генералов, которых не видал близ себя: «Где Реншильд?» «В плену», — отвечали ему. «Где тот, где другой генерал, где Пипер?» «В плену», — был один ответ. «В плену у русских! — воскликнул король. — Да это хуже, чем у турок... Вперед!» Он думал сначала, что с русскими придется еще схватиться. Но тут один за другим возвращались с поля битвы растрепанные отряды пора-

²⁰ Ibid.

* Це якнайкраще характеризує низький моральний рівень Мазепинних спільників: переконавшись, що справа Карла XII програна, вони одразу ж побігли до старого пана. Але прорахувались.

²¹ Арх. Ин. Дел, 1709 г., август, № 52.

²² Там же (Довгі, брехливі, з показним каяттям і смиренням свідчення мазепинців опущено. — М. К.).

женного війська. Явився к королю и Мазепа, во все время битвы находившийся в своем шатре в обозе.

Нам теперь трудно вообразить себе те ужасные минуты, которые переживал тогда украинский гетман. Все надежды его разбились, все рушилось, все пропало. Жизнь его кончалась. Ни на что не пригодился ему весь ряд коварств и козней, которыми так богат был пройденный им путь. Уже скоро после своей измены стал он предчувствовать неудачу. Уже не раз сожалел он, что ступил на скользкую дорогу, и пробовал сойти с нее, но ему не удалось. Тоска и раскаяние мучили его уже не один день. И вот ударил решительный, страшный час. Медлить было невозможно. Никто в побежденном стане не имел такого повода страшиться, как Мазепа. Русские с минуты на минуту могли появиться, взять его и повезти — куда? — К царю! Что там ожидало его — от одного воображения должна была останавливаться в жилах кровь у слабого старика*. Он принялся просить, умолять Карла немедленно бежать с остатками сил своих в турецкие владения. Не было иного притона. В Польшу невозможно было пробраться. Одни русские силы преследовали бы бегущих сзади, а за Днепром стоял Гольц с другими. Бежать степью в Турцию казалось тогда самым подходящим делом. Запорожцы брались перевезти короля через Днепр²³.

«Позвать Левенгаупта!» — закричал король.

Прибыл Левенгаупт.

«Ну, что теперь нам делать?» — спрашивал Карл.

Левенгаупт сходилсь во мнении с Мазепой.

«Ваше величество! — отвечал он, — остается поступить так, как сделано было под Лесным: бросить все тяжести, артиллерию, провиант, амуницию, лошадей распределить между воинами, сколько кто может взять, а остальное все сжечь и уходить как можно скорее. Русские скоро здесь будут».

Воспоминание о Лесном не понравилось Карлу. Он никак не мог забыть этой неудачи своего лучшего генерала. Карл услали Левенгаупта по какому-то незначительному поводу. Тогда Мазепа опять стал настаивать, чтоб уходить как можно скорее. К нему присоединили свой голос некоторые шведские военачальники: все хором умоляли Карла не терять времени и уходить. Карл все еще храбрился, кричал, что бегство постыдно, что лучше биться с врагом до последней капли крови, когда он наступит, но потом, наконец, склонился на усиленные моления Мазепы и своих генералов. Впрочем, он дал приказ отступления совершенно противный тому, что советовал Левенгаупт: он приказал забирать с собою весь багаж и артиллерию с 31 пушкой и двигаться вдоль Ворсклы по направлению к ее устью. В виду у него было присоединить к себе отряды шведских войск, расставленные в городах: Ново-Санжарове, Беликах, Кобеляках, Соколках. Карл вместе с Мазепой сел в коляску генерала Мейерфельда. Вечером шведы двинулись с распущенными знаменами. Они надеялись переправиться через Днепр у Переволочны, как обещали им запорожцы. Но русские успели уже заранее истребить там суда и паромы.

Шведские войска шли довольно медленно и спокойно, так что отступление их на первых порах не походило на бегство. Кроме военной силы, при шведском обозе было множество рабочих малороссиян; были там сверх того и поселяне, привозившие в шведский стан живность на продажу. Карл не хотел, чтоб эти люди попались в руки великороссиян и приказал не спешить, чтобы дать им время уйти²⁴.

* Внутрішній стан Мазепи Костомаров відтворює загалом достовірно, хоча й, під впливом хвилини, мимоволі романтизує свого героя, якому взагалі-то добре знав ціну. Навряд чи каяття мучило Мазепу — гадаю, така моральна категорія для нього не існувала.

²³ Adlerfeld, нем. пер., ч. III, с. 283.

²⁴ Ibid., с. 284.

Перед светом на другой день Карл был в Новом Санжарове. Хирург перевязал ему раненую ногу; Карл уснул глубоким сном. Но едва стал заниматься день, как короля разбудили.

«Русские гонятся за нами, ваше величество,— сказали ему.— Прикажете следовать далее?»

«Делайте, что хотите!» — отвечал Карл.

Тогда генерал Крейц, взявши на себя ответственность, стал поступать так, как советовал прежде Левенгаупт. Зажгли тяжелый багажемент, а лошадей роздали пехоте. С этой поры поход стал совершаться так быстро, что русские не успевали гнаться за шведами. В погоню за ними шли еще только генералы Голицын и Боуэр; Меншиков с корпусом выступил только после полудня 28 числа²⁵. С Карлом в этот день случилось приключение: коляска его повредилась, и он принужден был приказать посадить себя снова на лошадь, а с наступлением ночи с 28 на 29-е число король заблудился в лесу, и это, разумеется, замедлило еще более бегство шведов²⁶. К счастью шведов, Меншиков со своим корпусом был еще недалеко. На рассвете беглецы добрались до Кобеляк. К восьми часам утра прибыл туда Меншиков. Но шведов там уже не было: только при переходе через речку Кобелячку шведский арьергард задерживал переправу русских с целью дать время уйти далее своему войску с королем²⁷.

К вечеру 29-го числа беглецы достигли Переволочны. Она была расположена в углу, образуемом Днепром и устьем впадающей в него Ворсклы. Пространство между этими реками было невелико, покрыто болотистыми топами и открыто для неприятельских выстрелов, если они начнутся с возвышенностей. Не было ни судов, ни паромов, не было и людей в Переволочне; торчали только груды развалин после посещения ее русскими. Шведы успели отыскать запас строевого дерева, годного для постройки паромов, но им недоставало ни цепей, ни веревок, а главное — недоставало времени; неприятеля могли ожидать каждую минуту. Нельзя было помышлять об отпоре: мало было у шведов пушек, ядер не было, порох был подмочен и войско упало духом. Господствовал беспорядок; не заметно было ни заботливости о спасении армии, ни дисциплины. Король, всегда отважный и самонадеянный, все еще верил в стойкость своих шведов и в волшебную силу своих речей.

«Пусть только увидят меня солдаты верхом на лошади,— станут они сражаться так же храбро, как и прежде», — говорил он.

«Нет, ваше величество,— отвечал ему Гилленкрок,— если неприятель явится, то многие наши солдаты или положат оружие или бросятся в воду, чтобы спасти свою честь».

Тотчас стало оказываться, что король заблуждался насчет воинственной стойкости своих воинов. Многие самовольно стали овладевать паромами, приготовленными их товарищами для себя, а не для них²⁸. Тогда Мазепа стал умолять короля переправиться как можно скорее через Днепр и уходить в турецкие владения. Стали рассуждать, каким путем уходить, потому что представлялось два пути: в Крым к хану — подручнику турецкого султана, или в Бендеры — к сераскиру-паше. Многие склонялись к тому, чтобы уходить в Крым, полагая, что там за них станет готовая воинственная сила орды. Случившийся здесь какой-то татарский мурза обещал Левенгаупту сам проводить войско через степь. На пути в Крым, представлял он, после Днепра не будет уже больших рек, через которые трудно было бы переправиться. Но Мазепа советовал избрать путь на Бендеры. «Следуя в Крым,— говорил он,— нам придется проходить слишком большое степное пространство,

²⁵ Туманский. Записки о Петре Великом, т. IX, с. 8.

²⁶ Голиков. Дополн. к Деян. Петра Вел., т. XV, с. 399.

²⁷ Госуд. Арх. Письма Меншикова (В опущенному урывку Меншиков розповідає, як він не без труднощів перебрався через Кобелячку.— М. К.).

²⁸ F r u x e l, нем. перев., ч. I, с. 182.

и русские, погнавшись за нами с большою силой, могут нагнать нас, тогда как много-много на пятый день мы уже достигнем границы и будем безопасны»²⁹. Король не решался ни на то, ни на другое; он никак не мог победить в себе чувство стыда при мысли, что побежит от неприятеля.

Тогда Левенгаупт, уговаривая короля, стал перед ним на колени и говорил:

«Всемиловнейший государь! Дозвольте спасти вашу особу, пока еще возможно. Если неприятель сюда явится, то всех нас истребит или в плен заберет».

«Нет, нет, ни за что,— говорил с жаром король,— не покину своих солдат. Вместе будем обороняться, вместе погибнем!»

«Невозможно,— говорил Левенгаупт,— солдаты видимо упали духом; местоположение здесь неудобно для обороны. Повторяю: нас непременно или истребят или в плен заберут. Бог поставил ваше величество правителем народа, и вы должны будете отдать Богу отчет за него. Если спасете вашу особу, то найдете еще способ спасти отечество и всех нас, своих несчастных подданных. Если же попадете в неприятельские руки, тогда все пропало».

«Я,— сказал решительно король,— согласен скорее попасть в неприятельские руки, чем умышленно покинуть войско».

Пришел Гилленкрок и пристал к совету Левенгаупта.

«А что будет со мною, если русские возьмут меня в плен?» — спрашивал король.

Гилленкрок отвечал:

«Сохрани нас Бог от этого!.. Но если бы такая беда нас постигла, то русские влачили бы вашу особу с триумфом по своей земле и вынудили бы от вас унижительные для Швеции условия».

На это Карл сказал:

«Шведы не будут обязаны соблюдать условия, вынужденные от меня насильем».

«Вы сами,— сказал Гилленкрок,— не предадите себя такому бесчестию и не подумаете о своих верных подданных, чтоб они нарушили обещания, данные их королем хотя бы вследствие насилья».

Король вдруг опомнился и сказал:

«Господа! Не верьте тому, что я сейчас говорил».

Но когда генералы принялись снова его уговаривать, Карл уже не возражал им, а порывисто произнес:

«Господа, оставьте меня в покое!»

Все в тихой скорби от него удалились. Но вошел к королю генерал Крейц, и неизвестно, одумался ли король, или речи Крейца подействовали на него более, чем речи Левенгаупта и Гилленкрока, только Крейц, вышедши от короля, сказал генералам:

«Король решается оставить свою армию и переправиться через Днепр»³⁰.

Мазепа, видя упорство короля, которое могло довести до того, что появятся русские, стал заботиться о собственном спасении и, не дожидаясь более, чем кончатся толки у короля с его генералами, поспешил воспользоваться стоявшими судами и часов в шесть вечера переправился через Днепр со своими единомышленниками и с несколькими казацкими господами³¹. Он успел захватить с собою два бочонка с золотыми монетами³². Мазепа заторопился бежать именно тогда, когда у короля с генералами шла речь о том, что станется с королем, если его возьмут в плен; он знал, что как ни тяжел был бы такой плен для шведского короля и для шведского войска, но о том, что случилось бы с ним,

²⁹ Adlerfeld, нем. пер. ч. III, с. 293.

³⁰ Fugel, нем. пер., ч. I, с. 184.

³¹ Nordberg, франц. пер., ч. III, с. 317.

³² Fugel, нем. пер., ч. I, с. 185.

приходилось уже думать только ему самому, а не его союзникам. Говорят, что в это время Карл выказал Мазепе свое неудовольствие и назвал его своим обольстителем, и хотя шведский историк³³, сообщая это сведение, отвергает его, но оно не лишено правдоподобия, тем более, что сам этот историк не находился тогда уже при короле.

После отплытия Мазепы король назначил Левенгаупта главнокомандующим оставляемой на берегу Днепра армии, а с собою переправляться через Днепр определил генералам Акселю Спарре, Лагеркроне, генерал-квартирмейстеру Гилленкроку, полковникам Герду, Гьерте, Дальдорфу и Гротгузену, статс-секретарю Мюллерну, несколькими писцам и служителям. Для прикрытия взял он из войск, не участвовавших в полтавском сражении, 1100 человек и сверх того оставшихся целыми драбантов и так называемых одноупряжных. Некоторые солдаты и офицеры заранее успели уйти за Днепр и могли пристать к королю в степи, так что всей военной силы, сопровождавшей короля в Турцию, могло набраться от двух до трех тысяч³⁴.

Гилленкрок успел отыскать на берегу Ворсклы несколько паромов и пустить их до Переволочны. На эти паромы посадили избранное войско³⁵. Запорожцы проводили через Днепр шведских лошадей и приводили в изумление своих иноплеменных союзников ловкостью, с какою они переправлялись вплавь, держась за гривы лошадей. Когда королю приближалось время переправляться, то кроме тех, которых король назначил для переправы с собою, на берегу стали толпиться шведские солдаты, пытаясь и сами вслед за прочими каким-нибудь способом перебраться за реку. Ломали багажные телеги, усаживались на них, и на таких, наскоро сработанных плотках пускались в волны, а вместо весел употребляли багажные колеса. Однако сравнительно немного нашлось тогда шведов, которые таким способом перебрались на противоположный берег. Некоторые тут же утонули. Запорожцы переправляли войско, отобранное королем и посаженное на паромы. Они приготавливали веревки, один конец вправляли в паром, а другой держали в руках и даже брали в зубы, и таким образом, пlying верхом на своих лошадях, перетаскивали союзников на другой берег. Переправа окончилась в одиннадцать часов ночи. В это время понесли и короля на берег реки, чтобы посадить его для отплытия. Успели взять его серебряный сервиз и немалые денежные суммы, доставшиеся ему с контрибуции, наложенной на Саксонию. Короля посадили в коляску, самую же коляску поставили на двух суднах, так что передние колеса стояли на одном, а задние на другом.

У берега подошел к нему Левенгаупт и сказал: «Ваше величество, всемилостивейший государь! Я человек небогатый. Если со мною что-нибудь случится, не оставьте моей жены и детей, чтоб им не пришлось нищенствовать».

«Ваша просьба будет исполнена,— отвечал король,— только и вы исполните в точности мои приказания,— сохранить в целости войско и перейти в татарскую степь».

Левенгаупт поцеловал королю руку*.

В полночь отчалили от берега. 12 драбантов служили королю гребцами³⁶. Отправив своего короля, утомленное до крайности войско легло спать, а для безопасности оставлены были караулы³⁷.

³³ Nordberg, с. 318.

³⁴ Fuxel, нем. пер., ч. I, с. 184; Adlerfeld, нем. пер., ч. III, с. 293.

³⁵ Fuxel, ч. I, с. 185.

* Намальована Костомаровим картина переправи шведських утікачів через Дніпро належить, як на мене, до кращих у «Мазепі». Вона вражає майстерністю відтворення історичної обстановки: чого варті самі лише відчайдухи-запорожці, що і в воді почувалися так само вільно, як і в степу! Викликає повагу аскетизм Карла XII і його генералів. При всьому тому зображені автором сцени строго документовані.

³⁶ Ibid., с. 186; Adlerfeld, нем. пер., ч. III, с. 293; Nordberg, франц. пер., ч. III, с. 318.

³⁷ Adlerfeld, нем. пер., ч. III, с. 294.

Утром Левенгаупт и Крейц стали приводить в известность и порядок свои военные силы. Тут Крейц первый провозгласил зловещую новость: «Мы опоздали — Меншиков уже за высотами». Вслед за тем на возвышении появилось 9 000 русской кавалерии с прибавкою пехоты. Русские от одного пойманного шведского полкового квартирмейстера узнали уже о бегстве короля за Днепр. Таким образом, главная цель — взятие в плен короля и Мазепы — достигнута быть не могла³⁸. Оставалось русским разделаться с оставшимся шведским войском.

Підготовка тексту до друку й примітки *М. Ф. Котляра*
(Закінчення буде)

³⁸ Ригельман, ч. III, с. 83.

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздруку» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 10 крб. 80 коп., на півріччя — 5 крб. 40 коп.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Про минуле заради майбутнього.

К.: Вид-во при Київ. ун-ті. 1989.— 408 с.

Історія — вчитель життя... Цей вислів особливо актуально звучить сьогодні, коли засвоєння уроків історії постало в ряд не стільки теоретичних, скільки практичних завдань, які має розв'язувати наше суспільство. Ясно, що розібратись у нашому непростому сьогодні неможливо без ґрунтовного аналізу минулого, без ліквідації «білих плям» історії.

Свій помітний внесок в розробку актуальних проблем історії, зокрема Радянської України, зробили українські вчені — співробітники Інституту історії партії при ЦК Компартії України, підготувавши збірник «Про минуле — заради майбутнього».

Цей збірник — оригінальне видання, в якому, на наш погляд, зроблена вдала спроба проаналізувати найбільш актуальні проблеми історії України повоєнного періоду, висвітлити невідомі, маловідомі або навіть сфальсифіковані раніше офіційною історіографією події суспільно-політичного життя республіки та сторінки діяльності активних діячів Компартії України. Книга — різнопланова: тут є стаття методологічного характеру, є біографічні нариси, написані вишукано з літературної точки зору, є суто довідкові матеріали, є статті, розраховані в основному на фахівців, проте загалом книга справляє цільне враження. Це пояснюється тим, що робота виконана однодумцями. Однодумцями в тому розумінні, що всі автори однаково прагнуть пізнати історичну істину, висвітлити її об'єктивно і аргументовано.

Книга складається з декількох частин. Її відкриває стаття члена-кореспондента АН УРСР І. Ф. Кураса, що має методологічне значення; великий розділ присвячено деяким актуальним питанням історії України. В розділі «Історія в особах» мова йде про політичні біографії Г. Л. Пятакова, Ю. Г. Медведєва, М. О. Скрипника, О. Я. Шумського, Л. М. Кагановича, М. С. Хрущова та ін. Значний інтерес викликає інформаційно-довідковий розділ, де вказані кількісні та персональні склади Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК Компартії України, наведені прізвища перших секретарів ЦК Компартії України та керівників органів державної влади Української РСР. Цей розділ займає лише півтора десятка сторінок, але за ним змістовна і ретельна робота дослідників. Варто відзначити і художнє оформлення цього видання: оригінальні та цікаві фотографії, здебільшого маловідомі широкому загалу читачів. Отже, композиція книги, на нашу думку, досить вдала.

Без сумніву, значний інтерес викликає первідна стаття збірника «Історико-партій-

ні дослідження: Імператив нового мислення», написана І. Ф. Курасом. Важливо підкреслити авторську думку про те, що рух вперед, по шляху пізнання історичної істини неможливий без подолання певних догм і стереотипів, переосмислення складної, нерідко суперечливої сімдесятирічної історії республіканської партійної організації — і в теоретичному, хронологічному, сутнісно-фабульному, і в людському, персоніфікованому аспектах. І. Ф. Курас слушно зауважує, що необхідно активізувати роботу по узагальненню лєнінської теоретичної спадщини щодо історії республіканської партійної організації, підготувати комплексне дослідження, яке умовно можна було б назвати «В. І. Ленін і Компартія України» (до речі, в збірнику вміщена стаття І. Л. Гошуляка, в якій висвітлюються окремі питання цієї комплексної проблеми). В зв'язку з цим хотілося б додати, що актуальним було б також і дослідження під назвою «Сталінізм і Україна» — своєрідний аналіз формування адміністративно-командної системи на Україні. Тут важливо простежити її особливості і специфіку дії в республіці, особистий вплив «батька народів» та «живих сталінських людей» на політичні, соціальні і економічні процеси, що відбувалися на Україні в той час. В статті І. Ф. Кураса накреслене коло основних малодосліджених або й зовсім невисвітлених проблем з історії України повоєнного часу, які будуть знаходитись в центрі уваги науковців республіки. Можна висловити впевненість, що реалізація пропозицій автора статті сприятиме перебудові історико-партійної науки в республіці.

В розділі «Компартія України: сторінки історії» привертає увагу стаття «На шляху до I з'їзду КП(б)У» (автори — П. Л. Варгатюк, І. Л. Гошуляк, І. Ф. Курас). В ній розглядаються конкретні і досить складні обставини процесу створення всеукраїнського партійного об'єднання, тобто Компартії України. Ця тема особливо актуальна нині, коли в деяких компартіях радянських республік відбуваються складні і неоднозначні процеси, пов'язані з визначенням свого місця в перебудові, пошуками форм поєднання національних та інтернаціональних завдань.

Актуальною вбачається думка авторів про те, що утворення Компартії України, компартій інших республік стало не тільки новим етапом у партійному будівництві, але й першим кроком до реальної перебудови організаційної структури більшовицької партії як правлячої. Напрямок цієї перебудови визначався корінними завданнями утвердження Радянської влади, будівництва соціалізму в умовах багатонаціональної країни, найбільш адекватного відображення в організаційній структурі

партії нових умов національно-державного будівництва.

З огляду на загострення міжнародних відносин в країні заслуговує на підвищену увагу стаття С. С. Діброви та М. І. Панчука «Вогонь і попіл», присвячена історії національного будівництва на Україні. Це дуже важливо, оскільки історія утворення Союзу РСР, ленінські принципи будівництва союзної держави — не тільки історичний факт минулого. Вони дають можливість більш ґрунтовно з'ясувати ті проблеми у міжнародних відносинах, що гостро потребують зараз свого вирішення. Цілком можна погодитись з думкою, висловленою в цій статті, що Сталін спромігся у межах союзної держави реалізувати свої, засуджені В. І. Леніном, ідеї, фактично втілюючи у життя свій план «автономізації». Як відомо, відповідно до платформи КПРС «Національна політика партії в сучасних умовах», прийнята вереснем (1989 р.) Пленумом ЦК КПРС, за згодою Верховних Рад республік, крайових та обласних Рад народних депутатів можуть створюватись національні райони, сільські, селищні Ради в місцях компактного проживання національностей, що не мають своїх національно-територіальних утворень. Такі форми існували на Україні у 20—30-х рр. Можливо, авторам цієї статті бажано було більше уваги приділити досвіду функціонування національних районів і місцевих Рад в ті часи, визначити переваги та недоліки таких форм, оскільки це має актуальне значення.

Не можна не відзначити цікаві факти та ґрунтовні узагальнення щодо діяльності Компартії України в повоєнні роки, які містяться в статтях І. П. Кожукала «Авторитарність замість політичного такту» та В. Л. Савельєва «50—80-ті: час пошуків і втрачених можливостей». Слід відзначити, що повоєнному періоду наша історична література приділяє значно менше уваги, ніж 20—30 рокам, тому вказані статті викликають, так би мовити, подвійний інтерес. Дуже важливі проблеми порушуються в статті В. Л. Савельєва. Це, наприклад, об'єктивна оцінка діяльності керівників партійної організації України, специфіка соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися в республі-

ці в той час, проблема взаємовідносин між союзними республіками та ін. Заслуговує на увагу висловлена автором думка про необхідність дослідження явищ, пов'язаних з проблемою визрівання у роки застою передумов перебудови, усвідомлення її необхідності комуністами, різними соціальними верствами населення. Період, до якого звернувся автор, значний за обсягом — різноманітних проблем, які потребують дослідження, в ньому багато — в статті частина з них лише поставлена і ще чекає своїх дослідників.

Оригінальний та цікавий матеріал зосереджено в другому розділі збірника «Історія в особах». На жаль, обмежений обсяг рецензії не дає змоги докладно проаналізувати кожну статтю цього розділу. Автори розглядають різноманітну та суперечливу діяльність багатьох діячів КП(б)У (в основному 20—30-х років), причому це робиться без звичного раніше лакування і перебільшень в той чи інший бік. Оцінки і висновки, що роблять автори, зважені і підтверджені фактами, ґрунтуються не на емоціях, а випливають з наукових узагальнень. Саме так написані статті М. М. Сапуна і В. Ф. Солдатенка «Секретар першого ЦК КП(б)У» (про Г. Л. Пятакова), С. С. Діброви «Товариш Квірінг», Ю. І. Шаповала «Українські «шаблі» Кагановича, або «жива Сталінська людина».

Деякі публікації, вміщені в збірнику, тематично співпадають з раніше надрукованими нарисами в центральній пресі (наприклад, сюжет про Л. М. Кагановича, опублікований Р. Медведевим). На нашу думку, порівняння не на користь останнього. До речі, стаття про Л. М. Кагановича в рецензованому збірнику і з літературної, і з історичної точки зору цікавіша, написана більш ґрунтовно і переконливо.

Рецензована книга в певній мірі унікальна в українській історіографії. Фактично вперше в такій формі і на такому рівні розв'язано ряд актуальних проблем історії Компартії України, відверто і переконливо висвітлені її «білі плями». Проте це тільки «перша ластівка». Очевидно, що вдалий досвід необхідно продовжувати і організувати видання серії таких збірників, адже проблем в нашій історії ще вистачає.

В. А. ГРЕЧЕНКО (Харків)

Партия первопроходцев
(Рук. авт. кол. В. Ф. Солдатенко):

Київ: Вища шк., 1989.— 309 с.

В умовах революційної перебудови і оновлення соціалізму суспільна свідомість активно звертається до історії Комуністичної партії. Суспільство виступає за те, щоб були досліджені в повному обсязі не тільки успіхи, але і драматичні (а часто трагічні) випробування в історії партії і країни. Гли-

бока зацікавленість радянських людей в пізнанні минулого є переконливим свідченням того, що завдяки гласності і демократизації в їх свідомості відбуваються революційні зміни, без яких неможливий прогрес на новому історичному етапі.

Прагнучи задовольнити постійно зростаючий інтерес людей до історії Комуністичної партії і радянського суспільства, історики та журналісти активно ведуть пошук нових підходів до висвітлення тих чи інших проблем, того чи іншого періоду. Але сьогодні як ніколи гостро відчувається потреба в

узагальнюючих працях з історії партії, які б на основі створюваної нині нової концепції історико-партійної науки правдиво і різнобічно відтворювали картину складного і суперечливого історичного розвитку КПРС. Це також важливо і тому, що опубліковані до середини 80-рр. видання з історії партії у переважній більшості не відповідають вимогам сучасного історичного бачення, основу якого складають пошук об'єктивної істини, боротьба з догматизмом, творчий підхід.

Окремі публікації з історико-партійної тематики, які охоплюють широкий спектр нових думок і висловів, розпорошені по багатьом виданням і вимагають узагальнення. На жаль, останнім часом всупереч зростаючому попиту помітно скоротився випуск комплексних праць, присвячених висвітленню всього історичного шляху Комуністичної партії. В Українській РСР підготовлено по суті лише два таких видання (Див.: *Історический опыт революционно-преобразующей деятельности КПСС.*— К.: Политиздат Украины, 1987; *История КПСС: Курс лекций.*— К.: Выща школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1988).

Саме тому вихід у світ рецензованої книги набуває особливої актуальності. Сьогодні вона потрібна не лише студентам, викладачам, науковцям, але й всім, хто цікавиться історією. Рецензована книга, на наш погляд,— в цілому вдала спроба істориків республіки в комплексному вигляді та у відповідності з новими концептуальними підходами висвітлити історичне минуле партії, нагромадженого нею (як позитивного, так і негативного) досвіду в здійсненні перетворень в соціально-політичній, економічній і духовній сферах суспільства.

Важливо, що в книзі простежуються особливості здійснення КПРС своєї керівної ролі в різних конкретно-історичних умовах, обґрунтовуються певні уроки, спрямовані на ефективне розв'язання як поточних, так і перспективних проблем. Вона дає уявлення про визначальні тенденції наукового історико-партійного пізнання і суттєві зміни в розумінні Комуністичної партії і радянського суспільства, які характерні для останнього часу.

Зміст видання переконує в тому, що воно помітно позбавлене догм, які негативно впливали на стан історико-партійної науки в минулому. Автори, спираючись на нові досягнення в науці, прагнули показати — і це головне — сучасне осмислення реальних історико-партійних процесів, основних проблем розвитку нашої країни.

Схвально і те, що колектив дослідників намагався, уникаючи крайностей і однобічності, розкрити стосовно до всіх періодів і значних подій діалектику суспільних протиріч і роль КПРС в їх розв'язанні, зрозуміло, не тільки з позитивними кінцевими підсумками.

Особливий інтерес у книзі викликають ті розділи, в яких обґрунтовується позиція з ряду проблем, що знаходяться в центрі уваги істориків. Насамперед це стосується періоду 20—30-х років, а також повоєнного часу до квітня 1985 р. Сьогодні

ці етапи в діяльності партії особливо активно переосмислюються і потребують подальшого наукового аналізу. В монографії їм відводиться належне місце. Відрадно, що у відповідних розділах розкриваються як успіхи, так і труднощі прогресу радянського суспільства. На основі саме такого підходу авторами зроблено спробу концентровано визначити суттєві особливості різних етапів в діяльності партії. Однак разом з тим в книзі не знайшло місце відображення полемічних моментів, плюралізму думок і поглядів, які стали характерними для сучасної історичної свідомості нашого суспільства.

Доречно зауважити, що монографія відбиває рівень розвитку історичної науки на час її підготовки. Нині особливо швидкий і динамічний темп оновлення історичних знань. Цим в певній мірі можна пояснити наявність в книзі не досить опрацьованих з точки зору стану науки на сьогоднішній день окремих положень і застарілих формулювань. Також не розкриті, або висвітлюються лише в контексті інших сюжетів деякі досить актуальні проблеми, що привертають до себе пильну увагу науковців, громадськості: ідейна внутріпартійна боротьба після смерті В. І. Леніна, політичні процеси 30-х років і їх наслідки для партії, формування режиму особистої влади Сталіна і адміністративно-командної системи управління, кампанія боротьби проти космополітизму тощо.

Важливо підкреслити, що керівна роль Комуністичної партії в революційному перетворенні суспільства розкривається не лише з точки зору об'єктивної обумовленості, а в тісному зв'язку з процесом розвитку самої партії, її внутрішнього життя. Правда, не в усіх розділах цей аспект проблеми висвітлений рівнозначно, достатньо підкріпленій належним фактичним і статистичним матеріалом. На жаль, авторами не згадуються і не аналізуються масові призови в Комуністичну партію у 20-і роки, зміни, що відчувалися в ній в зв'язку з цим. Отже, цю проблему варто дослідити.

У книзі зроблено наголос на тому, що характер КПРС як партії першопрохідців з особистою силою проявився з середини 80-х років, коли вона на снові критичного осмислення реального стану нашого суспільства висунула програму революційної перебудови, очолила боротьбу мас за її здійснення. У відповідності з цим на сторінках видання розкривається головний зміст перебудови: всебічна демократизація життя суспільства, радикальна економічна реформа, піднесення творчості трудящих мас, розширення гласності і т. д.

Заслуговує на підвищену увагу висвітлення авторами складного процесу усунення невластивих соціалізму нашарувань, консервативних способів мислення, форм і методів роботи. Важливо, що в книзі розкриваються нові, прогресивні форми організації суспільних відносин. Вони відповідають ленінським уявленням про соціалізм як суспільство, яке базується на принципах колективізму, соціальної справедливості і демократії. Заслугою авторського колективу є те, що в книзі визначаються харак-

терні риси розвитку КПРС на сучасному етапі, показується процес перебудови змісту, форм і методів партійної роботи.

Оновлення суспільства, і про це йдеться в рецензованій монографії, відбувається суперечливо. Закономірно, що сьогодні читачі уважно ознайомилися б з науковим аналізом тих економічних і соціальних проблем, які гостро виявляються останнім часом. Серед них: дефіцит бюджету, емісія грошей, розширення кола дефіциту товарів першої необхідності, зростання злочинності і т. д. З врахуванням цих і інших негативних явищ, партія, як відомо, виробляє нові рішення, активізує пошук оптимальних шляхів оновлення соціалізму.

В умовах гласності і демократизації відбувається небачене раніше підвищення соціальної активності мас, а в політичному житті суспільства активну роль починають відігравати найрізноманітніші неформальні організації. Їх діяльність не завжди можна оцінити однозначно. Але Комуністична партія постійно здійснює пошук форм співробітництва з цими організаціями. Прикро, що цінний досвід роботи партії в цьому напрямі, який, безперечно, свідчить про зростання її керівної ролі, залишився поза увагою дослідників.

Важливо, що книга розрахована на широке коло читачів: викладачів, наукових і партійних працівників, ідеологічний актив. Але враховуючи це, вважаємо, що в ній доцільніше було б більш широко використати науково-популярний, а не переважно академічний стиль викладу матеріалу. До ре-

чі, структура книги, а також назви розділів і підрозділів визначені вдало. Хоча в окремих випадках дослідженню бракує конкретно-історичного матеріалу. Зокрема, цей недолік характерний для першого розділу.

Очолоючи складний і багатоплановий процес оновлення всіх сфер життя нашого суспільства, КПРС сама перебудовується. В умовах активного пошуку набувають ваги пропозиції теоретичного і практичного характеру, спрямовані на посилення ролі партії як політичного авангарду радянського суспільства. Такі пропозиції мають обґрунтовувати і науковці. Тому правомірне, на наш погляд, і таке побажання: в книгах, які носять в значній мірі узагальнюючий характер, доцільно і обґрунтовувати відповідні пропозиції, які б сприяли всебічному визначенню історичної ролі партії. Це особливо важливо робити в сучасних умовах, коли партія і народ вступили в підготовку до чергового XXVIII з'їзду КПРС.

На закінчення хотілося б ще раз підкреслити, що зміст монографії в значній мірі підпорядкований визначенню уроків із історичного досвіду КПРС по здійсненню своєї ролі як на попередніх, так і на сучасному етапі розвитку. Саме це головним чином і обумовлює не лише науково-пізнавальне, але і практичне, виховне значення даного видання.

В. П. ШЕВЧУК (Київ)
В. Ф. КОЛЕСНИК (Київ)

Панченко П. П., Чишко В. С.

*Украинское село на путях
научно-технического прогресса:
движения и просчеты
(60—80-е годы).*

Киев: Наук. думка. 1989.— 184 с.

Проблеми прискорення науково-технічного прогресу, впровадження досягнень науки у виробництво є предметами постійного, глибокого і всебічного дослідження суспільствознавців. Актуальність їх незмірно зростає сьогодні у зв'язку з процесами, що відбуваються в соціально-економічному та політичному житті країни. У зв'язку з цим великий інтерес становить поява наукових видань, автори яких намагаються по-новому підійти до аналізу причин, які гальмують не тільки розвиток науки і техніки, але й впровадження їх досягнень у виробництво, а також розглядають фактори, які сприяють прискоренню науково-технічного прогресу. Рецензована книга є одним з таких видань.

Особливістю даної праці слід вважати показ НТР у сільськогосподарському виробництві через його інтелектуальний потенціал. Тому на сторінках книги знаходять висвітлення питання якості підготовки спеціалістів з вищою і середньою сільськогосподарською освітою, зміцнення аграр-

ного виробництва висококваліфікованими фахівцями, зростання ролі науки у розвитку сільського господарства, впровадження досягнень науково-технічної революції в сільськогосподарське виробництво тощо. Незважаючи на складність проблеми, авторам в основному вдалося розв'язати поставлені завдання. Цьому сприяли оптимальна структура праці та багатий фактичний матеріал.

Автори розпочали аналіз проблем науково-технічної революції на селі з вивчення діяльності вищої середньої сільськогосподарської школи. Вони докладно показали найважливіші складові частини процесу підготовки кваліфікованих кадрів: зміцнення матеріально-технічної бази навчальних закладів, планування і організація навчального процесу, науково-дослідна робота студентів, розвиток інтелекту і культури, ідейне виховання. Велику увагу приділено аналізу такої важливої ділянки діяльності педагогічних колективів, як формування контингенту студентів і учнів. На конкретному матеріалі автори показали, що вдосконалення форм та методів комплектування було спрямоване на забезпечення умов для навчання насамперед сільської молоді як найбільш підготовленої для роботи в аграрному секторі економіки.

Розглянуто також діяльність навчальних закладів по формуванню навичок організаторської роботи та гуманітарної підготовки

майбутніх спеціалістів. Однак при цьому робиться, на наш погляд, не зовсім обґрунтований висновок про те, що в результаті вжитих заходів поліпшилася успішність студентів. Адже з багатьох дисциплін програми й до цього часу знаходяться в стадії розробки, педагогічні колективи тільки приступили до освоєння нових підходів до вдосконалення навчального процесу. Вони перебувають у пошуку, потребують докорінної переорієнтації. Крім того, відсутність сучасних підручників та навчальних посібників аж ніяк не сприяють зростанню знань.

Разом з тим на позитивну оцінку заслуговує досить докладний аналіз роботи вузів і технікумів у справі ідейно-політичного виховання студентів та учнів. В монографії наведено багатий матеріал про організацію у вузах і технікумах груп, у яких готуються спеціалісти для багатьох союзних республік та ряду країн, що розвиваються, про здійснення обміну будівельними загонами, студентськими групами, проведення різних зустрічей, вечорів інтернаціональної дружби тощо.

Автори висвітлили науково-дослідну діяльність студентів та учнів технікумів, організаційних зусиль педагогічних колективів по налагодженню активної роботи наукових гуртків, розвитку навичок самостійної творчості тощо. В монографії доведено, що наукова робота позитивно впливала на якість знань та рівень професійної підготовки. У той же час праця значно б виграла, якби в ній ширше було показано впровадження результатів наукової роботи студентів у сільськогосподарське виробництво.

Значне місце у рецензованій книзі відведено заочній освіті й системі підвищення кваліфікації спеціалістів-аграрників. Насамперед автори показали зміну ставлення до цих форм навчання як з боку працівників агропрому, так і керівників господарств, районів та областей. Це значною мірою сприяло вдосконаленню заочної освіти й забезпечило можливість одержання спеціальностей насамперед особам, які вже працювали на селі. Дослідники показують, що у вузах і технікумах у досліджувані роки основну масу заочників становили спеціалісти середньої кваліфікації та практики.

Що ж стосується недоліків у заочній освіті, на які вказується в монографії, то не з усіма з них можна погодитися. Зокрема, викликає заперечення теза про те, що недостатня увага керівників до заочників викликала як величезний процент їх відчислень з навчальних закладів, так й погане засвоєння ними навчальних програм. Інша справа, що в організації заочної освіти ще чимало нерозв'язаних проблем. І можна погодитися з авторами, що низький рівень підготовки спеціалістів, їх професійна обмеженість гальмують науково-технічний процес у сільському господарстві.

Не випадково значне місце в праці відведено висвітленню забезпеченості аграрного виробництва спеціалістами, проаналізовано їх якісний рівень, ефективність

вкладу в прискорення НТП. На великому документальному матеріалі автори показують зміни в організації навчального процесу та його комп'ютеризацію, зростання матеріально-технічної бази вузів і технікумів, їх наближення до виробництва, його потреб і запитів, вклад сільськогосподарської науки в розробку й створення нової техніки, прогресивних технологій, участь спеціалістів-виробничників у реалізації рекомендацій науки, у впровадженні індустріальних методів праці та нових технологій, досягнень науково-технічної революції в сільськогосподарське виробництво. Вони об'єктивно показують і все те нове й передове, що сприяло розвитку сільського господарства, і ті негативні явища та прорахунки, які знизили інтелектуальний потенціал у сільському господарстві, рівень професійної підготовки його спеціалістів, а значить, і розвиток НТП на селі.

Автори докладно спиняються на прорахунках, які негативно впливали на діяльність виробничих підрозділів агропромислового комплексу.

Разом з тим у монографії проводиться думка, що навіть в умовах жорсткої адміністративної системи управління сільським господарством творчі працівники добивалися стабільних високих виробничих показників, впроваджували передові технології та нові форми організації праці. Сплески творчої ініціативи спеціалістів припадають на ті періоди, коли слабшав прес командних методів управління.

Чільне місце відведене в монографії висвітленню вкладу вчених та інженерно-технічних працівників міста у розвиток аграрного сектора економіки. Спираючись на фактичний матеріал, автори показують, що в досліджуваній період учені республіки створили і пропонували до виробництва значну кількість нових сортів зернових і технічних культур, порід тварин, ефективної сільськогосподарської техніки. Розкриті як недоліки аграрної науки, так і причини, що їх породжували і не давали змоги реалізувати її потенціал. Справедливо відзначено, що винуваті в цьому як керівники сільського господарства, які не були захищені у впровадженні у виробництво досягнень учених, так й представники аграрної науки, що перебувала в жорстких рамках адміністративного управління.

У праці висвітлено діяльність академічних та галузевих науково-дослідних інститутів по розробці й впровадженню нової техніки, прогресивних технологій, нових форм організації виробництва. Значну увагу приділено й такому маловивченому питанню, як подання допомоги інженерно-технічними працівниками промислових підприємств міста сільським механізаторам в опануванні нової техніки.

Поряд з беззаперечними достоїнствами рецензованої монографії, вона має, на наш погляд, й ряд недоліків. Зокрема, використувані широко партійні документи не завжди глибоко аналізуються, а деякі тільки цитуються. Під час висвітлення вкладу спеціалістів виробництва на селі у прискорення НТП автори в основному розглядають 80-ті роки. Стан цього вкладу у 60—

70-х роках не підтверджується документальними даними.

Не одержало належного висвітлення й питання про роль спеціалістів, керівників господарств і різних виробничих підрозділів в організації та поширенні нових форм господарювання, характерних для середини 80-х років. Зустрічаються у монографії й суперечності. Зокрема, на с. 70 мова йде про те, що молоді спеціалісти не завжди їхали працювати за призначенням на село, а на сторінках 74—75 наводяться дані, які вказують на зворотну тенденцію.

Однак, незважаючи на вказані недоліки, монографія виконана на хорошому теоретичному рівні. Вона становить інтерес як для наукової громадськості, так й для всіх, хто цікавиться проблемами науково-технічної революції в сільському господарстві, прорахунками і помилками, що не дали їй змогу одержати значний розвиток в аграрному секторі радянської економіки.

Л. І. МАРЧУК (Дніпропетровськ),
А. Ф. НІКІЛЬОВ (Дніпропетровськ).

Одержано 25. 10. 89.

В. К. Якунін.

На пути к правде истории.

К.: Вища шк. Из-во при Киев. ун-те, 1989.— 104 с.

В сучасних умовах діяльності партії по революційному оновленню суспільства важливо по-новому осмислити історико-партійну історіографію, що є однією з важливих передумов створення об'єктивної концепції історії КПРС. В зв'язку з цим заслуговує на увагу монографія В. К. Якуніна, присвячена становленню та розвитку історико-партійної науки на Україні. Викликає інтерес запропонована автором періодизація її розвитку: 1) жовтень 1917 р.— 1923 р.; 2) 1932 р.— початок 30-х років; 3) початок 30-х років— друга половина 30-х років. Вбачається плідною спроба В. К. Якуніна по-новому підійти до оцінки періоду 1931—1937 рр. У книзі наводяться переконливі факти, які свідчать, що до 1931 р. у вітчизняній історико-партійній науці, зокрема на Україні, існував плюралізм думок, що виник за життя В. І. Леніна. Однак після публікації у 1931 р. в журналі «Пролетарская революция» листа Й. В. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» та виступу Л. М. Кагановича у тому ж році на зборах, присвячених 10-й річниці створення Інституту червоної професури, ситуація докорінно змінилася. Дискусії припинилися, історики партії почали піддаватися моральному, політичному цькуванню, активізувався процес утвердження монополії Сталіна на трактування питань історії ВКП(б) і марксизму. У цьому плані монографія В. К. Якуніна досить інформативна. Вона помітно доповнює названу проблему теоретичними міркуваннями автора. Періодизація, що логічно випливає з його узагальнень, безперечно, потребує подальшої наукової розробки.

Рецензована монографія присвячена становленню і розвитку історико-партійної науки на Україні. Однак разом з тим такі проблеми, як формування організаційних основ історико-партійної науки, створення її центрів, підготовка кадрів дослідників, розробка істориками-марксистами 20-х—30 рр. теоретично-методологічних основ

історико-партійної науки, формування партійної освіти та її впливу на процес розвитку науки, тобто те, чим власне загальна історіографія відрізняється від проблемної, в монографії не досліджується. Цю обставину автору варто було б врахувати при розв'язанні проблеми періодизації, визначенні її критеріїв.

Заслуговує на увагу представлений в книзі аналіз таких недостатньо розроблених питань теоретико-методологічного характеру, як історіографічне джерело, історіографічний факт. Зокрема, автор висловлює своє ставлення до мемуарної літератури. Не викликає заперечень його думка про те, що не всі спогади можуть виступати як історіографічне джерело. Вони в першу чергу— історичне джерело. І лише ті з них, що містять історичні узагальнення, оцінки, висновки, можуть розглядатися і як історіографічні джерела.

Вдалою вбачається композиція монографії. Адже в книзі— три розділи, в кожному з яких в історіографічному аспекті розглядається конкретна проблема. У першому розділі аналізується процес вивчення соціал-демократичного руху на Україні в період з жовтня 1917 р. до другої половини 30-х років. В розділі на конкретному історіографічному матеріалі розкриваються досягнення істориків у висвітленні таких питань, як зародження перших марксистських гуртків і соціал-демократичних організацій, роль «союзів боротьби» за звільнення робітничого класу в революційній боротьбі пролетаріату, ленінської «Искры»— в зміцненні соціал-демократичних організацій на позиціях революційного марксизму, боротьби проти «економізму» тощо.

Важливо підкреслити, що автор розкрив особливості розвитку історіографії у значний період, яка полягала у тому, що досліджувана проблема висвітлювалась головним чином у публікаціях з історії місцевих партійних організацій. Спеціальних же праць на цьому етапі з означеної проблеми було мало.

У другому розділі розглядається історіографія діяльності більшовиків на етапі буржуазно-демократичної революції В. К. Якунін переконливо доводить, що в 20-і— на початку 30-х років розгорну-

лось вивчення майже всіх основних аспектів цієї проблеми. Найбільш активно в історико-партійній літературі розроблялись питання соціально-економічних і політичних передумов, особливостей і рушійних сил революції і ставлення більшовиків до Рад робітничих депутатів, про роль більшовиків у грудневому збройному повстанні пролетаріату. Важливо, що в розділі також визначені ті питання, що не отримали належного висвітлення в історико-партійній літературі досліджуваного періоду. Так, поверхово вивчалась історія більшовицьких організацій у роки реакції, в період нового революційного піднесення і першої світової війни. Майже зовсім не досліджувалась історія буржуазних та дрібнобуржуазних партій України, не аналізувалась більшовицька тактика «лівого блоку». Однак причини такого становища автором з'ясовані недостатньо. На нашу думку, стан розробки зазначених питань не можна пояснювати лише негативним впливом культу особи Сталіна.

У третьому розділі висвітлюється процес наукової розробки історії Великого Жовтня і громадянської війни. Автор окреслює широку панораму вивчення істориками творів В. І. Леніна, видатних діячів партії та Радянської держави. Він справедливо зазначає, що в результаті такої інтенсивної роботи був зроблений політичний крок у справі засвоєння ленінської концепції історії Великого Жовтня. Такі питання, як боротьба партії за зміцнення своїх організацій, класова сутність. Тимчасового уряду, Центральної ради, Рад, співвідношення сил в період Жовтня, тактика партії в період соціалістичної революції, закономірність краху Центральної ради і перемоги влади Рад на початку 30-х років в основному аналізувались з ленінських позицій. Історики-марксистки України повели рішучий наступ на буржуазно-націоналістичну історіографію Жовтня.

Здійснене В. К. Якуніним історіографічне дослідження трьох найважливіших проблем дозволило йому зробити важливі висновки та узагальнення, показати типове і особливе у формуванні історико-партійної науки на Україні як самостійної галузі історичних знань. Матеріал, що містить монографія, свідчить на користь авторської тези про те, що історико-партійна наука на Україні формувалася в ідейному напря-

мі розвитку історичних знань в країні. Ленінська концепція історії партії стала теоретико-методологічною базою науки. Але процес засвоєння ленінської концепції історії партії був складним та тривалим. Цінним вбачається авторське узагальнення факторів, які справляли гальмуючий вплив на цей процес. До них в першу чергу належать низький рівень видавничої справи, що не задовольняла потреб історико-партійної науки (через друкарську неоперативність твори В. І. Леніна, багато партійних документів стали доступні широкому загалу істориків лише наприкінці 20-х років), порівняно повільний процес підготовки професійних кадрів, і, нарешті, наявність в країні буржуазно-націоналістичної та ревізійністської історіографії.

Заслугове на увагу висвітлення в монографії особливостей розвитку історико-партійної науки на Україні. З одного боку на її розвиток справляли вплив загальносоюзні та республіканські дискусії істориків з найважливіших проблем історії партії і російського революційного руху, а також історико-партійні праці, підготовлені центральними науково-дослідними установами. Розкриваючи загальні закономірності розвитку і діяльності, ці праці дуже стисло, часто поверхово висвітлювали історію партійних організацій України. З іншого боку історико-партійна наука на Україні розвивалася переважно через вивчення історії місцевих партійних організацій. В таких працях переважав локальний підхід до тем, не відчувався міцний зв'язок з загальноросійськими явищами і процесами.

Таким чином, рецензована книга суттєво доповнює наші уявлення про складний і суперечливий шлях становлення й розвитку історико-партійної науки на Україні. Важливою перевагою монографії є те, що в ній міститься не звичайний огляд окремих публікацій, а змістовний історіографічний аналіз із з'ясуванням концептуально-функціональної ролі конкретної наукової праці в загальному процесі вивчення історико-партійного досвіду.

Отже, монографія В. К. Якуніна, на нашу думку, викличе інтерес не тільки фахівців, а й всіх, хто цікавиться розвитком історико-партійної науки на Україні.

М. Є. БЕСПАЛОВ (Донецьк),
О. М. БУТ (Донецьк)

В. И. Федосов

Международная деятельность ВЛКСМ: дружба, сотрудничество, интернационализм. 1945—1987.

Из-во Воронежского ун-та, 1989. — 279 с.

Друга половина 80-х років увійде в історію людства як час рішучих, кардинальних зрушень у світовому співтоваристві. В громадській думці все активніше утверджуються ідеї нового політичного мислен-

ня. Перебудова форм і методів міжнародної діяльності вимагає по-новому осмислити досвід партії, комсомолу по розвитку і зміцненню міжнародного демократичного молодіжного руху. У цьому зв'язку заслугове на увагу монографія В. І. Федосова, у якій зроблено спробу комплексного аналізу міжнародної діяльності Ленінського комсомолу з 1945 р. до 1987 р. І це важливо. Адже саме за післявоєнний період найповніше розкрились інтернаціональні функції Ленінського комсомолу. Він

значно розширив масштаби своєї діяльності на міжнародній арені, знайшов різноманітні й ефективні форми співробітництва із зарубіжними молодіжними організаціями, добився серйозних успіхів у консолідації демократичних сил у міжнародному молодіжному русі (с. 7).

Особливу увагу привертає той розділ книги, де автор розглядає діяльність ВЛКСМ по мобілізації радянської і зарубіжної молоді на боротьбу за мир, розрядку і роззброєння. І це цілком зрозуміло, оскільки немає нині проблеми важливішої, ніж збереження миру на землі — проблеми загальнолюдської, загальногуманної. Від успіхів боротьби за мир залежить не лише створення сприятливих умов для мирної праці радянських людей, а й саме життя на Землі, долі нинішніх і майбутніх поколінь.

Варто зазначити, що автор переконливо, із залученням цікавих, яскравих фактів, розкриває велику роботу Ленінського комсомолу по розширенню й удосконаленню форм міжнародного співробітництва. Традиційні форми, які склалися в специфічних умовах післявоєнних років (зустрічі молоді, обмін делегаціями, конференції з проблем боротьби за мир, маніфестації прихильників миру), були в другій половині 50-х — 70-х років доповнені новими, ефективнішими і привабливішими для молоді (антивоєнні фестивалі, семінари, марші миру, демонстрації, дні дій молоді і студентів за роззброєння, референдуми тощо).

Характерною особливістю антивоєнного руху молоді в 80-і роки стали зростання його політичної зрілості і організованості, усвідомлення молодим поколінням особистої відповідальності за долі світу. Не можна не погодитись з автором, який підкреслює, що перебудова розпочала якісно новий етап співробітництва ВЛКСМ із зарубіжними молодіжними організаціями на загальній платформі боротьби за мир і роззброєння, для якої характерні творчий підхід і пошуки ефективних шляхів розширення зв'язків, прагнення до різноманітності й вдосконалення їх форм. Реалістична програма створення без'ядерного світу, висунута в документах XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, надала новий імпульс, необхідний динамізм і масштабність Маршу миру радянської молоді.

При аналізі основних форм співробітництва Ленінського комсомолу із зарубіжними молодіжними організаціями в боротьбі за мир автор прагне, не прикрашаючи дійсності, розкрити і справжні досягнення, і серйозні труднощі і, що особливо важливо, визначити шляхи і засоби, яких шукали і знаходили комсомольські організації для розв'язання завдань, що висувало життя.

У світлі радикальних змін, які відбуваються у Східній Європі, характерною рисою яких є демократизація, оновлення соціалізму, важливо підкреслити історичний досвід співробітництва ВЛКСМ і спілок молоді країн соціалізму. Автор предметно і конкретно показує внесок молоді

соціалістичних країн у будівництво великих міжнародних будівель.

Разом з тим важко погодитися із твердженням автора, наче «відрізна риса науково-технічної творчості молоді країн соціалізму в 70—80-і рр. — його всезростаюча інтернаціоналізація» (с. 102). Адже не секрет, що процес інтернаціоналізації науки і виробництва на рівні держав і спілок молоді в регіоні РЕВ іде з великим напруженням: досі не вироблені ефективні критерії й стимули для обміну науково-технічною інформацією, відсутній ефективний механізм регулювання соціалістичної економічної інтеграції. Про низький рівень участі молоді в міжнародних економічних і науково-технічних контактах свідчать і соціологічні дослідження, проведені в 1989 р. НИЦ ВКШ при ЦК ВЛКСМ у 5 регіонах країни (у тому числі в Києві і Закарпатській області). Опитування показало, що тільки 12% молодих людей віком до 33 років беруть участь у виконанні пунктів договорів про міжнародне науково-технічне співробітництво. При цьому понад 85% опитаних висловили бажання взяти участь у міжнародному співробітництві в галузі економіки, науки і техніки.

Автор досить докладно і однозначно позитивно характеризує ідеологічне і культурне співробітництво спілок молоді соціалістичних країн. З цим важко погодитися, оскільки в період застою набули розвитку негативні тенденції в ідейно-політичному співробітництві молодіжних організацій. У молодіжних контактах переважав централізм, головною формою зв'язків був обмін делегаціями. Однак політичний ефект цих зв'язків далеко не завжди був відповідним. Багато заходів набули ритуального, формального характеру. За підсумками спільних конференцій, зустрічей і семінарів вироблялися практичні заходи і рекомендації. Багато комітетів комсомолу неуважно ставились до досвіду, нагромадженого спілками молоді соціалістичних країн в організації дозвілля молоді, турботи про молоду сім'ю, в розширенні виробництва товарів для молоді, екологічному вихованні юнаків і дівчат тощо.

Навряд чи можна погодитися і із твердженням автора про високу ефективність двосторонніх фестивалів дружби Ленінського комсомолу і спілок молоді соціалістичних країн (с. 116). Досвід показав, що великі паради і урочисті прийоми себе не виправдовують. Молоді люди перш за все прагнуть познайомитися один з одним, обговорити спільні справи і проблеми, порадитися, відпочити разом.

На широкому фактичному матеріалі в монографії розкривається практика солідарності Ленінського комсомолу з боротьбою молоді країн Азії, Африки і Латинської Америки, яка в 80-і роки набула всестороннього характеру. Це безпосередня участь представників радянської молоді в реалізації програми розвитку національної економіки, підготовка по стипендіях Ленінського комсомолу в радянських вузах спеціалістів для країн, що розвиваються, кадрів молодіжних працівників, проведення спільних семінарів, конференцій,

Фестивалів дружби молоді, трудових акцій і т. ін. (с. 154.).

Насичений великим фактичним матеріалом і розділ книги, присвячений співробітництву Ленінського комсомолу з демократичними молодіжними організаціями розвинутих капіталістичних країн. За останній період Ленінському комсомолу вдалося значно розширити контакти з демократичними молодіжними організаціями Західної Європи, США, Канади, Японії та інших капіталістичних країн. Розпочата в СРСР після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС перебудова усіх сфер суспільного життя, ідеї нового політичного мислення викликають серед молоді за кордоном величезний інтерес, що особливо яскраво проявилось під час проведення XII Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у Москві (1985 р.) (с. 235—236), Ігор доброї волі (1986 р.), XV зустрічі радянської та американської молоді в Києві (1987 р.), багатьох двосторонніх зустрічей і фестивалів. Контакти зарубіжних ровесників з радянською молоддю сприяли консолідації демократичних сил у боротьбі за мир, за зміцнення довір'я і взаєморозуміння між народами.

Н. Н. Олейник.

*Деятельность
Коммунистической партии
по укреплению
Советов (1921—1925 гг.).*

Харьков: Вища шк., 1989.— 165 с.

Сучасний етап революційної перебудови радянського суспільства, реформа його політичної системи, основний зміст якої полягає в оновленні структури Рад, формуванні та діяльності вищих органів влади, виборчої системи, переконливо засвідчує, що всі її багатогранні процеси діалектично пов'язані з історичним досвідом подій 20-х років. Той період, якому були властиві становлення й розвиток влади Рад, широке залучення трудящих до управління державою, нині викликає, звичайно, підвищений інтерес з боку наукової громадськості, в першу чергу, — істориків партії.

В зв'язку з цим заслуговує, на увагу названа монографія М. М. Олійника. Адже автор досліджує важливу проблему на переломному етапі в історії соціалістичного будівництва, що хронологічно визначений ним межами відбудовного періоду — 1921—1925 роки.

Заслугою автора є те, що дослідженню властивий змістовний історіографічний аналіз значного масиву літератури, що і дозволило йому конкретизувати питання, які вивчались недостатньо, а також поглибити досліджувану проблему. Важливо підкреслити, що М. М. Олійник вдало визначив композицію монографії. Це дало йому можливість правильно окреслити такі важливі

У той же час за полем зору автора залишилися проблеми і недоліки, які є в молодіжних контактах, завдання перебудови механізму співробітництва ВЛКСМ з молодіжними організаціями зарубіжних країн. У книзі переважає фактологічність, окремі розділи перевантажені цифрами, містять немало стереотипів, спостерігається інколи некритичне ставлення до документів. На нашу думку, автору варто було б висловити рекомендації щодо удосконалення міжнародної діяльності ВЛКСМ.

Багато відзначених недоліків книги мають загальний характер. Головне, однак, вбачається в тому, що автор на основі глибокого аналізу зумів показати пошук нових форм і методів співробітництва молодіжних організацій в умовах розвитку нового політичного мислення. Сподіваємося, що монографія В. І. Федосова з інтересом буде зустрітута усіма, хто цікавиться проблемами міжнародного молодіжного руху, хто не байдужий до минулого, сьогодення і майбутнього Ленінського комсомолу.

К. В. БАЛАБАНОВ (Київ)

питання досліджуваної проблеми, як діяльність Комуністичної партії по розгортанню радянської демократії та підвищенню ролі Рад у політичній системі диктатури пролетаріату при переході від політики «воєнного комунізму» до непу, по поліпшенню соціального складу Рад, розвитку політичної активності трудящих у виборчих компаніях, по вдосконаленню організаційних форм політичного керівництва Радами, поліпшенню їх діяльності, по підвищенню ролі Рад у відбудові народного господарства та культурному будівництві.

Такий комплексний підхід дозволив автору з позицій діалектичного матеріалізму узагальнити цінний досвід КПРС по керівництву Радами у початковий період мирного життя нашої країни. Розглядаючи проблему про роль Рад у політичній системі диктатури пролетаріату, він ґрунтовно з'ясовує в першу чергу питання про те, чому робота Рад стала однією з центральних в усій діяльності партії. Важко не погодитись з автором, який доводить, що практичні завдання здійснення непу, що об'єктивно вимагали підвищення ініціативи та самодіяльності мас, послідовного втілення принципів виборності, звітності та колегіальності в роботі Рад, розвитку радянської демократії в цілому, власне й висунули в поле зору партії роботу Рад. Адже саме від їх діяльності, як зазначається в монографії, залежав успіх боротьби партії за зміцнення змички між містом і селом, союзу робітничого класу і селянства.

У монографії рельєфно показані місце і роль VIII Всеросійського з'їзду Рад (грудень 1920 р.), що розробив конкретні

заходи по розгортанню радянської демократії і залученню трудящих до роботи в радянських органах. VIII з'їзд Рад наголосив на необхідності перебудови їх роботи з урахуванням переходу до мирного соціалістичного будівництва. Аналізуючи роботу VIII з'їзду Рад, автор правомірно звертає особливу увагу на ті ефективні заходи, що були направлені на розвиток соціалістичної демократії і гласності. Серед них: вказівки з'їзду Президії ВЦВКу на обов'язкову публікацію проєктів найважливіших декретів і постанов не пізніше, ніж за два тижні до сесії з тим, щоб місцеві ради мали можливість обговорити їх до вироблення остаточного рішення; необхідність регулярного проведення перевиборів Рад, скликання з'їздів і пленумів Рад, а також висунення найбільш здібних місцевих працівників до складу центральних радянських установ.

Висвітлюючи роль Рад в радянському суспільстві, автор досліджує, звичайно, і широкі кола питань, пов'язаних з їх діяльністю. Так, наприклад, в монографії детально простежується процес утворення Рад у селища міського типу, акцентується увага на тих заходах, які були розроблені партійними органами щодо вдосконалення роботи створених Рад. Така увага до Рад обумовлювалася необхідністю поліпшення керівництва відродженням промисловості, транспорту, міського господарства, залучення до соціалістичного будівництва робітничого класу. В зв'язку з цим важливо, що автор висвітлює позитивну практику багатьох міських Рад, яка полягала у тому, щоб через своїх представників — делегатів фабрик, заводів і майстерень, які були безпосередньо зв'язані зі своїми виборцями, вести організаційну роботу серед трудящих з метою активізації їх зусиль по налагодженню промислового виробництва. У монографії переконливо показано, що побудова соціалізму неможлива без зміцнення Рад як органів влади, через які в державному будівництві брали участь широкі маси трудящих. Ради, як підкреслює автор, були покликані постійно поглиблювати зв'язок з трудящими, що визначалося самою природою Рад, які виступали одночасно як органи державної організації і як масові організації населення. В цьому полягає сутність, основна властивість Рад як нової форми влади трудящих.

Перевагою рецензованої книги є те, що автор, комплексно досліджуючи проблему зміцнення Рад, вдало пов'язав її з процесом національно-державного будівництва, який відбувався у ті роки як у вигляді державно-політичної, так і в формі адміністративно-територіальної. Зауважимо, що автором зроблений важливий висновок: з утворенням СРСР наступив новий етап у діяльності представницьких органів влади, який характеризується встановленням загальних засад в масштабі країни. Це мало важливе значення для зміцнення Рад на місцях і підвищення їх ролі у соціалістичному будівництві.

У контексті всебічного вивчення проблеми зміцнення Рад вбачається актуальним висвітлення М. М. Олійником діяльності

партії по поліпшенню соціального складу Рад, розвитку політичної активності трудящих у виборчих кампаніях.

Використовуючи багатий конкретно-історичний матеріал, автор відтворює надзвичайно складну картину проведення виборів до Рад. Він робить правильний висновок про те, що їх політичні результати забезпечувалися активною участю партійних організацій, авторитетних комуністів у керівництві виборчими кампаніями, зміцненням зв'язків партійних організацій з широкими верствами населення. У монографії червоною ниткою проходить теза про те, що завдання залучення трудящих до радянського будівництва розв'язувалося партією через вдосконалення виборчої системи. Не можна не погодитись з висновком автора про те, що втілення в життя ленінського принципу вирішальної участі трудящих мас у формуванні і роботі Рад стало першорядним фактором у боротьбі за перемогу соціалізму. В монографії, що рецензується, досить переконливо розкриті шляхи поліпшення партійно-організаційних форм політичного керівництва Радами. Ленінські ідеї про взаємовідношення Комуністичної партії та органів Радянської влади, як зазначається в монографії, реалізувалися шляхом вдосконалення механізму, стилю і методів політичного керівництва партії Радами, розвитку активності мас, причому не тільки у виборчих кампаніях, а й у повсякденній діяльності Рад. В зв'язку з цим заслуговують на підвищену увагу узагальнення автора, які стосуються діяльності первинних партійних організацій по залученню безпартійних до радянської роботи, по залученню робітниць та селянок до роботи в органах Радянської влади.

Важливо також відзначити, що в монографії докладно розкриваються такі ключові проблеми, як поліпшення діяльності радянського апарату, утвердження гласності в діяльності Рад, рішуча боротьба з бюрократизмом і тяганиною. Автором досить повно висвітлюються і питання, пов'язані з діяльністю Рад по відбудові народного господарства.

Поряд з перевагами важливо також відзначити недоліки та упущення, що зустрічаються в монографії. В книзі М. М. Олійника, на жаль, мають місце поверхові, схематичні міркування з деяких питань. Наприклад, підвищення ролі Рад у політичній системі диктатури пролетаріату автор пов'язує лише з активізацією господарчо-організаційної діяльності радянської держави. Безумовно, в обстановці подолання господарської розрухи вона висунулась на перший план, однак в умовах мирного соціалістичного будівництва відбувалося розширення й інших функцій Рад. На нашу думку, зміст IV розділу не розкриває у повній мірі досить різнопланове питання про партійне керівництво культурним будівництвом. Культурно-виховну функцію Рад автор обмежує лише їх участю у ліквідації неписьменності та боротьбою за підвищення загальноосвітнього рівня населення. Що стосується питань відбудови народного господарства, які розкриваються у цьому розділі, то тут, на

жаль, автор обминув таку важливу проблему, як роль і місце Рад у кооперативному русі. Також не в повній мірі відповідає сучасним вимогам історіографічна оцінка відповідної літератури минулих років, яка в умовах соціалістичного плюралізму думок має бути розглянута з позицій нинішніх уявлень, в більш критичному плані. Зустрічаються в монографії деякі неточності, друкерські помилки.

Однак, незважаючи на окремі недоліки, монографія М. М. Олійника заслуговує на підвищену увагу з боку науковців. Адже

це перша книга з зазначеної проблеми, що вийшла в світ після XXVII з'їзду КПРС. Вона в значній мірі позбавлена тих звичних стереотипів, які були характерні для нашої літератури в застійні часи. Важливі висновки та узагальнення, зроблені автором, безперечно поглиблюють наші знання в галузі розвитку соціалістичної демократії, історії становлення і подальшого вдосконалення діяльності Рад.

Б. К. МИГАЛЬ (Харків)

П. Д. ОРОБИНСЬКИЙ (Харків)

Frank E. Sysyn.

*Between Poland and
the Ukraine:
the dilemma of Adam
Kysil, 1600—1653.*

Cambridge, Massachusetts, 1985.— 406 p.

Ф. Сисин.

*Між Польщею і Україною:
дилема Адама Киселя, 1600—1653.*

Кембрідж, Массачусетс, 1985.— 406 с.

Останнім часом наукова громадськість республіки дістає дедалі більше можливостей ознайомитися з публікаціями і діяльністю українознавчих кафедр й Українського наукового інституту Гарвардського університету (США). Увагу радянських дослідників насамперед привернули праці літературознавців та видавничих програма університету, якою передбачається випуск трьох серій (мова оригіналу, українською та англійською) 40-томного комплексу української досекулярної літератури від часів Київської Русі до XVIII ст. включно.

Порівняно менше відомо досі про публікації вчених, які так чи інакше прилучені до діяльності Гарвардського українознавчого центру і розробляють проблеми історії України дожовтневого періоду. Ці дослідження проводяться за ініціативою й при підтримці кафедри української історії імені М. С. Грушевського, яку з моменту її утворення очолює професор О. Прицак, та Українського наукового інституту. Ще в 70-ті роки темами дослідів цього гурту істориків стали українсько-польські та українсько-татарські взаємини у XVII ст., історія станів на Україні, зокрема шляхетства, ряд інших проблем. У 80-ті роки ці дослідження переросли у публікації монографічного характеру, однією з яких є праця викладача Гарвардського університету і заступника директора Українського наукового інституту Френка Е. Сисина.

Монографія присвячена дослідженню життєвого шляху Адама Киселя — однієї з найбільш суперечливих і водночас найменш досліджених постатей в історії України XVII ст. Ф. Сисин поставив за мету крізь призму політичної біографії

українського магната розглянути головні проблеми політичного розвитку України в першій половині XVII ст., визначити роль магнатерії і шляхти напередодні Визвольної війни українського народу. Американський історик опинився в складній ситуації: при повній (або майже повній) відсутності спеціальних досліджень про особу А. Киселя в історичній літературі найрізноманітніших напрямів траплялися переважно негативні оцінки його діяльності. У передмові Ф. Сисин зазначає, що на поглядах істориків XIX—XX ст., які займалися проблемами України, позначилися три ідеологічні течії: націоналізму (польського або українського), клерикалізму (католицького або православного) і марксизму. Навряд чи можна повністю погодитися із систематизацією, яка спрощує ідеологічні впливи і не враховує цілих напрямів розвитку історіографії у зазначений період. Характерно, однак, що американський історик відмовляється, хоч і з певними застереженнями, від наслідування своїх попередників щодо оцінки діяльності А. Киселя. Це стосується не тільки марксистської історіографії (Ф. Сисин пише про анахронічність деяких оцінок радянських істориків), а й представників інших ідеологічних течій.

Цей підхід уже сам по собі досить симптоматичний і відображає ті зміни, які відбуваються останнім часом в західній історіографії історії України й безпосередньо пов'язані з діяльністю кафедр українознавства в Гарварді. Протягом більш як 50 років на Заході домінували погляди, сформовані представниками двох історіографічних шкіл — народницької, «останнім з могікан» якої вважав себе М. С. Грушевський, та державницької, ідейним натхненником якої був В. Липинський (до неї причисляв себе дехто з учнів Грушевського, зокрема С. Томашівський, у міжвоєнні часи — І. П. Крип'якевич та ін.).

Нове покоління істориків України на Заході здебільшого відкинуло концепції цих шкіл і намагається інтерпретувати минуле українського народу, виходячи з поглядів, які набули поширення в західній історіографії протягом останніх десятиліть. Певною мірою це стосується і рецензованої книжки Ф. Сисина. На його підході до

постаті А. Киселя досить виразно позначилися впливи французької школи «Анналів», представники якої вже кілька десятиліть виступають у західній історіографії «закодавцями» у вивченні європейської історії періоду середньовіччя та рубежу нових часів. У відомій книзі одного із засновників цієї школи М. Блока «Апология історії» є спеціальний розділ («Судити чи розуміти»), присвячений роздумам про те, як саме має ставитися історик до описуваних ним подій. М. Блок дійшов висновку, що історик має саме зрозуміти події і поста-ті, про які він пише.

Вплив такого підходу до історії позначився й на книжці Ф. Сисина. Щоправда, її автора не можна вважати повністю відьним і від традиції державницької школи, що вплинуло, зокрема, на вибір тематики дослідження. Біографія А. Киселя у такому вигляді, як її подає Ф. Сисин, є багато в чому студією з історії української магнатерії та шляхти, над висвітленням якої першим в українській історіографії почав працювати саме В. Липинський. Водночас слід зауважити, що соціальна історія, тобто історія класів, станів, етнічних, релігійних та інших громад, є однією з найбільш розроблених нині галузей історичної науки у США та країнах Західної Європи.

А. Кисіль розглядається в книзі Ф. Сисина як представник королівської адміністрації на Україні, що усвідомлював кризу політики Речі Посполитої на цих землях, як керівник православної шляхетської опозиції в польсько-литовській державі та в деяких інших іпостасях. Через ці сфери політичної діяльності А. Киселя американський історик хоче вийти на вирішення проблем більш загального характеру, відповісти на питання, якою мірою «українська проблема» в політиці Речі Посполитої призводила до занепаду цієї держави, чи була спадковість у політичному житті на Україні до і після Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, як діяв механізм асиміляції української шляхти в Речі Посполитій, чи можна розглядати польсько-українські відносини та конфлікт напередодні і під час Хмельниччини з точки зору національного фактора. Перелік цих питань є показовим уже сам по собі, а постановка останнього з них свідчить про певний розрив американського дослідника з традиціями української націоналістичної історіографії.

Відповідь на них Ф. Сисин прагне дати на підставі широкого кола джерел та літератури. Слід зазначити, що додатки, в яких вміщено публікацію одного з документів про маєтності А. Киселя, а також огляди джерел і літератури та примітки за обсягом займають третину видання. Історик довгий час працював в архівах і бібліотеках ПНР. В СРСР він не зміг тоді (в 70-х — на початку 80-х років) потрапити до архівосховищ України (працював лише в бібліотеках Києва і Львова).

Рецензована книжка має вісім глав, три додатки, бібліографічний список літератури, іменний та географічний покажчики, кілька карт та ілюстрацій. Перша глава присвяче-

на огляду становища українських земель у складі Речі Посполитої на початку XVII ст., наступні 7 — у хронологічному порядку висвітлюють етапи біографії А. Киселя на фоні подій, з якими так чи інакше була пов'язана політична кар'єра цього українського магната. Його злет почався після придушення селянсько-козацького повстання під проводом Павлука: А. Кисіль — чернігівський кастелян, потім — сенатор, київський кастелян та брацлавський воевода і, нарешті, київський воевода.

Ф. Сисин багато уваги приділив висвітленню ролі, яку відігравав А. Кисіль у боротьбі православної опозиції; показав його ставлення до намагань королівської влади та деяких уніатських і православних церковних ієрархів укласти «універсальну унію» з Римом. Що ж до діяльності А. Киселя під час придушення селянсько-козацьких повстань, то Ф. Сисин уникає її прямих оцінок, пояснюючи це насамперед позицією української шляхти, виразником інтересів якої був і А. Кисіль.

Дилема А. Киселя набула особливої гостроти в умовах очоленого Б. Хмельницьким повстання, яке досить швидко переросло у Визвольну війну. Позиція А. Киселя як посередника між повсталими та королівською владою діставала часто взаємовиключні, але однозначно негативні оцінки з боку і його сучасників, і наступних поколінь істориків. Одні звинувачували Киселя у сприянні повсталим, інші — гнобителям повсталих. Радянські історіографи, виходячи насамперед з прогресивного характеру селянсько-козацьких повстань першої половини XVII ст. та війни 1648—1654 рр., в цілому негативно оцінюють діяльність А. Киселя, яка гальмувала розвиток визвольної боротьби на Україні.

Коротко спинимося на висновках, яких дійшов у результаті проведеного дослідження Ф. Сисин. Треба зазначити, що, зробивши темою його переважно події політичного та національно-релігійного життя на Україні, американський історик у дусі школи «Анналів», на поглядах представників якої, як відомо, позначився вплив марксизму, визнає, що головними факторами, які зумовили виникнення України як політичної реальності в першій половині XVII ст., були саме економічні та соціальні умови розвитку українських земель.

Можна погодитись з автором книжки у тому, що однією з головних передумов появи тих розбіжностей у поглядах та діяльності А. Киселя, які можуть трактуватися як його дилема, є суперечності у позиції шляхти, що, відмовляючись від утримання на південних кордонах України достатньої кількості війська, сприяла тим самим виникненню і зміцненню козацтва й козацької старшини, але водночас перешкоджала інтеграції останньої до панівних кіл держави. Слушним є і твердження Ф. Сисина про те, що уособлювана А. Киселем «шляхетська русинська політична нація» не могла розв'язати нагальні проблеми, які постали в той час перед Україною.

Деякі положення американського історика викликають заперечення, інші — можуть бути предметом дискусії. Спірною уявляється нам думка про те, що тільки після Зборівського миру, тобто в 1650 р., А. Кисіль став політиком, позбавленим реальної програми: незадоволення умовами миру і з одного, і з іншого боку робило неможливим досягнення компромісу в найближчому майбутньому і, відповідно, означало банкрутство політичної програми А. Киселя. На нашу думку, останній став політиком без реальної програми набагато раніше — після перших перемог повсталих під Жовтими Водами і Корсунем. Вже з цього періоду його програма досягнення компромісу втрачає самостійне значення і використовується як гетьманською адміністрацією, так і королівською владою для переговорів у тих умовах, коли ні одна із сторін не могла взяти гору, а логіка військового протистояння вимагала мирної перерви.

Підбиваючи підсумки політичної діяльності А. Киселя, автор рецензованої праці приділяє багато уваги Гадяцькій умові 1659 р., розглядаючи її як продовження політичного курсу, одним з авторів якого був А. Кисіль. Серед причин, що не дали змоги прийти до умови, аналогічній Гадяцькій ще за життя А. Киселя, американський історик називає, по-перше, особисті якості українського магната, який не був настільки оригінальним мислителем чи незалежним політиком, щоб піти на подіб-

ний крок, і, по-друге, — фактор часу. Ф. Сисин зазначає, що наприкінці 40-х — на початку 50-х років фактично ніхто не був готовий до появи окремої політичної структури у Придніпров'ї, і зовсім інша ситуація склалася наприкінці 50-х років XVII ст. Це справді так, однак, важко пояснити, чому серед інших факторів, які впливали на нову ситуацію, Ф. Сисин не згадує про Переяславську раду, рішення якої змушували польських політиків йти на компроміс з угрупованням І. Виговського.

Ф. Сисин врешті-решт доходить висновку, що за політичних, культурних та інших уявлень, властивих оточенню А. Киселя, його дилема не могла мати вирішення. Справді, Кисіль дилему не розв'язав і, йдучи слідом за ним, дивлячись на світ його очима, її розв'язати непросто, а, відмовившись від критеріїв соціального та національного характеру, і неможливо. Отже, в рамках тенденцій, що існують у сучасній західній історіографії, дилема А. Киселя залишається нерозв'язаною і з історіографічної точки зору, хоча створене на основі широкого кола джерел та літератури дослідження Ф. Сисина є помітним внеском в історіографію українсько-польських відносин XVII ст. і заслуговує на увагу фахівців.

С. М. ПЛОХІЙ (Дніпропетровськ)

Одержано 13. 03. 89.

* * *

Нем'ятий Василь Миколайович

25 лютого 1990 р. після тяжкої, тривалої хвороби помер керівник проблемної групи з історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, член КПРС, доктор історичних наук, професор Нем'ятий Василь Миколайович.

В. М. Нем'ятий народився в с. Ново-Георгіївка на Миколаївщині 8 жовтня 1926 р. у селянській родині. В 1941 р. закінчив середню школу і поступив на навчання у Миколаївський кораблебудівний інститут. Війна перервала його навчання. В евакуації працював у колгоспі, на заводі «Барикади» м. Сталінграда, брав участь в обороні волзької твердині. З 1944 по 1948 рік перебував у лавах Радянської Армії. З травня 1945 р. по травень 1947 р. вчився у Ворошиловградському військовому авіаційному училищі. Був демобілізований з лав Радянської Армії за станом здоров'я.

Усе подальше життя В. М. Нем'ятого було пов'язане з партійною, комсомольською, радянською роботою. Працював першим секретарем Миколаївського обкому ЛКСМУ, першим секретарем райкому, другим секретарем Миколаївського міськкому партії, заступником голови Миколаївського облвиконкому. Василь Миколайович без відриву від виробництва в 1958 р. успішно закінчив історичний факультет Одеського державного університету, а у 1965 р. — аспірантуру при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. В тому ж році він захистив кандидатську дисертацію, а в 1983 р. йому присуджений вчений ступінь доктора історичних наук.

В 1967 р. Василя Миколайовича було обрано завідуючим кафедрою історії КПРС Миколаївського кораблебудівного інституту ім. С. О. Макарова.

З 1971 р. і до останніх днів творча діяльність В. М. Нем'ятого пов'язана з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України, де ним написано ряд фундаментальних праць, присвячених подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Перу В. М. Нем'ятого належить більше 100 наукових праць.

За самовіддану працю В. М. Нем'ятий був нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, багатьма медалями, Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Йому було присвоєно звання Лауреата республіканської комсомольської премії імені М. Островського.

Світла пам'ять про Василя Миколайовича Нем'ятого, талановитого вченого, людини полум'яної і щедрої душі, справжнього комуніста назавжди залишиться в серцях його численних учнів, колег, друзів.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Кольчев В. Г. (Москва). ЦК ВКП(б) в 1938—1941 гг. часу.
Савушкин Р. А. (Москва). Советская военная наука накануне фаши-
ского вторжения

СООБЩЕНИЯ

45-летие Победы советского народа

в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.

Чайковский А. С. Партизанское движение в Крыму: раздумья над про-
лемами и фактами 20

Довганч Е. Д. (Ужгород), Пашкевич В. Г. (Ужгород), Чехословацкие
антифашисты в партизанских формированиях Украины и Белоруссии 30

Мухаметдинов Р. Ф. (Уфа). Производственная деятельность на Урале
коллективов эвакуированных из УССР предприятий 30

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

Гломозда К. Е., Яневский Д. Б. Исторические гербовые отличия и цвета
флагов Украины (окончание) 45

Барштейн Ю. А. Памятные медали, посвященные событиям Великой Отече-
ственной войны 64

Вопросы отечественной истории в зарубежной историографии

Мицик Л. Н. (Ватутино). Современная англо-американская историческая ли-
тература о партизанском движении на Украине (1941—1945 гг.) 72

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Курносоев Ю. А. Социально-политическое развитие УССР в 50-х — первой
половине 60-х гг. 79

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Табачник Д. В., Шаповал Ю. И. А. И. Кириченко: история одной поли-
тической судьбы 87

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Новые документы о начале Великой Отечественной войны

Коммунисты Украины в 1941 г. 98

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Лункин Г. М. (Херсон). Оружием стало слово 109

Волковинский В. Н. Нестор Махно: извилистые тропы политического
авантюриста (продолжение) 116

НАШ КАЛЕНДАРЬ

К 100-летию Первого мая

Варварцев Н. Н. Назрелые вопросы изучения первомайского движения
на Украине 126

ИЗ ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Костомаров Н. И. Мазепа (продолжение) 134

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Греченко В. А. (Харьков). Про минуле заради майбутнього 146

Шевчук В. П., Колесник В. Ф. Партия первопроходцев 147

Марчук Л. И. (Днепропетровск), Никелев А. Ф. (Днепропетровск).
П. П. Панченко, В. С. Чишко. Украинское село на путях научно-техниче-
ского прогресса: достижения и просчеты (60—80-е годы) 149

Беспалов Н. Е. (Донецк), Бут А. Н. (Донецк). В. К. Якунин. На пути к
правде истории 151

Балабанов К. В. В. И. Федосов. Международная деятельность ВЛКСМ:
дружба, сотрудничество, интернационализм. 1945—1987 152

Мигаль Б. К. (Харьков), Орбинский П. Д. (Харьков). Н. Н. Олейник.
Деятельность Коммунистической партии по укреплению Советов 154

Плохий С. Н. (Днепропетровск). Ф. Сисин. Між Польщею і Україною: Ди-
лема Адама Киселя. 1600—1653 156

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Немятый Василий Николаевич 159

НОВІ КНИГИ

- Алексеев Ю. Г.** Освобождение Руси от ордынского ига.—Л.: Наука, 1989.—219 с.
- Алексеев Ю. Н.** Идеологическое сотрудничество КПСС и братских партий стран социалистического содружества: Пробл. ист.-культ. наследия.—К.: Выща шк., 1989.—167 с.
- Аллилуева С. И.** Двадцать писем к другу: Репринт. воспроизведение изд. 1967 г.—М.: СП «Вся Москва», 1989.—216 с.
- Афганистан болит в моей душе.—М.: Правда, 1989.—64 с.
- Валишевский К.** Роман одной императрицы: Репринт. воспроизведение изд. 1908 г.—М.: СП «ИКПА», 1989.—176 с.
- Гаврюшкин А. В.** Граф Никита Панин: Из истории рус. дипломатии XVIII в.—М.: Междунар. отношения.—1989.—173 с.
- Деникин А. И.** Поход на Москву («Очерки русской смуты»).—М.: Воениздат, 1989.—288 с.
- Думова Н. Г., Трухановский В. Г.** Черчилль и Милуков против Советской России.—М.: Наука, 1989.—204 с.
- Евреинов Н. Н.** Тайна Распутина: Репринт. воспроизведение изд. 1924 г.—М.: Кн. палата, 1989.—80 с.
- Карамзин Н. М.** История государства Российского: В 12 т. Т. 1.—М.: Наука, 1989.—638 с.
- Карпенко В. О.** Японія в глянци і без нього.—К.: Молодь, 1989.—119 с.
- Красная книга ВЧК: Т. 1.—2-е изд., уточн. М.: Политиздат, 1989.—416 с.
- Кривель А. М.** Слышишь, Халхин-Гол! —М.: Политиздат, 1989.—191 с.
- Марочкин П.** Антифеодальный и визвольный рух на Україні в першій чверті XVII ст.—К.: Вища шк., 1989.—111 с.
- Народное хозяйство СССР в 1988 г.: Стат. ежегодник.—М.: Финансы и статистика, 1989.—766 с.
- Народное хозяйство Украинской ССР в 1988 году: Стат. ежегодник.—К.: Техника, 1989.—471 с.
- Овруцкий Л.** До и после овец.—М.: Правда, 1989.—48 с.
- Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.—К.: Наук. думка, 1989.—141 с.
- Пархомовский М.** Сын России, генерал Франции: Об удивит. жизни З. А. Пешкова и необыкновенных людях, с которыми он встречался.—М.: Моск. рабочий, 1989.—270 с.
- Первобытная археология: Материалы и след.: Сб. науч. тр.—К.: Наук. думка, 1989.—182 с.
- Пономарев Л. Н., Шинкаренко В. В.** В чьих руках колесо истории?: Ист.-социол. очерки.—М.: Мысль, 1989.—368 с.
- Проэктор Д. М.** Фашизм: путь агрессии и гибели.—2-е изд., доп.—М.: Наука, 1989.—584 с.
- Пушкарева И. М.** Рабочее движение в России в период реакции, 1907—1910 гг.—М.: Наука, 1989.—271 с.
- Сандалов Л. М.** Первые дни войны: Боевые действия 4-й армии 22 июня—10 июля 1941 г.—М.: Воениздат, 1989.—221 с.
- Славяне: Этногенез и этнич. история: Междисциплинар. исследование.—Л.: Изд-во ЛГУ, 1989.—176 с.
- Советский Союз и Организация Объединенных Наций, 1976—1980.—М.: Наука, 1989.—364 с.
- Советский тыл в период коренного перелома в Великой Отечественной войне: Ноябрь 1942—1943.—М.: Наука, 1989.—392 с.
- 100 лет русской культуры в Японии.—М.: Наука, 1989.—350 с.
- Супільно-політичний розвиток західних областей УРСР, 1939—1989: 36. документів і матеріалів.—К.: Наук. думка, 1989.—455 с.
- Тараканов Н. Д.** Чернобыльские записки, или Раздумья о нравственности.—М.: Воениздат, 1989.—208 с.
- Хастингс М.** Операция «Оверлорд»: Как был открыт второй фронт.—М.: Прогресс, 1989.—471 с.
- Черний А. И.** Советско-болгарское интернациональное сотрудничество.—К.: Выща шк., 1989.—134 с.
- Штеменко С. М.** Генеральный штаб в годы войны: Кн. 1—2.—М.: Воениздат, 1989.—560 с.
- Щеголев П.** Алексеевский равелин: Книга о падении и величии человека.—М.: Книга, 1989.—381 с.
- Якунин В. К.** На пути к правде истории: Становление и развитие ист.-парт. науки на Украине: Окт. 1917—вторая пол. 30-х гг.—К.: Вища шк., 1989.—103 с.